

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE

RESPONS

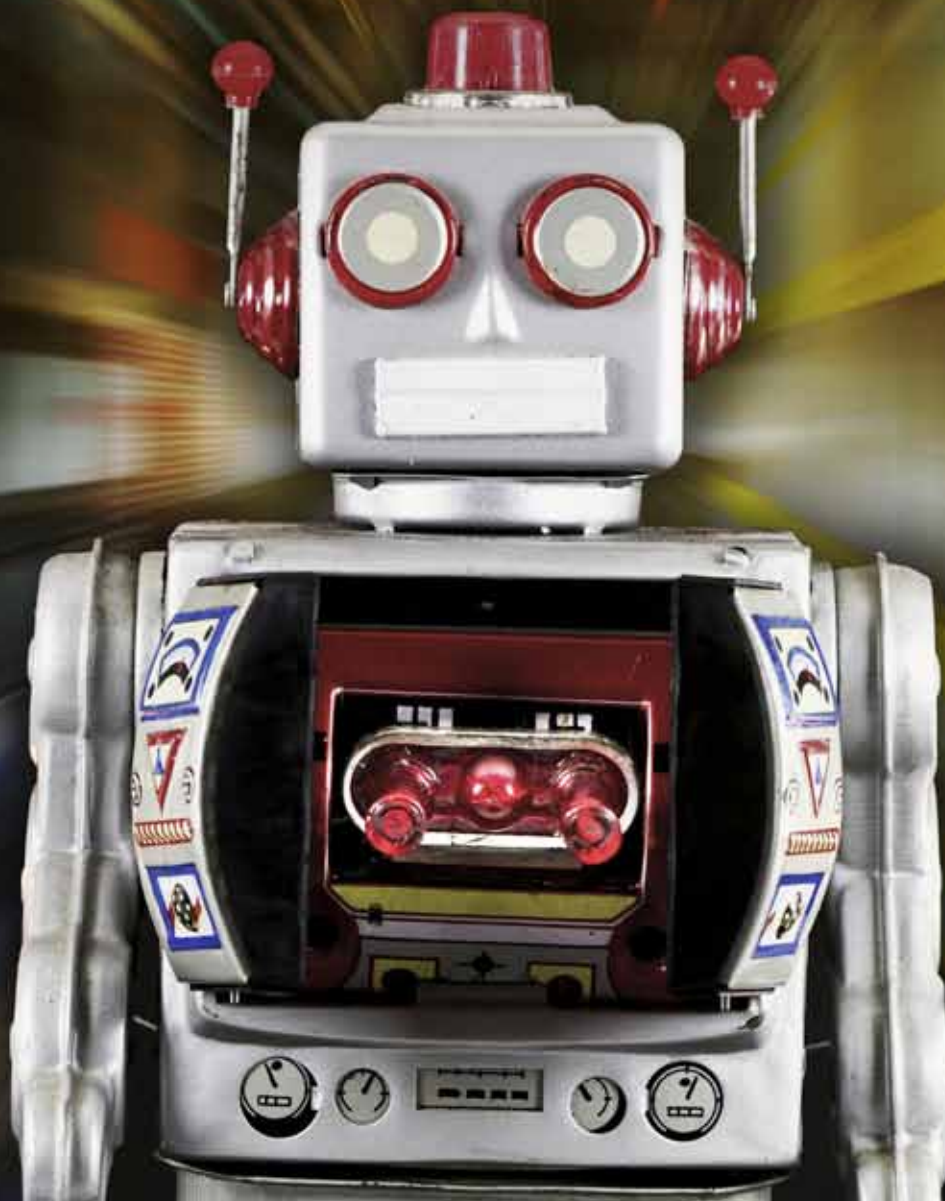
RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 1 · MARS 2015 · PRIS 79 SEK

TEMA

MORGONDAGENS ARBETSMARKNAD

VEM KOMMER ATT GÖRA JOBBET?

Sverige måste vara ett tankemässigt öppet land

Av Kay Glans

DET TALAS MYCKET om att Sverige ska vara ett öppet land. Borde det inte också innebära att det är tankemässigt öppet? Den fria diskussionen hotas inte bara av terrorister utan även, som Lars Grahn lyfter fram i sitt reportage om yttrandefriheten, potentiellt av lagstiftningen. Tryckfrihetsförordningens skrivning om "missaktning" är så vag att den i princip skulle kunna användas för att tysta kritik mot till exempel religion. Hittills har dock praxis inte gått i denna riktning.

Ett annat hot mot den fria diskussionen är de icke-juridiska restriktioner som sprider sig. Alla tillmäts inte samma rätt att ha åsikter. Den som befinner sig "uppe" ska akta sig för att kritisera den som påstås befinna sig "nere". Med "uppe" avses majoritetsbefolkningen, i synnerhet dess manliga medelklass. Till grund för denna inverterade hierarki ligger gissningsvis uppfattningen att det är Väst som är orsaken till världens elände. Det vore mig fjärran att förneka Västerlandets illgärningar och den västerländska traditionen har nagelfarits för att identifiera destruktiva tankemönster. Men självklart måste liknande kritiska granskningar ske av andra kulturer; att motsätta sig det är i realiteten att indirekt tillskriva Väst en moralisk och intellektuell överlägsenhet som den enda kultursfär kapabel till självkritik. Den franske filosofen Bernhard-Henri Lévy hävdar i den intervju som Johannes Heuman gör med honom i detta nummer att den islamistiska terrorismen faktiskt har med islam att göra och att företrädare för muslimer måste bekämpa extremisternas tolkning.

En annan orsak till det rådande debattklimatet är det flitiga bruket av anklagelser, baserade på begrepp som är vagt definierade men som har en extremt stark laddning. Till dessa hör enligt min mening begreppet fascism. I detta nummer av *Respons* fortsätter den debatt som initierades av Göran Fredrikssons & David Brolins kritik av Henrik Arnstad i förra numret. Att som Roger Griffin och

Arnstad inte ha med till exempel dyrkan av kriget och ledarkult i en fascism-definition förefaller mig vara en variant av den bladlösa kniven utan skaft. Innefattar vi nationalsocialismen i fascismbegreppet, vilket är tvivelaktigt eftersom skillnaderna mellan den och till exempel den italienska fascismen var så stora, måste den socialdarwinistiska rasismen finnas med i definitionen – annars talar vi helt enkelt om något annat och bör välja en annan beteckning. Varför då använda begreppet fascism i en bemärkelse som skiljer sig från rörelserna efter första världskriget? Gissningsvis för att kunna rikta den starka laddningen i stämpeln mot ett mycket vitt politiskt spektrum och göra diskussionen om invandringspolitiken till ett politiskt minfält.

Det är intressant att jämföra den svenska debatten med den som nu förs inom delar av den franska vänstern. Där har det faktum att en större del av arbetarklassen röstar på Front National än på vänsterpartierna utlöst en självvranssakan i vilken vänstern själv ges ansvaret för skilsmässan från folket. Vänstern har genom att utpeka nationalstaten som roten till allt ont i realiteten gjort gemensam sak med nyliberalismen och genom sin inriktning på individuell frigörelse har den inte kunnat erbjuda en kollektiv identitet. Den republikanska traditionen i Frankrike gör att vänstern där ändå har ett annorlunda förhållande till nationalstaten. Till exempel hävdar Aurélien Bernier att nationalstaten förblir den ram inom vilken kollektiva beslut kan tas med ett visst mått av legitimitet. Det gäller till exempel beslut om ekonomisk omfördelning, som ju är en hjärtefråga för vänstern. ■

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Noterat s. 6

Reportage s. 8

· Charlie Hebδος satir skulle inte ha blivit fälld i svensk domstol

Debatt s. 12

· Replikskifte om Henrik Arnstads fascismbegrepp

Intervju s. 15

· Bernard-Henry Lévy

TEMA: MORGONDAGENS ARBETSMARKNAD

AV LENNART SCHÖN s. 19

Kapplöpningen mellan människa och maskin är inte så unik

· Den andra maskinåldern – Arbete, utveckling och välbefinnande i en tid av lysande teknologi

Erik Brynjolfsson & Andrew McAfee

AV MATS BENNER s. 22

Prekariatet som banérförare för nytt samhällskontrakt

· En färdplan för prekariatet – Vägen till ett fullvärdigt medborgarskap

Guy Standing

KONSTARTERNA & MEDIER

AV CLAUDIA LINDÉN s. 24

· Promenader i Virginia Woolfs London

Lisbeth Larsson

AV INGEMAR NILSSON s. 26

· Förlorare – Noteringar om 1800-talets etos

Peter Luthersson

AV ANNA JÖRNGÅRDEN s. 28

· Älska, det är allt! – George Sand i liv och dikt

Lena Kåreland

AV JULIE HANSEN s. 30

· Ikon och ekfras – Studier i modern svensk litteratur och bysantinsk estetik

Helena Bodin

AV ALF W. JOHANSSON s. 32

· Sven Stolpe – Blåsten av ett temperament

Svante Nordin

AV DICK CLAÉSSON s. 34

· Själens nattsida – Om Mary Shelley och hennes Frankenstein

Merete Mazzarella

AV JOHANNES HEUMAN s. 36

· Kommissarie Maigrets Paris – Om Paris i Georges Simenons romaner

Anita Limare

UTBLICK

AV JOHAN SÖDERBERG s. 38

Fransk debatt om skilsmässan mellan vänstern och folket

· La gauche sans le peuple

Eric Conan

· Le sens du peuple – La gauche, la démocratie, le populisme

Laurent Bouvet

· La gauche radicale et ses tabous – Pourquoi le Front de gauche échoue face au Front national

Aurélien Bernier

· La gauche et le peuple – Lettres croisées.

Jacques Julliard & Jean-Claude Michéa

EKONOMI

AV LENA ANDERSSON-SKOG s. 42

· Design by IKEA – A Cultural History

Sara Kristoffersson

HISTORIA

AV TORBJÖRN ELENSKY s. 44

· Hakkorset och halvmånen – Nazister i Mellanöstern

Niclas Sennerteg

· Islam and Nazi Germany's War

David Motadel

AV KENT ZETTERBERG s. 47

· Midsommarkrisen 1941

Erik Carlsson

AV LENNART BERNTSON s. 48

· Rån för revolutionen – Blekingegadegruppen inifrån

Gabriel Kuhn (red.)

AV HENRIK BERGGREN s. 50

· Hövdingen

– Hjalmar Branting. En biografi

Olle Svenning

AV DICK HARRISON s. 52

· Saltets pris – Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770

Joachim Östlund

AV EVA-CARIN GERÖ s. 54

· Augustus – En biografi

Adrian Goldsworthy

TEMA I DETTA NR: FRAMTIDENS ARBETSMARKNAD

”Vår tid visar en förändringskraft som är väl i klass med den industriella revolutionen för drygt tvåhundra år sedan. Då inleddes den första maskinåldern som skapade en ny värld, men den andra maskinåldern lovar att bli ännu mer omvälvande. I kapplöpningen mellan människans förmåga och maskinernas kraft har tekniken tagit ett språng som ställer människor och samhälle inför nya utmaningar på många områden, i synnerhet på arbetsmarknaden.”

FILOSOFI & PSYKOLOGI

- AV FREDRIK AGELL s. 56
 · *Samlade skrifter. Band 10.1 & 10.2*
 Brev i urval
 Friedrich Nietzsche
- AV HENRIK LUNDBERG s. 60
 · *Manifest för en ny realism*
 Maurizio Ferraris

POLITIK & SAMHÄLLE

- AV ANDERS BLOMQVIST s. 62
 · *Tystnadens triumf*
 Gabriel Byström
- AV KJELL-OLOF FELDT s. 64
 · *9,3 på Richterskalan*
 Andreas Norman

NATURVETENSKAP & TEKNIK

- AV ANDERS HÖGBERG s. 66
 · *Neandertalmänniskan – På spaning efter försvunna gener*
 Svante Pääbo
- *Thinking Big – How the Evolution of Social Life Shaped the Human Mind*
 Clive Gamble, John Gowlett & Robin Dunbar

KORTRECENSIONER

- AV NINA WORMBS s. 69
 · *Vårt matematiska universum*
 – *Mitt sökande efter den yttersta verkligheten*
 Max Tegmark
- AV CAROLINE HOLMQVIST s. 70
 · *New Wars, New Media and New War Journalism – Professional and Legal Challenges in Conflict Reporting*
 Stig A. Nohrstedt & Rune Ottosen
- AV ERIK TÅNGERSTAD s. 71
 · *Därför hatar alla liberaler – Och därför har alla fel*
 Per Svensson

- AV EVA ILLOUZ s. 72
 · *Därför gör kärlek ont – En sociologisk förklaring*
 Inga Sanner
- AV JOHAN SVEDJEDAL s. 73
 · *Personligt talat*
 – *Biografiska perspektiv i humaniora*
 Maria Sjöberg (red.)
- AV MATS BERGQUIST s. 73
 · *Finlands val 1941–1944*
 – *Samarbetet med Hitler-Tyskland*
 Henrik O. Lunde

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson. Verksamheten stöds av Forte, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse, Ragnar Söderbergs stiftelse samt Åke Wibergs stiftelse.

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Jenny Björkman, fil. dr i historia och kommunikationsansvarig vid Riksbankens Jubileumsfond; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, docent i historia vid Lunds universitet/Swedish Collegium for Advanced Study.

Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
 Kay Glans, 08-120 205 20
 kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
 Lars Grahn
 lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:

Alf W. Johansson
 alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB
 ISSN 2001-2292
 ISBN 978-91-87175-18-3

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
 info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05
 ekonomitjanst@natverkstan.net

Kontakt:

Tidskriften Respons
 Kungsgatan 37, 8 tr
 111 56 Stockholm
 tel 08-120 205 20
 info@tidskriftenrespons.se

Noterat

EKONOMER

► Varför är de så självsäkra?

En ekonom är en expert som i morgon kommer att veta varför de saker han förutsåg i går inte hände i dag, påstod managementteoretikern Laurence J. Peter. Och, skulle man vilja tillägga, han – för nationalekonomen är vanligtvis en han – kommer att utstråla ett lika grundmurat självförtroende hela tiden. Det är ju slående att det faktum att ekonomer inte bara misslyckades med att förutse krisen 2008 utan också bidrog till den med sina teorier om marknadens sätt att fungera, inte har föranlett större omprövningar av teorier eller utbildning och knappast heller en större ödmjukhet. Det beror väl delvis på att krisen har gjort nationalekonomer ännu mer efterfrågade ...

Intressanta reflektioner om nationalekonomers självbild och särart kan man finna i ett paper av Marion Fourcade, Etienne Ollion och Yann Algan med titeln "The Superiority of Economists" (maxpo discussion paper 14/3). MaxPo är ett forskningspartnerskap mellan Max Planck-institutet i Köln och Science Po i Paris som undersöker hur olika aktörer handskas med nya former av ekonomisk och social instabilitet. Anledningen till att man uppfattar nationalekonomer som självsäkra är förstås att de faktiskt är det, menar författarna. Det finns ett slags rangordning bland samhällsvetenskaperna och i den kommer nationalekonomin i allmänhet högst. En majoritet av nationalekonomerna själva anser att deras

► John Maynard Keynes. Han efterlyste ödmjuka nationalekonomer.

”Apropå psykologi, så tycks nationalekonomer vara mer bekväma än andra med att man styrs av egenintresse. Frågan har ställts om man blir mer egoistisk av att studera ekonomi eller om det är en speciell personlighetstyp som väljer denna karriär.”

disciplin är den mest vetenskapliga av samhällsvetenskaperna. Detta avspeglar sig bland annat i hur ekonomer förhåller sig till andra discipliner. På grund av sin känsla av överlägsenhet anser de sig ha mindre behov av att stödja sig på andra samhällsvetenskaper. De har också mycket större förtroende för sin egen förmåga när det gäller att känna igen bra forskning, och det tycks även utsträcka sig till att gälla forskning inom andra discipliner.

Nationalekonomin är en hierarkisk disciplin. Den auktoritet som områdets ledande aktörer utövar har få motsvarigheter inom andra discipliner, hävdar författarna och fältet är strikt strukturerat i ett system som påminner om de släktskapsystem som bland annat Claude Lévi-Strauss har beskrivit. Den starka, centraliserade kontrollen inom disciplinen gör därtill att prestige-rankingen är betydligt mer bestående än inom till

exempel sociologi och psykologi, som är mer decentraliserade och där prestige är mer föränderlig. Apropå psykologi, så tycks nationalekonomer vara mer bekväma än andra med att man styrs av egenintresse. Frågan har ställts om man blir mer egoistisk av att studera ekonomi eller om det är en speciell personlighetstyp som väljer denna karriär.

Man har sagt om nationalekonomin att den ger obegränsade tillfällen att prata om pengar utan att behöva tjäna några själva, men faktum är att ekonomernas inkomster är betydligt större än andra samhällsvetare och de är eftersökta på arbetsmarknaden. Till detta kommer också att de har möjlighet att tjäna pengar genom olika sidouppdrag, vilket bland annat framgick under finanskrisen. Författarna lyfter bland annat fram vilken betydelse framväxten av handelshögskolor haft för närmandet till marknadens aktörer och deras sätt att tänka. Det finns kritiker som hävdar att nationalekonomer i dag i hög grad styrs av ekonomiska intressen.

Självförtroendet behövs förvisso för att man ska kunna spela den roll som nationalekonomer gör. De ger och avkrävs åtgärdsförslag som kan få mycket stora konsekvenser och det krävs förvisso att man inte är överväldigad av självtvivel för att leverera sådana. Ur massmedial synpunkt är ofta en tvärsäker ekonom mer gångbar än andra samhällsvetare. Att ha fostrat ett sådant självförtroende är disciplinens största styrka och dess akilleshäla, slutar Fourcade, Ollion och Algan. ■

http://www.maxpo.eu/pub/maxpo_dp/maxpodp14-3.pdf

TAGER DU – DIN BÄSTA VÄN?

► Vänskap får gifta att må bra

”Gift dig, och du kommer att ångra dig. Gift dig inte, och du kommer att ångra dig”, menade den danske filosofen Sören Kierkegaard. Om den skarpsinnige filosofen själv hade gift sig och inte bara förlovat sig hade han kanske ändrat uppfattning, för ny forskning hävdar att äktenskapet ökar tillfredsställelsen med livet. Ett exempel på det är de kanadensiska ekonomerna Swahn Grover och John F. Helliwell som i ett paper med titeln ”How’s Life at Home? New Evidence on Marriage and the Set Point for Happiness” hävdar att äktenskapet har en tydlig positiv effekt på upplevelsen av livstillfredsställelse. De som gifter sig tenderar till exempel att vara mer sociala, bättre utbildade och ha mer engagerande arbeten. Grover och Helliwell menar att detta inte beror på att människor som gifter sig redan var lyckligare än andra före äktenskapet, utan att det rör sig om en kausal effekt.

Det är ingen ny tanke att äktenskap är förknippat med större livstillfredsställelse. Men en del

har hävdat att det bara gäller för de första åren efter giftermålet, och att effekten klingar av efter cirka fem år. Grover och Helliwell menar tvärtom att äktenskapet har en stor betydelse i medelåldern, när livstillfredsställelsen annars i allmänhet sjunker. Vad är det då i äktenskapet – och långvariga samboförhållanden – som har denna positiva effekt? Det tycks framför allt vara det intima vänskapsförhållandet mellan makar som är orsaken. Ungefär hälften av de undersökta paren anger sin make eller maka som sin bästa vän och deras livstillfredsställelse är dubbelt så hög som för andra par. Det finns intressanta skillnader mellan könen här. Att vara gift med sin bästa vän ger kvinnor mycket högre tillfredsställelse än det gör för män, men å andra sidan är det färre kvinnor som anger sin make som bästa vän, ett förhållande som pockar på vidare undersökningar.

Denna positiva effekt av äktenskapet gäller för stora delar av världen – Väst- och Öst Europa, inklusive Ryssland, Australien och Nya Zeeland, Östasien, Nordamerika, Mellanöstern och Nordafrika, men inte Latinamerika, Afrika söder om Sahara, Sydostasien och Sydasien. ■
(National Bureau of Economic Research, Working Paper 20794).

► Äktenskap får oss att må bättre – i de flesta fall, vill säga.

APP-ROPÅ MORGONDAGENS ARBETSMARKNAD

► Appar matchar arbetskraft med uppdrag

Under senare tid har ett växande antal företag som erbjuder arbetskraft och service med hjälp av appar i mobilen vunnit mark på den globala arbetsmarknaden. En alltmer flexibel arbetskraft och teknologisk utveckling har banat väg för denna on demand-ekonomi som ekonomer spår kommer att förändra synen på företagets natur och karriärens struktur och leda till nya krav på arbetskraften och dess eventuella utbildning och fortbildning.

I viss utsträckning har denna utveckling redan ägt rum. Många försörjer sig redan helt eller delvis genom att ställa upp som flexibel arbetskraft för företag som matchar arbetsuppgifter och frilansande arbetstagare med en mängd olika färdigheter.

Genom att ladda ner en app till sin smartphone kan kunder enkelt beställa hjälp med allt ifrån städning och möbelmontering till att boka resor och shoppa presenter. Förutom att påverka arbeten inom servicesektorn menar många att även den kunskapsbaserade ekonomin så småningom kommer att tvingas anpassa sig till on demand-modellen. Vinnarna spås vara de som föredrar flexibilitet framför stabilitet, medan de som värnar om anställningstrygghet förmodligen upplever utvecklingen som oroande.

Transport- och taxiföretaget Uber beskrivs i en artikel i *The Economist* vara den uppenbara inspirationskällan bakom trenden. Uber, som startades 2009 och i dag finns representerade i över 50 länder och 200 städer runt om i världen, använder smartphoneteknologi för att ta emot och skicka ut kunders beställda körningar. I Sverige går det än så länge bara att nyttja Ubers tjänster i Stockholmsområdet, men på hemsidan uppmanar företaget fler förare runt om i landet att anmäla sitt intresse för att ansluta sig till Uber. Med formuleringar som

”Äg ögonblicket” och ”Välkommen till allt är möjligt” framställer sig Uber som ett visionärt företag som ser potentialen i den nya flexibla arbetsmarknaden.

Alla är dock inte lika positivt inställda till utvecklingen. Etablerade taxibolag runt om i världen har i protest mot Ubers framfart organiserat strejker och inlett juridiska processer. I Tyskland har starka reaktioner mot transportföretaget vuxit till en bredare kritik mot vad som kallas ”Plattform-Kapitalism”. Internetbaserade företag som agerar mellanhand mellan konsument och leverantör anses bidra till en

”I viss utsträckning har denna utveckling redan ägt rum. Många försörjer sig redan helt eller delvis genom att ställa upp som flexibel arbetskraft för företag som matchar arbetsuppgifter med frilansande arbetstagare med en mängd olika färdigheter.”

utveckling mot att alla aspekter av människors liv – från lediga rum till ledig tid – reduceras till tillgångar som auktioneras ut på en marknad.

Medan vissa ser utvecklingen som en möjlighet för arbetstagare att i högre utsträckning kontrollera sina liv, arbeta med vad de vill när de vill, oroar sig andra för en återgång till 1800-talets arbetsvillkor med starkt reducerad status för arbetstagaren. Vem som får rätt om hur on demand-modellen kommer att påverka framtidens arbetsmarknad återstår att se. Kanske finns det snart en app som kan ge svar på frågan. ■

Reportage

Charlie Hebdos satir skulle inte ha blivit fälld i svensk domstol

Lars Grahn

Har vi fortfarande en vidsträckt yttrandefrihet i Sverige? Efter attentatet mot tidskriften *Charlie Hebdo* kan en tendens till försiktighet och hänsyn smyga sig in. Respons tecknar bakgrund och ställer frågor till bland andra justitiekanslern om hur fast den frihetliga tillämpningen av tryckfrihetsförordningen och yttrandefrihetsgrundlagen kommer att vara.

Attentatet mot satirtidskriften *Charlie Hebdo* i Paris, då en stor del av redaktionen mördades av självutnämnda företrädare för islamistisk ideologi, har ställt yttrandefriheten i centrum för diskussionen även i Sverige. *Charlie Hebdo* verkar i en fransk tradition av från skämtan. Händelser av heliga ting, även den sekulära statens höghet, är ett huvudinslag i detta slags satir. Uttrycken för missaktning, för att använda en svensk lagterm, har ibland varit så grova att tidskriften någon gång blivit fälld för förtal och hets mot folkgrupp.

Man kan fråga sig om satirer av det slag som är *Charlie Hebdo*s signum skulle tillåtas i Sverige eller fällas för hets mot och missaktning av folkgrupp eller om svenska medier ens skulle komma på idén att publicera något liknande.

Lagstiftningen och framför allt rättstillämpningen i Sverige värnar om yttrandefriheten, även friheten att ge grova uttryck för kritik. Tillämpningen av tryckfrihetsförordningen och yttrandefrihetsgrundlagen ligger i justitiekanslerns händer. Bara JK kan väcka åtal enligt den brottskatalog som finns i förordningens sjunde kapitel,

► *Charlie Hebdo* lät sig inte tystas: numret efter attentatet.

och JK åtar ytterst sällan. I sina avvisningar av åtal hänvisar man regelmässigt till den långtgående yttrandefrihet som skall råda i Sverige som grundval för fri debatt och åsiktsbildning. Exempelvis i ett ärende från 2006 som gällde 16 teckningar på temat att judarna, israelerna och staten Israel utnyttjar Förintelsen för att gynna sig själva och att de därvid hindrar fredsprocessen, utövar våld och dödar palestinier med Förintelsen som ursäkt samt att Förintelsen rentav är ett påhitt, fann man att påståendena var provocerande och kränkande men inte brottsliga enligt svensk rätt.

Mediernas praxis är i allmänhet mer försiktig. Ytterst få svenska publikationer innehåller händelser av det slag som är vardag på *Charlie Hebdo* eller som representeras av *Jyllandspostens* Muhammedkarikatyrer 2005. Trots detta har repressiva politiska ingripanden förekommit. Justitieminister Leila Freivalds försäkrade företrädare för islam i Sverige att regeringen skulle be om ursäkt ifall några svenska tidningar publicerade Muhammedkarikatyrerna. Det var naturligtvis avhållande.

Låt oss se på utgångspunkterna och höra synpunkter från några viktiga aktörer på området.

Tryckfriheten reglerades första gången i en lag 1766. I dag utgår den från förordningen av 1949, vilken tillkom som en reaktion mot de inskränkningar som införts under andra världskriget. Efter kriget skulle tryckfriheten återställas och förstärkas. Den nya grundlagen satte yttrandefriheten som ett överordnat värde i många sammanhang, dock inte när det gäller det som kom att kallas hets mot folkgrupp. Tillämpningen av denna begränsning var emellertid återhållsam. Instruktionen till dem som skulle tillämpa lagen är att "städse hava i åtanke att tryckfriheten utgör grundval för ett fritt samhällsskick".

Skyddsområdet i förordningen har successivt vidgats och omfattar nu även hudfärg, trosbekännelse och sexuell läggning. Lagstiftningen synes därför ge utrymme för en omfattande begränsning av vad man kan säga offentligt om olika grupper av personer utom etniska svenskar, de har inget skydd.

[- -] hets mot folkgrupp, varigenom någon hotar eller uttrycker missaktning för folkgrupp eller annan sådan grupp av personer med anspelning

på ras, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung, trosbekännelse eller sexuell läggning. Tryckfrihetsförordningen kapitel 7, § 4, moment 11. Motsvarande formulering finns i Yttrandefrihetslagen (YGL).

När den nya förordningen förbereddes tvekade man om inskränkningen. Flera instanser ansåg att bestämmelsen kunde vara till förfång för den allsidiga belysning av politiska frågor som man avsåg att skydda. Ändå lades i beslutet större vikt vid skydd av en human samhällsanda och hinder för rasistiska uttryck än vid en fullständig yttrandefrihet. Som normangivelse gör hetsparagrafen yttrandefriheten relativ. I dag är de flesta bedömare ense om att det bör råda balans mellan yttrandefriheten och respekten för människors ursprung och andra karakteristika som de inte råder över (till exempel sexuell läggning).

I dag kan ord och handlingar också falla under lagstiftningen mot diskriminering i arbetsliv och undervisning. En samlad lag och ett diskrimineringsombudsmannaämbete tillkom 2009. Diskrimineringslagen skyddar de kategorier som nämns i hetsparagrafen och tillägger kön, könsöverskridande identitet, ålder och funktionsnedsättning. Med diskriminering menas att någon direkt behandlas sämre än någon annan med avseende på någon av skyddskategorierna,

men också indirekt genom tillämpning av bestämmelser eller kriterier som kan synas neutrala men som kan missgynna person av visst kön eller viss etnicitet etcetera.

Diskrimineringsombudsmannen (DO) granskar hur arbetsgivare och undervisningsinstitutioner lever upp till lagens krav och kan driva ärenden i domstol eller i egen regi till förlikning. Sambandet mellan diskrimineringslagens område och yttrandefriheten anger DO på sin hemsida genom att hänvisa

på grund av deras hudfärg, nationella eller etniska ursprung, sexuella läggning, religiösa tillhörighet eller trosbekännelse". Motivet är det avgörande, säger DO och går längre i definitionen av hets mot folkgrupp än justitiiekanslern, för vilken inställningen hos den som yttrar sig inte är avgörande. Hot måste föreligga för att ett brott skall anses vara begånget enligt JK:s tillämpning av yttrandefrihetslagen.

Det är svårt att inte uppfatta diskrimineringsombudsmannens resonemang som en öppning

diskriminering och den personliga integriteten.

I den diskussion som fördes inför riksdagsbeslutet 1949 framhölls att syftet med hetsparagrafen inte var att förhindra hård kritik, inte ens sådan som innefattar nedsättande uttalanden. Hur hård kritik av folkgrupper som numera anses tillåtlig kan verka oklart. Nils Funcke menar till exempel att brottet hets mot folkgrupp har genomgått en sådan förändring att bestämmelsen hotar en fri och öppen debatt. Paragrafen har fått karaktär av åsiktsförbud, hävdar han i *Tryckfriheten, ordets män och statsmakterna* (2006).

Jan Andersson ifrågasätter om samhällsmoraliska hänsyn är ett acceptabelt skäl att inskränka yttrandefriheten. Sådana hänsyn kan öppna för godtycke i lagstiftning och rättstillämpning.

Olika skyddsbehov tillåts således inskränka den fria diskussion som är demokratins främsta kännetecken. Skyddet mot kränkning och förföljelse ingår naturligtvis också i förutsättningarna för ett humant samhällsskick. Hur mycket skall yttrandefriheten kunna begränsas? Det handlar om att fortlöpande väga olika intressen och värderingar mot varandra i så demokratisk anda som möjligt.

För att få underlag för en vidare diskussion om dessa frågor har *Respons* vänt sig till några viktiga aktörer på området. ■

”Nils Funcke menar till exempel att brottet hets mot folkgrupp har genomgått en sådan förändring att bestämmelsen hotar en fri och öppen debatt.”

den som känner sig kränkt eller drabbad av "oförsvärliga publicitetsskador" till Allmänhetens Pressombudsman. Närheten till yttrandefrihetsfrågorna framgår också av hänvisningen till justitiiekanslern för den som anser sig utsatt för tryck- och yttrandefrihetsbrott.

I detta sammanhang nämns särskilt hets mot folkgrupp beskriven som "brott där gärningspersonens motiv är en negativ inställning till olika minoriteter

för ytterligare inskränkning i yttrandefriheten. Detta påverkar rimligtvis tidsandan.

*

Konflikten mellan yttrandefrihet och skydd för samhällsfriden är filosofisk och moralisk, säger Jan Andersson i *Yttrandefrihetens dilemman* (2004). Den kan inte lösas definitivt. Genuina värdemotsättningar ser han även mellan yttrandefriheten och frågor om massmediekoncentration, pressens tillbakagång,

DE TILLFRÅGADE

► **Anna Skarhed**, justitiiekansler sedan 2009, justitieråd 2005, tidigare olika domstolstjänster; utredde sexköpslagen 2010.

► **Ola Sigvardsson**, allmänhetens pressombudsman sedan 2011, tidigare chefredaktör på Östgöta Correspondenten och redaktionschef på Dagens Nyheter.

► **Hans-Gunnar Axberger**, professor i konstitutionell rätt vid Uppsala universitet, pressombudsman 1990–1992, justitieombudsman 2008–2013, utredare av presstödet 2013; har bland annat utgivit Yttrandefrihetsgrundlagarna, andra upplagan 2014.

► **Agneta Broberg**, diskrimineringsombudsman sedan 2011, tidigare bland annat avdelningschef på Konsumentverket och konsumentombudsman.

FRÅGOR OCH SVAR

► **Hur ser du på utvecklingen av yttrandefriheten i Sverige under senare år? Har det skett en fortgående inskränkning av det slag som de nämnda författarna anför? Vilka har i så fall varit de huvudsakliga argumenten för denna? Kan man tala om en pågående relativisering av begreppet yttrandefrihet?**

Anna Skarhed: Bakgrunden till bestämmelsen om hets mot folkgrupp ligger mer än 40 år tillbaka. Jag vet inte om Nils Funcke i dag står fast vid att den hotar en fri och öppen debatt? Jag vet inte heller om Funcke och

Andersson beskriver en "fortgående inskränkning"? Jag är medveten om att det i den allmänna debatten, främst från journalister, återkommande förs fram att yttrandefriheten är hotad, men någon rättspraxis som skulle visa på det känner jag inte till. (Barnpornografiregleringen kan naturligtvis sägas ha inneburit en inskränkning men den har inte fått någon efterföljd och Manga-tecknaren blev frikänd i HD.)

Det är emellertid viktigt att hålla diskussionen levande och begreppet "missaktning" kan absolut anses vara mera relativt än

”hat och hot”. Min uppfattning är dock att det i dag är direkt hets och det som betecknas ”hate-speech” som sätter ribban vid bedömningen. Någon ”pågående relativisering” av yttrandefrihetsbegreppet kan jag inte se.

Hans-Gunnar Axberger: I rättspraxis finns inga spår av en fortgående inskränkning av yttrandefriheten. Lagstiftningen har i grundläggande delar lämnats orörd under lång tid (barnpornografi undantaget). De justeringar som skett i bestämmelsen om hets mot folkgrupp har inte lett till någon märkbar skärpning av praxis, i varje fall inte på det grundlagsskyddade området. Det utrymme för inskränkningar som bestämmelsens ordalydelse kan tyckas medge används inte fullt ut. Det finns ett inslag av dubbel bokföring i detta. Från yttrandefrihetssynpunkt vore det bättre om lydelsen korrigerades så att den stämmer med praxis, men det är nog inte politiskt möjligt.

Ola Sigvardsson: Jag är överens med Funcke om betydelsen av att ordet ”missaktning” infördes i lagstiftningen. Det finns en glidning om man jämför med begreppen hot och hets. Däremot ser jag inte att detta lett till en märkbar förändring när det gäller behandlingen av medier som berörs av tryckfrihetsförordningen, vilket ju ligger närmast mitt arbetsområde. Åtalen är få och fällningarna ännu färre. I skrivande stund kan jag inte komma på någon enda skribent som straffats för att ha fört fram åsikter som skulle kunna beröras av hetslagstiftningen.

Även i en bredare bemärkelse har rättsväsendet valt att tillämpa hetslagstiftningen återhållsamt. I praktiken har hot och hets varit de styrande begreppen, inte missaktning. Åke Greens uttalanden om homosexualitet är ett talande exempel.

Detta sagt är det emellertid viktigt att se att begreppet missaktning öppnar för en stramare tillämpning av lagen i ett annat samhällsklimat eller politisk situation.

► **Vilka moraliska eller andra hänsyn kan eller bör motivera inskränkningar i yttrandefriheten?**

Anna Skarhed: Att några moraliska hänsyn skulle kunna motivera inskränkningar i yttrandefriheten anser jag som uteslutet. Barnpornografiregleringen är inte en morallag utan motiveras av att värnandet av verkliga barn måste prioriteras. Och åsikter – också sådana som är obehagliga eller odemokratiska – måste få framföras. Min uppfattning är att den nu gällande regleringen i TF/YGL är rimligt avvägd. Den fråga som seglat upp, inte minst på grund av det europeiska inflytandet, är att Sverige anses brista när det gäller att skydda enskildas personliga integritet. Sverige fälldes i Europadomstolen för att vi inte hade någon lagstiftning som förbjöd och kunde straffa

”Från yttrandefrihetssynpunkt vore det bättre om lydelsen korrigerades så att den stämmer med praxis, men det är nog inte politiskt möjligt.”

mannen som smygfilmade sin styvdotter i badrummet. Ganska rimligt kan jag tycka ... och jag har svårt att se att hans yttrandefrihet därmed skulle kunna anses bli inskränkt.

Hans-Gunnar Axberger: De hänsyn som brukar åberopas för att inskränka yttrandefriheten är den enskildes integritet och anseende samt nationell säkerhet. Svensk rätt på detta område bygger på att bedömningar framför allt ska göras i enskilda fall och då alltid med yttrandefrihetsintresset som utgångspunkt. Vi litat här mer till en justitiekansler som agerar under visst politiskt ansvar och till juryledamöter som står rätt fria från paragrafer och principer än till formell juridik. Man kan ha synpunkter på det men det är en ordning som tjänat oss och yttrandefriheten väl under sekler.

Ola Sigvardsson: Enskildas och grupper skydd mot hot och förföljelse. Det vill säga ungefär som vi har det i dag. Men, med hänvisning till svaret på fråga ett, djävulen sitter i detaljerna: i avvägningen mellan de olika intressena (yttrandefrihet/skydd).

► **Vilken betydelse har lagstiftningen mot diskriminering – av i stort sett samma grupper som nämns i hetsparagrafen – och utbyggnaden av ombudsmannainstitutionen haft för utvecklingen inom medier och forskning?**

Anna Skarhed: Jag vet inte riktigt vad frågan syftar på. Och vad som avses med ”utbyggnaden av ombudsmannainstitutionen”? Diskrimineringslagstiftningen har ju reformerats och utvecklats starkt under de senaste decennierna vilket har satt fokus på rättigheter. Något som också skett genom att Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna blivit en realitet i debatten liksom i svenska domstolar.

Hans-Gunnar Axberger: Jag har svårt att bedöma detta men ser inte diskrimineringslagstiftning som en stor yttrandefrihetsfråga. Att människor i det praktiska livet ska behandlas lika är en demokratisk självklarhet. En skärningspunkt finns förstas i just hetslagstiftningen, men där beaktas ju som jag nämnde tidigare yttrandefrihetsintresset i mycket stor utsträckning. Däremot kan jag hålla med om att ivern att skydda olika grupper mot ”kränkningar” av mer känslomässigt slag kan få en själv censurerande effekt som avhåller medier och forskare från att utnyttja sin yttrandefrihet. Desto viktigare då att rättspraxis inte följer i samma spår.

► **Skulle satirer av det slag som den franska veckotidningen Charlie Hebdo publicerat i Sverige ha bedömts som olaglig hets mot folkgrupp?**

Anna Skarhed: Ett viktigt uttalande som brukar citeras från Högsta domstolens dom i Åke Green-målet går ut på att det bästa sättet att hantera obekväma eller obehagliga ut-

talanden inte är genom lagstiftning och straff utan genom det öppna samtalet. Och det finns också uttalanden i praxis om att satir – om än osmaklig – måste tillåtas. JK prövade före min tid Muhammedteckningarna utan att ingripa. Såvitt jag kan avgöra av de bilder jag sett skulle publiceringarna i *Charlie Hebdo* aldrig kunna leda till en fällande dom i svensk domstol.

Respons: En följdfråga om Åke Green-målet: blev inte utslaget att Greens predikan om homosexualitet var otillåten enligt svensk lag men friades med hänvisning till Europakonventionen? Skulle inte en dom om de franska bilderna kunna bli som i Green-fallet: olaglig framställning enligt svensk lag men tillåten enligt konventioner Sverige anslutit sig till?

Anna Skarhed: Angående Åke Green är det riktigt att HD (där jag själv satt med som domare) skriver ungefär att en ”rent svensk” tolkning av hetsbestämmelsen utifrån de gamla förarbetena nog skulle kunnat medföra en fällande dom men att man inte skulle kunna räkna med en fällande dom i Europadomstolen. Skrivningen har kritiserats och man kan säga att den kanske är litet dunkel. I sak är ju Europakonventionen svensk lag och därmed ska en svensk rättsregel som så att säga faller under en konventionsregel tolkas i första hand konventionsenligt och i andra hand får konventionsregeln så att säga ta över. Så även om man kan anse att svenska straffbestämmelser självklart ska vara utformade i överensstämmelse med både grundlag och Europakonvention så innebär den nuvarande ordningen att den som ställs till ansvar inför svensk domstol är garanterad att inte bli sämre behandlad på grund av att en svensk regel skulle kunna vara ”strängare” än överordnad lag. (Litet långt och krångligt men förhoppningsvis går det att förstå.)

Ovanstående ger väl också svar på den sista frågan. Det kan anmärkas att om de franska bilderna skulle anmälas sedan de publicerats här så är det en fråga om ett eventuellt brott mot TF/YGL. Eftersom JK är exklu-

siv åklagare i sådana mål kan ingen förundersökning inledas och därmed ingen bli ställd till ansvar om inte JK, det vill säga för närvarande jag, gör bedömningen att de kan förväntas bli fällda i svensk domstol.

Hans-Gunnar Axberger: Jag har inte följt just den tidningens publiceringar genom åren men i princip vågar jag ändå svara nej på frågan. Det finns flera exempel på grov, mer eller mindre förment, satir som friats vid prövningar i svenska rättsinstanser. Det finns i alla händelser inget prejudikat på motsatsen. Ett skäl när det gäller just publicitet à la *Charlie Hebdo* är att satiren är politisk; yttrandefriheten betraktas då som särskilt vidsträckt. För egen del kan jag ibland känna mig kluven; när det enda syftet är att såra, och såra så djupt som möjligt, kan det vara svårt att få syn på behovet av rättsligt skydd. Att sådan satir ändå får hållas beror nog främst på att den inte kan straffbeläggas utan att det får avkylande effekter på yttrandefriheten i allmänhet.

Ola Sigvardsson: Muhammed-teckningarna har ju prövats av JK och lämnats utan åtgärd. Av de bilder jag hittills sett från *Charlie Hebdo* är min bedömning att de inte skulle bedömas som olaglig hets mot folkgrupp.

Agneta Broberg, diskrimineringsombudsman, har avstått från att svara på frågorna med följande motivering: Det tillhör

Diskrimineringsombudsmannens uppdrag att främja människors lika rättigheter och möjligheter och att motverka diskriminering i olika former. När rasism, främlingsfientlighet och homofobi utgör hinder för lika rättigheter och möjligheter är de en angelägenhet för oss. Hets mot folkgrupp är därigenom ett tema som är av intresse för myndighetens verksamhet.

De frågor som *Respons* ställt berör yttrandefrihetens utveckling i Sverige, dess eventuella inskränkning över tid liksom lämpliga hänsyn vid begränsning av yttrandefriheten. De handlar också om hur diskrimineringslagstiftningen och ombudsmannainstitutet i stort kan ha påverkat utvecklingen inom medier och forskning och om teckningarna i *Charlie Hebdo* skulle vara hets mot folkgrupp i Sverige i dag.

Frågorna är aktuella och intressanta men faller inte tematiskt inom ramen för myndighetens uppdrag. De skulle dessutom kräva en större studie att grunda slutsatser på. Ett sådant faktaunderlag har vi inte i dag och det ligger inte heller, utifrån myndighetens uppdrag, i plan att ta fram ett sådant underlag. Mot denna bakgrund kan jag inte uttala mig sakkunnigt och initierat och därför avstår jag denna gång. ■

► **Lars Grahn är senior editor på *Respons*.**

► *Bland Respons läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.*

Vad jag läser

Hans-Erik Carlborg är gymnasielärare i svenska och religion samt multisportare.

Ämneskunskap kombinerad med ett sätt att leva och förhålla sig till naturen

Eld – Flammor och glöd - samisk eldkonst av Yngve Ryd (Natur & Kultur).

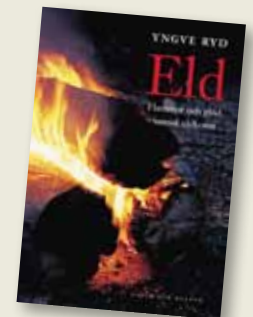
Varje vinter när det är som mörkast låter jag Yngve Ryd lysa upp min tillvaro. Den här gången blev det *Eld*, där Ryd låter ett antal samer beskriva eldning i skog och på fjäll. Vedhuggning och eldande har fått en renässans i dag, möjligen som autenticitetsskapare, även hos den yngre generationen. Häromåret toppade Lars Myttings *Ved* försäljningslistorna. Det var en lättsam och allmänbildande introduktion till ämnet som enligt min bokhandlare hade förtjänsten att den rörde en nerv som fick män som annars aldrig öppnar en bok att börja läsa.

Yngve Ryds *Eld* blev den sista en svit av etnologiska böcker om livsbetingelserna för de människor som levde med ett eller båda benen i naturen runt Jokkmokk, fram till dess att maskinerna tog över under 1900-talets senare del. Ryd har tidigare gett ut "moderna klassiker", som *Snö, Jägarliv i Jokkmokks fjällvärld* och *Timmerhästens bok* (Sara Lidman beskrev i *Lifsens rot* en våldlig slädfärd baserad nästan rakt av på den senare).

Utrustad med en bandspelare, en påse bullar och med hjälp av en ansenlig mängd koppar kaffe lyckades Ryd krypa under skinnen på de gubbar (och någon enstaka gumba) som besatt den tysta kunskap om livet i fjällvärlden som riskerade att dö ut med dem. Det är en kunskap som är förvånansvärt litet dokumenterad, annat än anekdotiskt, trots det allmänintresse som verkar finnas.

Eld kan i viss mån fungera som handbok för den friluftintresserade, till exempel om hur man gör kaffeeld på kalvfjället i storm och regn. Själv får jag förklaringen till varför råbjörk på vintern är utmärkt ved, på samma sätt som råttall är uselt året om. Båda exemplen har jag med varierad framgång själv prövat i skarpt läge.

Storheten i Ryds böcker ligger i att de kombinerar en djup ämneskunskap med en beskrivning av både ett sätt att leva och ett förhållningssätt till naturen. Informantens röst skapar en närvarokänsla med fackmannens exakthet och många samiska uttryck, som likt god poesi utmanar fantasin, men som med fördel kan avnjutas i små portioner. ■

— Annons —

En bred historisk beskrivning av de förkoloniala kulturerna i Mellanamerika

DIALOGOS
www.dialogosforlag.se

Är folklig ultranationalism som syftar till nationens pånyttfödelse fascismens kärna?

I Respons 6/2014 riktade Fredriksson & Brolin kritik mot Arnstads syn på fascismen. **Svenska akademiker saknar djupare förståelse för den internationella fascistforskningen, replikerar Arnstad.** Han visar åter hur problematiskt hans fascistbegrepp är, svarar Fredriksson & Brolin.

Debatt

HENRIK ARNSTAD

Ultrationalismen och demokrati-begreppet är en komplex diskussion som ständigt aktualiseras, utifrån de rasistiska partier som erhållit stor makt inom dagens europeiska politik. Göran Fredriksson och David Brolin förtjänar en eloge för att de (Respons 6/2014) lyfter ämnet till debatt. Deras artikel visar att den svenska intellektuella debatten behöver en djupare förståelse angående både fascismens övergripande ideologi (*generisk fascism*) likväl som begreppet demokrati.

Det långa 1800-talet innebar masspolitikens genombrott, vilket småningom ledde till demokrati. Men hur kan vi teoretiskt förstå demokrati? Låt oss ta franska revolutionen 1789 som exempel. Ludvig XVI regerade som enväldig konung, vilket teoretiskt innebar att staten enbart i mycket liten omfattning accepterade dialog med samhället. Tanken var att staten (kungamakten) hade att regera, medan samhället (folket) skulle ägna sig åt ett liv inom den privata sfären. Franska revolutionen innebar att borgarklassen krävde – och erhöll – inkludering i politiken.

Detta gav både upphov till liberalismen och dess motreaktion, konservatismen, som syftade till att behålla samhällssystem där enbart traditionella eliter (de högsta samhällsklasserna, militärmakten, möjligen även kyrkan) åtnjöt inkludering. Borgarklassen segrade i denna strid, även om konservatismens antidemokrati höll stånd länge och understundom framgångsrikt. Tillkom arbetarrörelsen, som kämpade för att även de lägre samhällsklasserna skulle inkluderas (vilket liberalismen kände sig obekvämd under 1800-talet) liksom feminismen, som

ville inkludera kvinnorna. Demokrati kan därmed teoretiskt förstås som ett system, där hela samhället är inkluderat i ömsesidig dialog med staten. Striden för allmän och lika rösträtt för både kvinnor och män i Sverige 1917-1921 är ett exempel på en framgångsrik sådan kamp.

Mitt under denna svenska strid – år 1919 – uppfanns fascismen på det lilla torget Piazza San Sepolcro i Milano. Avgörande för vår förståelse för fascism är att dess förutsättning är etablerad masspolitik. Fascism är inte konservatism. Detta förvirrar, eftersom fascismens och den auktoritära konservatismens stereotyper liknar varandra. Både konservativa och fascistiska diktatorer har, iförda militära uniformer, blickat ut över enorma torg belamrade med marscherande trupp. Deras statliga våld har förtryckt liberalism, socialism, parlamentarism, feminism, självständiga fackföreningar och fri press. Skillnaden mellan ideologierna syns tydligast i vad som händer efter para-

den. Den fascistiske diktatorn vill att folket ska vara gräsrotspolitiska aktivister, uppfyllas av ideologisk kraft och sprida fascismen i vardagen. Den konservative ser med avsmak på "pöbeln". Medborgarna skickas hem och ska pyssla med sitt – politiken bör skötas av konservatismen ensam: "Staten, det är jag!"

Fascismens karaktär av masspolitik syns i den moderna forskningen om ideologin. Generisk fascism har definierats som en "folklig ultranationalism" syftande till nationens pånyttfödelse (Roger Griffin). Av denna folklighet kommer förklaringen till att fascistiska rörelser föredrar demokratiska parlamentariska val som metod att komma till makten. Fascismen vill nämligen ha folklig legitimitet. Detta fascismens särdrag

”Fascism är inte konservatism. Detta förvirrar, eftersom fascismens och den auktoritära konservatismens stereotyper liknar varandra.”

förvirrar Fredriksson & Brolin, som missförstår processen som "att fascismen vänligt omfamnar demokratin". Ingenting kunde vara mer felaktigt – låt mig ge ännu ett exempel, denna gång från Sverigedemokraterna.

Nyligen orsakade SD rabalder, då en av partiets riksdagsledamöter proklamerade att "vår långsiktiga ambition är att få bort

► Henrik Arnstad, med sin mycket uppmärksammade bok *Åtskade fascism*.

de andra partierna". Kritik riktades mot antidemokratin i detta, men SD förstod inte protesterna. För partiet är det självklart att SD på lång sikt kommer att konkurrera bort de andra partierna: "Växer man väldigt mycket så tar man väljare från andra partier som då riskerar att falla under fyraprocentsspärren." Här hittar vi en nyckel till att förstå fascismens självuppfattning. Fascismen har aldrig uppfattat sig som antidemokratisk, ens i gestalt av Adolf Hitler eller Benito Mussolini. I stället ser sig fascismen som en utvecklad och förbättrad form av demokrati, bortom "kåbblat" som fascister anser utmärker parlamentarism, den traditionella höger-vänster-skalan (en "sjuklöver" av "liberalmarxism" och "Sverigehatare" enligt SD) och klassmotsättningar. Här ligger den avgörande skillnaden mellan högerpopulism (Ny demokrati, norska Framstegspartiet, Dansk folkeparti etcetera) och fascism. Radikal högerpopulism vill – raljerande uttryckt – kraftigt sänka skatterna, stoppa invandringen utifrån rasistiska övertygelser och sjunga glada sånger:

Häng med häng med, nu hänger vi med
Här kommer vi, som hatar allt förmynderi
Häng med häng med, vi kämpar och slåss
För vi har drag, här inunder vår galosch

Fascismen däremot skrotar inte – den planerar en *alternativ modernitet*. Via den fascistiska nationella pånyttfödelsen ska landet gå in i en ny och heroisk storhetstid, där folket enas och via masspolitik sluter upp bakom den fascistiska rörelsens ultranationalistiska utopi. Vad är då problemet med detta? Vari ligger då den inneboende antidemokratin hos alla fascister, från Italien 1919 via Nazityskland till SD? Svaret finns i det grundläggande begreppet ultranationalism.

Ultranationalism är en politisk övertygelse som har nationalismen som allt överordnat primat. Alla andra politiska tankar (framför allt den traditionella höger-vänster-skalan) är underordnade, anses oviktiga eller rentav stötande. Framför allt är ultranationalism inkompatibel med liberal demokrati. Anledningen är att ultranationalisten exkluderar samhällsgrupper från sin – närmast religiöst uppfattade – mytiska nation. Demokrati är per definition inkludering av hela samhället i dialog med staten (en inkluderande uppfattning om medborgarskapets primat). Men ultranationalisten tar sig själv rätten att fritt exkludera medborgare ur den allt överordnade nationen, i praktiken alltid via rasism. Det klassiska exemplet är hur Nazityskland gradvis men målmedvetet exkluderade de tyska judarna. Ett annat exempel är SD:s uppmärksammade uttalande nyligen om att judar, araber och samer inte kan vara svenskar. Kort sagt: Även om en

exkluderingsprocess av utsatta minoriteter genomförs via demokratiskt och lagligt fattade beslut i ett parlament, så kan en sådan politik aldrig vara demokratisk. Ultranationalister förblir antidemokrater, oavsett om de

”Fascismen vill nämligen ha folklig legitimitet. Detta fascismens särdrag förvirrar Fredriksson-Brolin, som missförstår processen som 'att fascismen vänligt omfamnar demokratin'.”

avskaffar den parlamentariska demokratiska processen (Hitler) eller om de säger sig vilja behålla den (SD).

Yrvaket har den svenska akademien upptäckt den enorma internationella fascismforskningen, som debatterats livligt i hundratals vetenskapliga verk och artiklar i över tjugo år. Många känner sig obekväma med den nutida internationella vetenskapliga diskussionen, eftersom fascism är ett begrepp som man tror sig känna igen via stereotyper. Alla "vet" ju hur en fascist måste se ut. Men även denna ideologi rymmer ett djup och en komplexitet som – sin vidrighet till trots – förtjänar att tas på allvar.

Att ultranationalismen i dag (som Fredriksson & Brolin uppmärksammar) blandas i en "syltburk" bestående även av högerpopulism, traditionell nazism och så vidare gör den inte mindre farlig för demokratin. Europa håller på att upprepa misstaget från mellankrigstiden. Då hade kontinenten inget facit, det har vi nu. Det förpliktar. ■

► **Henrik Arnstad är författare bland annat till boken *Ålskade fascism – De svartbruna rörelsernas ideologi och historia* (2013)**

Göran Fredriksson och David Brolin svarar:

I ett debattinlägg i *Respons* 6/2014 tog vi upp frågan om journalistiskt och politiskt missbruk av vetenskapen. Vi tangerade även den så kallade generiska fascismteorin tillämpningsproblem och frågan om Sverigedemokraternas politiska karaktär. Men främst kritiserade vi Henrik Arnstads

tesdrivande journalistik om hotet från en växande högerextremism. Vi utgick från hans öppna anklagelse mot dem som tvekar att kalla SD för ett fascistiskt parti; de framställs som medansvariga för den fascistiska ideologins utbredning ("normalisering"). Vi visade att hans mobilisering av "den moderna forskningen" resulterar i ett ohållbart resonemang om högerpopulistiska och fascistiska partier: "samtliga dessa partier vill åstadkomma ungefär samma sak, från mellankrigstiden fram till i dag" (*Arena* 2/2014) och måste betecknas på samma sätt – de är alla "fascistiska". Med den utgångspunkten har Arnstad inga svårigheter att bevisa SD:s fascism och de tveksammas medlöperi.

Under större delen av förra året har vår kritik mot Arnstad i olika versioner erbjudits till och refuserats av tidningar som lanserat honom som auktoritet (mest notabelt *Arena* och *Dagens Nyheter*). När den väl publiceras i *Respons* har författaren precis hunnit göra en halv reträtt och anser att "det är möjligt" att det är "fel strategi" att kalla SD fascistiskt" (*DN* 21/12 2014). Men nu är det åter raka rör mellan SD och fascismen. Ånyo lyfter han fram Roger Griffin, den ledande företrädaren för en påstådd "new consensus" inom vad Arnstad benämner "den moderna forskningen" om fascism, en forskning så modern att svenska forskare inte känner till den. Griffin är upphovsman till den vida och vaga fascismdefinition som lockade Arnstad att kasta överbord distinktionen mellan högerpopulism och fascism. Nu är det tydligen dags att dra upp den igen!

Så begreppen får redas ut på nytt. Arnstads till synes väl sammanhållna replik sönderfaller vid närmare betraktande i tre delar. Den första saknas tyvärr; den skulle ha tagit upp kritiken vi riktat mot författaren för aggressiv, slarvigt formulerad och illa underbyggd vetenskapsjournalistik. Här bevärigas vi inget svar, vilket torde innebära att kritiken är obefogad och bäst förbigås med tystnad. En andra del ger en snabblekton i konservatismens och fascismens historia i relation till demokratins och politikens utveckling från franska revolutionen till i dag. En tredje del beskriver Nazityskland och dagens Sverigedemokrater i termer av ultranationalistisk och antidemokratisk ideologi. Tillsammans belyser de båda delarna Griffins fascismbegrepp, anger kriterier och tillämpar dem i historisk och politisk analys.

Inledningsvis får vi beröm för att vårt inlägg visar att den svenska intellektuella debatten behöver "en djupare förståelse" av både generisk fascism och begreppet demokrati. Låt oss därför än en gång försöka begripa detta som ingen svensk fascismforskare har förstått. Vi tror att nyckeln till insikt kan ligga i Arnstads argumentationsteknik: han vill bevisa sina principiella poänger med illustrerande och exemplifierande resonemang; han

arbetar ogärna med teorier och definitioner utom när det gäller det generiska begreppet "fascism". Förutsättningen för framgång med en i huvudsak beskrivande metod är – förutom encyklopedisk kunskap – att man har historien och den politiska verkligheten på sin sida. Lyckas Arnstad övertyga om det blir hans teser lättare att svälja.

Tyvär börjar det inte så bra. En inledande exposé över "det långa 1800-talet" staplar egendomligheter som att "samhället (folket)" (?) under l'ancien régime tänktes leva "inom den privata sfären" (fanns det någon "privat sfär" då?), och att franska revolutionen gav upphov till liberalismen (var det möjligen tvärtom?). Men det spelar mindre roll, för Arnstads poäng är den oväntade slutsatsen: "demokrati kan därmed teoretiskt förstås som ett system, där hela samhället är inkluderat i ömsesidig dialog med staten". En exposé över 1900-talet beskriver sedan fascismens uppkomst och särart i jämförelse med främst konservatismen, som med sin avsmak för "pöbeln" sägs hävda att "Staten, det är jag" (var det inte en pre-konservativ höghet som uttalade sig så?).

Till skillnad från konservatism är fascism, enligt Arnstad, en "folklig" form av masspolitik. Folklighet är ett kriterium i Griffins fascismdefinition, som här åter citeras som kvintessensen av "den moderna forskningen om ideologi". Arnstad anser att folkligheten förklarar fascismens preferens för "demokratiska parlamentariska val som metod att komma till makten". Fascismen vill nämligen ha folklig legitimitet. (Vad är då förklaringen till att folkligheten upphör att ha denna verkan efter maktövertagandet, när fascismen plötsligt föredrar diktatur?) Men är "folklighet" ett väsentligt kriterium för fascism? Det kan möjligen passera som fascistiskt "särdrag" i förhållande till konservatism –

knappast i förhållande till högerpopulism, folklighetens glada galoscher.

Här krävs ett annat kriterium, annars kan man få för sig att fascismen (likt populismen) vänligt "omfamnar demokratin". Det andra kriteriet introduceras via ännu ett exempel: en SD-riksdagsman avslöjar partiets ambition att växa och ta väljare från andra partier,

”Men är ”folklighet” ett väsentligt kriterium för fascism? Det kan möjligen passera som fascistiskt ”särdrag” i förhållande till konservatism – knappast i förhållande till högerpopulism, folklighetens glada galoscher.”

”som då riskerar att falla under fyraprocentsspärren”. SD förstår inte det odemokratiska i detta. Därav drar Arnstad slutsatsen att vi här har nyckeln till fascismens självsyn: "Fascismen har aldrig uppfattat sig som antidemokratisk". Exemplet är dubbelt lyckat: SD bevisas vara "fascistiskt" och fascismen bevisas se sig som "demokratisk", låt vara i en högre, postparlamentarisk form bortom höger-vänster-skalan. "Häri ligger den avgörande skillnaden mellan högerpopulism [...] och fascism", skriver Arnstad. Denna avgörande skillnad är fascismens "ultranationalism".

I Arnstads/Griffins definition av "generisk fascism" – *folklig ultranationalism syftande till nationens pånyttfödelse* – är ultranationalismen huvudingrediensen, själva kärnan. Den beskrivs här som "en politisk övertygelse som har nationalismen som allt överordnat primat"; mycket mer sägs inte. Ingen diktatur, inget våld, ingen rasism, ingen manlighetskult, inget förakt för svaghet ingår i fascismens hårda kärna. Tycker Arnstad möjligt att det låter lite för mjukt och tandlöst eftersom han frågar: "Vad är då problemet med detta?". Och han svarar: "Framför allt är ultranationalism inkompatibel med liberal demokrati." Ty: ultranationalisten "tar sig själv rätten att fritt exkludera medborgare ur den allt överordnade nationen, i praktiken alltid via rasism."

Det som gör ultranationalismen politiskt "problematiskt" är alltså övertygelser – antidemokratism och rasism – som enligt Arnstad "i praktiken alltid" kännetecknar denna den generiska fascismens huvudingrediens. *Ändå ingår de inte bland kriterierna* (ultranationalism, folklighet, nationell pånyttfödelse) *som definierar fascismens ideologiska kärna*, "the fascist minimum". De betraktas enbart som kontingenta, historiskt tillfälliga, trots att de "i praktiken alltid" präglar fascistiska rörelser och regimer, fascistisk verksamhet och politik. Henrik Arnstad har förtjänstfullt identifierat det politiska problemet med sitt vida, vaga, mjuka fascismbegrepp: vem är rädd för en folklig pånyttfödelsemyt? De *vetenskapliga* problemen för en "new consensus" baserad på Griffins definition hoppas vi få återkomma till. ■

► Göran Fredriksson & David Brolin

—Annonser—

Uppgång och fall

Triumfer på slagfälten, politisk maktkamp, kungligheters gunst, lyxliv vid hoven, folkets raseri, konkurs och vanära – *Huset von Fersens uppgång och fall* upplyser, fascinerar och griper.

AV GÖRAN NORRBY

Läs mer på www.atlantisbok.se

ATLANTIS
BILDANDE BÖCKER

Intervju

”Företrädare bland muslimer måste nu på allvar ta upp kampen mot extremismen”

Johannes Heuman

För första gången sedan andra världskriget hotas Frankrikes judiska befolkning av fysiskt våld på öppna gator. Filosofen Bernard-Henri Lévy manar till att stärka sekulära tendenser och efterlyser en genomgripande diskussion om detta bland muslimska företrädare.

► Bernard-Henri Lévy vid Stockholmsbesöket i samband med föreläsningsserien *Judisk vår*.

Efter attentatet mot *Charlie Hebdo* och Hyper Cacher har Frankrike mobiliserat för ett nytt krig, men denna gång gäller det

inte en avlägsen konflikt på den afrikanska kontinenten utan en upprustning mot terrorism och antisemitism på hemmaplan.

Den socialistiska regeringen har initierat en rad åtgärder för att bevaka och bekämpa de cirka 3000 misstänkta terrorister som

befinner sig i landet eller kan komma att återvända dit. Runt judiska skolor och byggnader patrullerar poliser och militärer

– rädslan för nya attacker är påtaglig. Premiärminister Manuel Valls gav röst åt indignationen i landet när han inför nationalförsamlingen efter dåden deklarerade: ”Hur kan vi acceptera att i Frankrike, landet där judarna emanciperades för två sekel sedan, men också ett av de länder där de blev martyrer för sjuttio år sedan – hur kan vi acceptera att rop om ’död åt judarna’ hörs på gatorna?”

Ur ett historiskt perspektiv har landets politiska spelrum i denna fråga ända fram till i dag definierats av principen för *laïcité* som lagfästes 1905 när stat och kyrka skildes åt. Det var den dåvarande vänsterregeringen som införde lagen under intryck av Dreyfus-affären. Lagen stärkte den redan befintliga religionsfriheten och påbjöd att staten skulle förhålla sig neutral till all form av religionsutövning, som i sin tur inte fick påverka politiska angelägenheter. Separationen mellan det politiskt offentliga och religion har sedan dess spelat en central roll för hur republiken har hantlerat trosfrågor. Attentaten den 7 och 9 januari uppfattades därför inte bara som terroristattentat mot individer utan också som ett angrepp mot en grundläggande princip. Premiärministern upprepade ordet *laïcité* tio gånger i sitt tal i nationalförsamlingen och uttryckte regeringens fasta övertygelse att denna tradition bör stärkas inför det nya hotet.

Den sekularisering som inleddes med upplysningen och kulminerade med lagen år 1905 var emellertid inte bara en process som dikterades ovanifrån utan skedde också parallellt med ett slags religiös upplysning underifrån. När den katolska kyrkans inflytande kraftigt kringskars genom franska revolutionen hade redan en förnyelse påbörjats för att anpassa kyrkans dogmer till den nya ordningen. Inom judendomen innebar samma utveckling också ett slags republikanisering; riter och ceremonier anpassades inte bara efter rådande lagstiftning utan kom också att hylla det politiska system som garanterat medborgarskap och skydd för en tidigare utesluten grupp. Även islam, som blev en viktig del av

Frankrike under 1800-talets kolonisation av Nordafrika, har påverkats av denna tradition. Till skillnad från andra europeiska länder går det under efterkrigstiden att tala om en särskild fransk islam som har fått en nationell särprägel genom den republikanska traditionen.

Men inom islam har sekulariseringen gått långsammare och

inte varit lika genomgripande. Det hävdar filosofen och författaren Bernard-Henri Lévy – även kallad BHL – som ägnat stor del av sin karriär åt att just studera utvecklingen i den muslimska världen, senast under den arabiska våren där han som fri intellektuell följde utvecklingen på plats i Libyen och medverkade till att Frankrike gick in militärt. Lévy har också undersökt olika former av antisemitism, bland annat i boken *L'Idéologie française* (1981), där sådana underströmningar i det franska tänkande blottades. Bokens kritiska granskning av den franska historien och dess polemiska anslag väckte stor uppmärksamhet. Tematiken har återkommit i andra arbeten och efter de senaste attentaten i Paris kallades Lévy till FN:s generalförsamling för att ge en bakgrund till de nya uttrycken av antisemitism.

Lévy besökte också Sverige nyligen för att delta i ”Judisk vår” – en serie föreläsningar och

diskussionspaneler i Stockholm och Malmö där minoritetsfrågor diskuteras med anknytning till judendomen. Där betonade han just vikten av att bejaka sekulära trender inom islam för att underlätta kulturmöten mellan olika religiösa grupper. *Respons* träffade filosofen efter föredraget på Berns i Stockholm för ett samtal om det nya hotet mot demokratin

► BHL ser ut över Stockholm från Grand Hotel.

och vilka konsekvenser detta kan få i såväl Frankrike som Sverige.

Respons: Hur tycker du att Frankrike hanterat situation efter attentaten?

BHL: Sammantaget har det varit bra. Det gäller både hur regeringen och det politiska etablissemanget i övrigt har skött sig. Situationen har försatt vårt land inför en svår moralisk prövning, men vi har undvikit det som jag kallat lockelsen hos en Patriotic Act, det vill säga att ge staten ett slags undantagstillstånd, som i USA efter elfte september 2001 då friheter inskränktes. USA har i detta sammanhang fungerat som ett avskräckande exempel och hitintills har våra politiker i stället agerat på ett förnuftigt sätt.

Respons: Vad ska man göra för att bemöta den radikala islamismen mer långsiktigt?

BHL: Det kommer att vara en lång kamp. Man kan inte bli av med terrorism i en handvändning. Alla måste bidra till kampen.

Republiken måste vara bestämd i sin hållning, men samtidigt intelligent och agera varsamt. Företrädare bland muslimer måste nu på allvar tar upp kampen mot extremismen och få ett stort stöd. Dessutom bör vi slå tillbaka mot argument som går ut på att *Charlie Hebdo* har missbrukat yttrandefriheten. Jag hoppas att vi inte ska bli försiktigare när det gäller att häda.

Respons: I Sverige har vissa opinionsbildare kritiserat kampanjen ”Je suis Charlie” eftersom tidningen anses bedriva en kampanj mot en religion som representerar en svag grupp i samhället. Vad anser du om denna kritik?

BHL: Det är felaktigt av två skäl. För det första har *Charlie Hebdo* fört en kampanj mot kristendomen sedan tidningen startades. Ingen annan religion har behandlats så elakt och varit ett så återkommande föremål för tidningens satir. För det andra har vi i Frankrike ända sedan Voltaire rätt att föra kampanj mot en religion vilken det än är. Detta är en viktig grundläggande rättighet i Frankrike. Religioner måste leva med idén att tros-läroarna kan attackeras på olika sätt, däremot inte de människor som utövar en religion. Vi är inne på en farlig väg om vi börjar kompromissa med dessa värderingar i toleransens namn.

Respons: En annan som använder humorn som ett slags vapen är den franske komikern Dieudonné vars uttalande om judar även fått uppmärksamhet i Sverige. Du har uttalat ditt stöd för premiärministerns intention att förbjuda komikerns uppträdande. Varför gäller inte samma yttrandefrihet för Dieudonné?

BHL: På de möten som organiseras med Dieudonné handlar det inte längre om att kritisera tros-läror eller religiösa institutioner. Dieudonné attackerar personer och mot dessa personer uppmannar han även till mord. Låt mig ta ett exempel. En mycket viktig händelse i Frankrike var mordet på Ilan Halimi 2006. Det var en ung jude som kidnappades och torterades till döds under tre veckor av en grupp kallad ”Barbarernas gäng” och som styrdes av Youssouf Fofana som nu sitter i fängelse. När Dieu-

donné avslutar sina möten med sloganen "Befria Foufana" så är det en klar ursäkt för att mördra och för terrorism. Detta är den största skillnaden mot *Charlie Hebdo*. Denna tidning har aldrig uppmanat till mord. På Dieudonné's möten däremot predikas hat mot judar och brott mot mänskligheten – detta tillåter inte republiken.

Respons: Hur ska denna antisemitism bemötas?

BHL: Det går det inte att övertyga Dieudonné. Han är instängd i sitt eget fångelse av raseri och vi kan inte få ut honom. Däremot finns det en grupp av människor omkring honom som är mottaglig för argument och som vi kan hindra att falla in i denna idévärld. Antisemitismen i dag grundar sig framför allt på tre teman. Den är för det första sammankopplad med en form av antisionism där judar hålls ansvariga för Israels politik. För det andra bygger den på förnekandet av Förintelsen och för det tredje på idén att judarna utnyttjar sitt lidande för politiska syften och för att överskugga andra människors umbäranden.

Antisemitism i dag har inget betydande stöd från etablerade politiska partier som på 1930-talet i Europa. Det finns heller inte några stora intellektuella som stödjer idéerna som tidigare. Men när dessa tre teman förs samman och populariseras då lever judarna farligt igen. De utgör ingredienserna till en moralisk atombomb. Därför måste vi inrikta vår kamp på dessa tre fronter.

Respons: Är du orolig för relationen mellan judar och muslimer i Frankrike?

BHL: Ja, men man ska inte överdriva heller. Min oro är självklart att antisemitismen fortsätter att öka och terrorismen utvecklas. Men vad som bekymrar mig mest är relationen muslimer emellan och hur vi kan hjälpa de moderata i kampen mot extremisterna. Frågan är också felställd, eftersom den här typen av gruppmot-sättningar inte är någon fransk tradition. Vi är alla individer med unika och gemensamma drag och uppdelningen av två olika läger av judar och muslimer leder fel.

Respons: Ändå talar du om ansvaret för den muslimska gemenskapen?

BHL: Vad jag menar är att kampen mot den extrema tolkningen av islam inte kan föras av ateister, kristna och judar. Fransmän med muslimsk tro måste vara aktiva i kampen. De har ett ansvar att bekämpa den tolkning av islam som ligger nära terroristerna. Hitintills har sådana röster varit för svaga. Vi som inte delar denna tro måste också visa att vi är muslimernas bröder i denna kamp. De är i behov av solidaritet mer än någonsin.

Respons: Trots den senaste utvecklingen visar studier på att muslimer är mer integrerade i Frankrike än i andra europeiska länder. Islam har en tydlig plats i det franska samhället och utgör en viktig röst i det nationella samtalet, särskilt jämfört med länder som Sverige. Delar du denna uppfattning?

BHL: Ja, det gör jag absolut.

Respons: På vilket sätt är då den senaste utvecklingen och diskussionen ett hot mot den franska islam och dess utövare?

BHL: Jag ser två huvudsakliga risker. Det ena är att säga att attackerna mot *Charlie Hebdo* och *Hyper Cacher* inte har något med islam att göra. Detta är inte sant. Attentaten har visst med islam att göra och det måste man säga för att kunna bryta ner den tolkning av islam som mördarna representerar.

Den andra risken är att säga att islam i allmänhet är roten till det som händer. Det är uppenbart att aktivister inom till exempel Front National inom snar framtid kommer att stå inför frestelsen att exploatera attentaten för att väcka misstro mot islam i allmänhet. Men hitintills har detta inte varit helt givet, eftersom sympatisörerna runt Front National har svårt att försvara *Charlie Hebdo* och de har heller ingen lust att stå upp för judarna i Frankrike. Men denna risk att sammanblanda islam med terrorism är ändå tydlig.

Respons: Front Nationals hållning till *Charlie Hebdo* måste naturligtvis också förstås av att *Charlie Hebdo* har drivit en sådan hård kampanj mot detta parti.

Men hur tror du att den traditionella högern som leds av förra presidenten Nicolas Sarkozy kommer att reagera?

BHL: Här finns självklart olika tendenser. Men vad som är nytt i politiken efter attentaten är att för första gången sedan Front National dök upp är den anständiga högern överens om att detta med egna argument. Detta är dock skillnader som har med taktik att göra. I dag är det enigheten inom högeroppositionen i denna fråga som är mest påtaglig. De har äntligen begripit att skillnaden mellan den liberala högern och extremhögern inte är kvantitativ utan kvalitativ. De har äntligen begripit att det inte finns någon möjlig allians med Front National. De har äntligen begripit att nu gäller kampen till sista blodsdroppen. Ett sådant samförstånd fanns inte tidigare, då delar av högern kunde tänka sig någon form av allians med Front National vilket var en dödsfälla för Frankrike. Nu ser vi en höger som kämpar för de republikanska värdena. Det är mycket viktigt för vår demokrati.

Respons: I Sverige har man sedan vårt högerpopulistiska parti Sverigedemokraterna kom in riksdagen 2010 isolerat partiet och det finns en diskussion kring huruvida detta är riktigt eller inte.

BHL: Ja jag känner till detta och jag står fast vid att strategin att isolera är den bästa.

Respons: En av de viktigaste källorna till antisemitism i dag är Israel-Palestina konflikten där judar skuldbeläggs kollektivt för vad som händer i Mellanöstern. I Frankrike har detta givit upphov till våldsamma attacker mot synagogor och judiska butiker när konflikten i Mellanöstern har eskalerat. Även i Sverige finns liknande tendenser i mindre skala. Hur kan man hindra det?

BHL: Tyvärr är detta ett faktum och det är svårt att hitta några lösningar. Det finns idioter i Frankrike som tror att de stödjer Palestina genom att attackera synagogor i Paris. Detta måste vi självklart förhindra. Jag är också

en förkämpe för palestiniernas rättigheter och för en palestinsk stat, men jag attackerar inga synagogor. Väldigt många judar som går till synagogan har samma inställning som jag. Kanske måste man påminna dessa antisemiter om detta. Men om det ändrar något, det vet jag inte.

Respons: I Sverige har Mellanösternkonflikten hamnat på den politiska dagordningen genom det svenska initiativet att erkänna Palestina. Du som har ett långt engagemang i den här frågan, vad tycker du om det svenska erkännandet?

BHL: Jag är som sagt en hängiven och kämpande anhängare för en palestinsk stat. Men inte vilken stat som helst. Inte med vilka gränser som helst. Inte genom vilket politiskt program som helst. Ett erkännande av principskäl på detta sätt är jag mot. Utspellet saknar helt precision. Vilket Palestina är det egentligen man erkänner? Styrts det av Hamas eller Mahmoud Abbas? Eller av båda två? Vilka gränser gäller? Kommer rätten för palestinier att återvända att gälla?

När man gör sådana här utspel utan de mest grundläggande distinktioner har erkännandet ingen betydelse och kan i värsta fall försvåra freden. Det riktiga steget mot fred som skulle vara i linje med den stora svenska demokratin och dess neutralitetsanda, som jag känner mycket väl och har sett hur den fungerar i praktiken, borde vara att sätta press på båda parter. Svenska regeringen borde i stället hitta någon form av resolution som uppnår detta på ett konkret sätt. Då skulle Sverige kunna åstadkomma något.

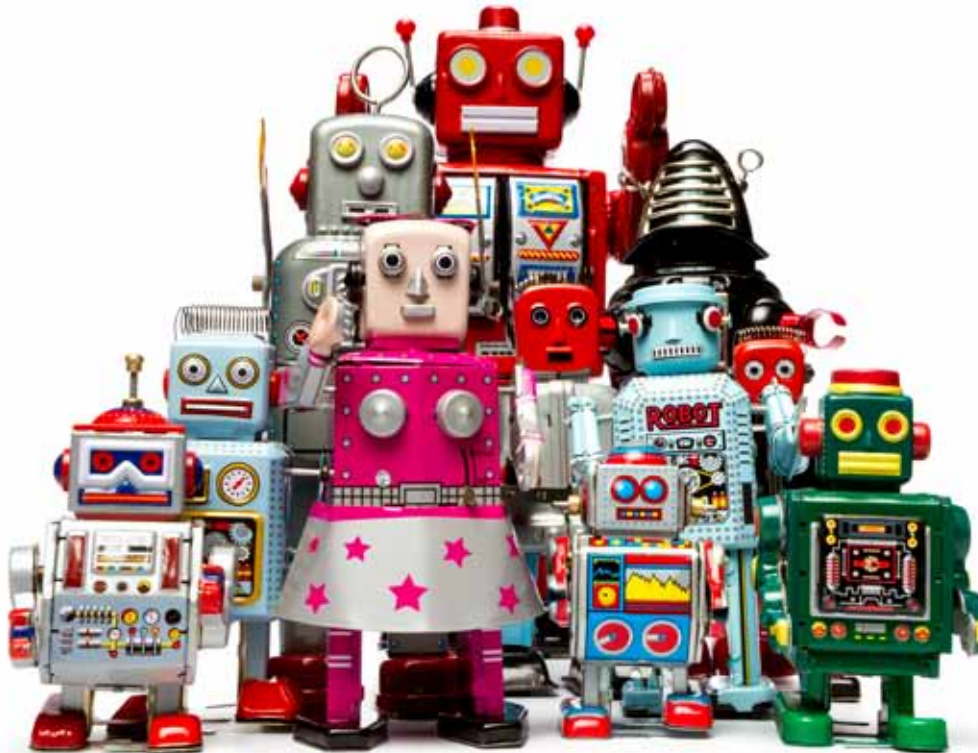
Respons: Till sist, du har den senaste tiden varit upptagen med de politiska dagshändelserna: attackerna i Paris men också det grekiska valet och krisen i Ukraina. Vad är ditt kommande projekt?

BHL: Nu tänker jag återvända till filosofin i ett bokprojekt. Mer än så vill jag för tillfället inte säga. ■

► Johannes Heuman är fil.dr i historia vid Stockholms universitet.

TEMA

MORGONDAGENS ARBETSMARKNAD

VEM KOMMER ATT GÖRA JOBBET?

Den så kallade Moravecs paradox säger att för datorer är det svårt enkelt och det enkla svårt. De kan slå en världsmästare i schack men inte gå upp för en trappa. Detta håller på att ändras. **Alltmer avancerade maskiner och nätverk gör att datorer kan lära sig köra bil och andra sysslor, som man tidigare antagit skulle förbli förbehållna människor.** Detta kommer att få en enorm betydelse för arbetsmarknaden, hävdar MIT-professorerna **Brynjolfsson och McAfee** i sin uppmärksammade bok *Den andra maskinåldern*. Datorer tar över allt fler arbetsuppgifter och den som vill ha arbete i framtiden gör klokt i att försöka bli en bra samarbetspartner till dem. **Men har de rätt i att detta är ett nytt slags utmaning eller är det bara en variant på de omställningskriser som vi känner igen från historien?**

Hur samverkar denna utveckling med framväxten av det som har kallats prekariatet, den heterogena grupp människor som inte får fotfäste på arbetsmarknaden? *Respons* har undersökt vad nya böcker säger om framtidens arbetsmarknad.

KAPPLÖPNINGEN MELLAN MÄNNISKA OCH MASKIN ÄR INTE SÅ UNIK

av Lennart Schön

I SIN UPPMÄRKSAMMADE bok hävdar amerikanerna Brynjolfsson och McAfee att datorernas snabba utveckling medför att vi nu står inför en andra maskinålder som kommer att skaka om våra samhällen ännu mer än den första maskinåldern, det vill säga industrialiseringen. **Datorna kommer att kunna överta allt fler sysslor som tidigare bara människor kunde utföra och det kommer att medföra radikala förändringar av arbetsmarknaden.** Men de överskattar det unika med dagens situation eftersom deras historiska perspektiv är felaktigt. Åtskilligt av det som de ser som en permanent förändring är sådant som utmärker den första fasen av en ny teknologis genombrott.

TEMA MORGONDAGENS ARBETSMARKNAD

DEN UPPMÄRKSAMMADE BOKEN Den andra maskinåldern behandlar Erik Brynjolfsson och Andrew McAfee, professorer i företagande och innovation vid det ansedda MIT i Boston, vår egen tid med en ny digital värld som en radikal brytningsperiod i den historiska utvecklingen. Vår tid visar en förändringskraft som är väl i klass med den industriella revolutionen för drygt tvåhundra år sedan. Då inleddes den första maskinåldern och skapade en ny värld, men den andra maskinåldern lovar att bli ännu mer omvälvande. I kapplöpningen mellan människans förmåga och maskinernas kraft har tekniken tagit ett språng som ställer människor och samhälle inför nya utmaningar på många områden, i synnerhet på arbetsmarknaden. IT-revolutionen från 1970-talet utgjorde inledningen, men samhällsförändringarna blir enligt Brynjolfsson och McAfee ännu mer omfattande under de kommande decennierna. Boken blev en bestseller i USA när den kom ut 2014. Det är lätt att förstå. Författarna ger en svepande och medryckande framställning av den teknologiska förnyelsen sedan 1970-talet och av det nya läge som uppkommit inom både teknik och samhälle i början av 2010-talet med nya villkor inför framtiden.

Boken har tre huvuddelar: en första del presenterar krafterna inom tekniken som drivit det snabba förloppet under de senaste decennierna, en andra behandlar både gynnsamma och problematiska effekter av omvandlingen och den tredje delen tar upp åtgärder för att möta utmaningarna framöver både på det individuella och det samhälleliga planet.

En grundläggande faktor för vägen till den andra maskinåldern har varit den exceptionellt snabba ökningen i datorkraften. Tillväxten har varit exponentiell, vilket innebär att den tekniska kapaciteten ökat med samma faktor år efter år. För datorkraften har det i stort sett inneburit en fördubbling varje eller vartannat år. Även med den långsammare takt som blir ökningen över en period på 40 år närmast obegripligt stor; för samma kostnad som man 1970 kunde framställa en integrerad krets kan man 2010 framställa över en miljon kretsar. Det har medfört inte bara mera kraftfulla datorer utan även att an-

vändningen av elektroniken kunnat vidgas till nya, mera komplexa områden som robotisering med sensorer och artificiell intelligens. Lyckosamma försök med självkörande bilar på amerikanska motorvägar är ett sådant exempel.

En andra kraft bakom utvecklingen har varit digitaliseringen av snart sagt alla områden i samhället – allt har kunnat uttryckas inom logiken med ettor och nollor. Därigenom har sammanhängande system vuxit i rasande takt, särskilt sedan internet och World Wide Web utvecklades på 1980- respektive 1990-talet. Det blev oerhört billigt att reproducera information, även om kostnaden för att producera den ursprungliga informationen fortfarande kan vara hög.

En tredje kraft var de nya kombinationsmöjligheter som datorkraften och digitaliseringen gav upphov till. Under det senaste decenniet har utvecklingen alltmer växlat spår från genuin teknisk förnyelse till förnyelse genom nya kombinationer och applikationer av tekniken. Bristen på radikala tekniska innovationer under de senaste åren har föranlett en del forskare att tala om en tillbakagång i innovationsmaskineriet men det är enligt Brynjolfsson och McAfee fel. I stället har innovationer i den ursprungliga schumpeterska meningen – det vill säga nya kombinationer av produktionsfaktorer – tagit överhanden. Det är en naturlig utveckling när samhällsförändringen i spåren av den tekniska förnyelsen blir alltmer påtaglig.

EXPONENTIELL TEKNISK TILLVÄXT, digitalisering av samhällslivet och innovativa kombinationer har lett fram till en ny si-

BEHANDLADE TITLAR

Erik Brynjolfsson & Andrew McAfee

Den andra maskinåldern – Arbete, utveckling och välbefinnande i en tid av lysande teknologi

(The Second Machine Age – Work, Progress and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies)

Övers. Joel Nordqvist

Daidalos | 338 s. | Isbn 9789171734402

tuation på 2010-talet, kanske till en ny relation mellan människa och maskiner. Datorers styrka har varit förmågan att följa givna regler och att inom dessa ramar med blixstens hastighet utföra olika beräkningar och till och med kunna värdera olika utfall. Schackdatorer har till exempel lyckats besegra världens främsta schackspelare. Men människan har ännu ett förstag när det gäller intellektuell rörlighet, sensibilitet och motorik. Framför allt kan människan urskilja mönster och sammanhang på ett intuitivt sätt och växla utgångspunkter i mera komplicerad kommunikation, som också kan bli allt viktigare framöver. Brynjolfsson och McAfee frågar sig dock om inte maskinerna är på väg att göra snabba intrång också på människans domäner, och därmed i ännu högre grad sätta sin prägel på den andra maskinåldern.

I följande del diskuterar författarna omvälvningens hittillsvarande effekter, främst i fråga om produktion och tillväxt, inkomstspridning och arbetsmarknad. Man konstaterar således att produktivitetens ökning (produktionsvolym per arbetstimme) tilltog efter 1990 när IT-revolutionen gick in i ett nytt skede. Jämförelsen görs dock endast med produktiviteten 1970–1990 som länge visade en svag ekonomisk utveckling. Det ledde bland annat till att begreppet produktivitetens paradoxen myntades på 1980-talet för att beteckna en period med radikal teknisk förändring, men med små effekter på produktiviteten. Det framstod som paradoxalt för många ekonomer som väntade sig en mera omedelbar koppling mellan teknisk förändring och tillväxt. Brynjolfsson och McAfee inser dock att radikal teknisk förändring kräver utveckling av kunskaper och företagsorganisation, vilket tar tid – en insikt som numera blivit ganska allmän.

Sedan 1990 har utvecklingen skapat en ny rikedom med tillgången till en mängd nya produkter och möjligheter i människors vardag. Denna nya rikedom återspeglas dock otillräckligt i BNP och därmed i de samlade talen för tillväxten, enligt författarna. De framhåller bland annat det konsumentöverskott som uppstår när produkterna framställs allt billigare medan möjligheterna att använda produkterna i snabb takt blir allt fler. Det är dessutom produkter som ger ökade möjligheter till egenproduktion av exempelvis information genom sociala medier, något som inte alls kommer till uttryck i BNP. Därför behövs nya mätmetoder till ett nytt BNP, inte minst eftersom människors handlande, enligt Brynjolfsson och McAfee, styrs mot de områden som mäts.

EN STOR FRÅGA är inkomstspridningen som ökat sedan mitten av 1970-talet, alltså

► En hushållsrobot, utvecklad vid ett universitet i Tokyo, plockar en skiva ur brödrosten.

samtidigt med att persondatorer började spridas som ett tidigt inslag i IT-revolutionen, och som sedan tilltagit från 1990-talet när de globala nätverken utvecklades. Å ena sidan har ersättningen för allt rutinartat arbete minskat som en effekt både av datoriseringen och av den nya låglönekonkurrensen inom standardiserad produktion. Å andra sidan har ersättningen till kapitalägare, till nyföretagare och till arbetare med specialkunskaper ökat. Framför allt har den nya globala exponeringen lett till att inkomsterna ökat kolossalt för stjärnor och superstjärnor inom företagande, medier, kultur och idrott. Genom marknadsföringens ökade betydelse har globala företag och världskändisar inom exempelvis idrotten skapat en ny inkomstbringande symbios.

Den nya teknikens sprängkraft har dock en del begränsningar. Om man ställer upp de två motsatsparerna kognitivt arbete-manuellt arbete respektive rutinarbete-omväxlande arbete, så är det just ersättningen för rutinarbete som drabbats av det stora fallet. Omväxlande manuellt arbete, som frisörens, har inte alls utsatts för den nya konkurrensen. I stället kan den nya rikedom som skapats av IT-revolutionen leda till ökade inkomster på områden som står utanför datorkraften. Ännu bättre är att utveckla kunskaper som kan komplettera de nya maskinerna. Om en tillgång som datorkraften blir allt rikligare och billigare, blir komplementen alltmer värdefulla.

DÄR HAR DAGENS utvecklade länder – boken tar främst upp förhållandena i USA – ett förstag framför dagens låginkomstländer. Den nya maskinåldern utgör framför allt ett hot mot de senares möjligheter till catch-up på basis av mera rutinartad

produktion. Dagens standardiserade produktion kan helt tas över av datorstyrda robotar och med rikligare kompletterande kunskap och bättre logistik kan de gamla industriländerna industrialiseras på nytt.

Teknologisk arbetslöshet, som tycks präglade många av dagens industriländer, borde inte vara ett problem på sikt. Den nya maskinåldern leder inte endast till ökad konkurrens för många arbeten i dag utan även till en ny rikedom som skapar efterfrågan på nya områden. Det handlar alltså om förmågan till omställning av ekonomin, till strukturförändring i en ny situation. Under den första maskinålderns cirka tvåhundra år har ekonomisk tillväxt och efterfrågan på arbetskraft vuxit i stort sett parallellt, konstaterar författarna i en av sina svepande historiska tillbakablickar, även om den industriella revolutionen på kortare sikt födde teknikfientliga rörelser som ludditerna i England.

FRAMTIDEN STÄLLER NYA krav på ekonomi och samhälle. Kreativitet, nyföretagande och iderikedom kring nya kombinationer av tekniken kommer att få avgörande betydelse för både individers och länders möjlighet att hävda sig. Det ställer nya krav på skolan, som fortfarande är präglad av arvet från Storbritannien under 1800-talet med imperiets stora behov av tjänstemän som kunde läsa, skriva och räkna. I dag gäller det emellertid att utveckla nya idéer, att förstå sammanhang och kunna kommunicera i komplexa frågor. Mot den bakgrunden blir utbildning en nyckelfråga för framtiden. De båda författarnas förslag är dock delvis ganska konventionella, som högre lärarlöner och fler kunskapstester – något överraskande med hänvisning till USA:s dåliga resultat i Pisa-undersökning-

arna trots att dessa knappast mäter den nya tidens kunskapsbehov! Dessutom förespråkar författarna en ökad användning av internetbaserade kurser med de allra bästa universitetslärarna, vilket snarast standardiserar undervisningen och utnyttjar nätet för att skapa områdets superstjärnor.

Därtill vill man underlätta immigrationen framför allt av talanger till USA och få en effektivare matchning på arbetsmarknaden, samt en ökad satsning på infrastrukturen med stora positiva externaliteter – det vill säga breda gynnsamma samhällseffekter. Slutligen föreslår man en ny skattestruktur – det kanske mest radikala förslaget – med subventioner till människor med låga inkomster från arbete och kraftigt ökad skatt för de stjärnor och superstjärnor som blivit något av dagens rentier på basis av det globala nätets klickartade fördelningsprinciper.

I ett mycket kort avslutande längre perspektiv på framtiden konstaterar Brynjolfsson och McAfee att vi är framme vid en vändpunkt i utvecklingen mot den andra maskinåldern. Verkligt intelligenta maskiner och ett globalt, digitalt nätverk har lagt grunden för en ny tid, något som skapar enorma möjligheter, men även stora risker på sikt. Men framtiden i dessa avseenden är beroende av våra val, hävdar Brynjolfsson och McAfee – en avslutande besvärjelse mot eventuella anklagelser för teknologisk determinism.

BOKEN HAR MÅNGA förtjänster, framför allt i den medryckande skildringen av den dynamiska teknologiska förnyelsen och i behandlingen av skiftet från radikala innovationer till nya kombinationer med en bred bas i sociala applikationer. Men boken har också en del brister, bland annat i några ekonomiska resonemang och framför allt i det historiska perspektivet. Det senare är nog så viktigt när man argumenterar för att tiden kring 2010 innebär ett omvälvande historiskt skifte mot en ny maskinålder.

En del av dessa brister framträder i behandlingen av BNP. Här dyker några märkliga resonemang upp, till exempel att produktionen av de allt vanligare grattistidningarna inte skulle komma med i BNP. Den kommer naturligtvis med till sina produktionskostnader, även om det bara är annonser som står för intäkterna. Om man följer Brynjolfssons och McAfees resonemang på denna punkt, skulle exempelvis den offentliga sektorn till stor del hamna utanför BNP. Så är naturligtvis inte fallet. Av större principiell vikt är dock deras förslag att värdet av alla medborgares inlägg på Facebook, Twitter, Instagram, sms-meddelanden med mera borde ingå som en del i produktionen. Detta är en stor

fråga: ska det eventuella värdet av egenarbete utanför den egentliga arbetstiden räknas in i BNP?

Författarna framhåller i ett annat avsnitt att ekonomisk tillväxt inte bara handlar om kvantitet utan i lika hög grad om kvalitet. Produktionen inom sociala medier är kanske inte lika imponerande i fråga om kvalitet som kvantitet. Men tillväxt är också en fråga om den relativa förändringen, vilket är viktigt inte minst i det historiska perspektivet. Har den nya tekniken berikat vår vardag i samma utsträckning, relativt sett, som elektrifieringen av hushållen och bilismen gjorde på 1950- och 1960-talet? De upplevelser utanför arbetstiden som den tekniska förnyelsen då bidrog till är heller inte med i BNP, men de var del i en samhällsförändring som mycket väl kan mäta sig med dagens. Det är långt ifrån säkert att en konsekvent mätning av "det omätbara" skulle utfalla så som författarna tänker sig.

En ännu viktigare fråga för tolkningen av dagens historiska skifte rör Brynjolfs-

samtliga dessa tekniska revolutioner följts av ökad inkomstspridning; medan den nya teknikens företrädare belönats har gamla kunskaper fallit i värde. Men efter cirka 40 år har utvecklingen vänt; från 1850-talet, 1930-talet och nu kanske från 2010-talet har inkomstspridningen minskat under en ungefär lika lång period. I denna växling har fokus förskjutits från den tekniska förnyelsen till samhällets anpassning med tonvikt på infrastruktur, utbildning och ekonomisk politik. Därigenom har också förutsättningarna för kunskapsspridning ökat och samhället blivit mera homogent. Att också en ny generation, uppvuxen under de nya förhållandena, kommit att präglade arbetsmarknaden har underlättat processen.

Växlingen i den ekonomiska politiken har varit en viktig faktor; det har gällt att skapa en ny komplementaritet mellan samhällsförändringen och den ekonomiska tillväxtens nya krav. Den svenska modellen som började formas på 1930-talet är ett typiskt exempel på en sådan komple-

► Testrum för avancerad robotkirurgi vid European Institute of Telesurgery i Strasbourg.

sons och McAfees förenklade och därmed falska bild av de senaste tvåhundra årens utveckling sedan den industriella revolutionens genombrott. De ser utvecklingen som en raksträcka fram till i dag med exempelvis stabil inkomstfördelning, vilket gör den ökade inkomstspridningen under det digitala genombrottet till en oerhörd historisk förändring. Men djupare insikter i historien ger ett annorlunda perspektiv, som är viktigt också för framtiden. I ekonomisk historia talar vi om tre industriella revolutioner med radikala innovationer, där ångmaskinen, elmotorn och förbränningsmotorn samt mikroelektroniken stått i centrum med knappt hundra års mellanrum.

Den historiska forskningen pekar på att

mentär förening mellan sociala och ekonomiska mål. Uppgiften har återkommit i dag, men från nya utgångspunkter.

I mångt och mycket passar Brynjolfssons och McAfees framställning av de innovativa förskjutningarna kring 2010 in i detta historiska förlopp utan att de själva drar nytta av de historiska insikterna. Därigenom kommer de lätt att överbetona det unika i den senaste tidens kapplöpning mellan människa och maskin, med alltför rätlinjiga perspektiv framåt på den "andra maskinåldern". ■

► Lennart Schön är professor i ekonomisk historia vid Lunds universitet.

PREKARIATET SOM BANERFÖRARE FÖR NYTT SAMHÄLLSKONTRAKT

av Mats Benner

GUY STANDING HÄVDAR att den grupp som förkroppsligar den nya osäkerheten, prekariatet, ska bli banerförare för en ny samhällsordning. Men prekariatet är nog alltför heterogent för att kunna fogas samman till en rörelse. Standings syn på framtidens arbete är också alltför statisk. **Han utgår från att arbetena blir färre men så behöver det inte bli om vi kan samla oss till gemensamma projekt.**

TEMA MORGONDAGENS ARBETSMARKNAD

FINNS DET EN framtid för Europa där arbetslösheten är skyhögt, statsfinanserna sviktande och efterfrågetrycket i ekonomin obefintligt? Och där samtidigt behoven är enorma med en åldrande befolkning, haltande infrastruktur och ett växande gap mellan det utvecklade norr och det krisande söder? Frågan är om den svaga ekonomin och de stora behoven kan mötas och lägga grunden för en ny väg av social och ekonomisk utveckling. Rimligen borde det vara möjligt – det har hänt förr – men ingen verkar riktigt veta hur det ska gå till, eller vem som ska formulera och förkroppsliga idén om ett uthålligt Europa efter den finansiella krisen. Det saknas helt enkelt ett gemensamt återuppbyggnadsprojekt för Europa, som på samma sätt som enhetsakten 1987 och Maastrichtfördraget 1992 kan dra upp riktlinjerna för ett progressivt europeiskt projekt. I stället råder det kamp och strid om hela idén med Europa. Kontinentens många små ledare – en Merkel, en Cameron eller en Hollande – närmar sig politiken med smala, korta perspektiv och förmår inte formulera ett stort program eller ens en stor idé.

Europa skulle kunna vara ett laborato-

rium för en uthållig samhällsmodell, men kontinenten utmärks i stället av politisk kortslutning, ekonomier som kört fast och en avgrund mellan politiker och allmänhet. Kvar finns en stor osäkerhet som xenofoba och populistiska krafter inte varit sena att exploatera. Rörelser med detta grumliga bagage finns i alla Europas hörn, och hävdar helt ogenerat att Europa blivit ett offer för en ohelig allians av storkapital, fackföreningar och migration. De lyfter fram ett eget alternativ med den harmoniska, homogena och stillastående nationalstaten, där konflikter och spänningar på något mirakulöst sätt har upphävts (och där allehanda avvikande grupper på något oklart sätt marginaliserats). Konstigt är det inte – med alla dessa närsynta ledare utan en framtidsplan är det europeiska fältet öppet för dem som vill exploatera osäkerheten och misstron mot eliterna.

Den brittiske ekonomen Guy Standing har en annan plan och en annan idé. Där ska prekariatet, den grupp som förkroppsligar just den stora osäkerheten, bära fram en ny samhällsordning. Prekariatet ska just genom sin utsatthet skapa bryggor och solidaritet i samhället, som kontrast till den splittring och det avståndstagande

som de främlingsfientliga populisterna förkunnar. Prekariatet blir därför, likt arbetarrörelsen i industrialismens tidsålder, banerförare för ett nytt samhällskontrakt. Prekariatet kan få denna historiska roll just eftersom det är själva symptombäranden av vår tids instabilitet med den rastlösa kapitalismens oändliga flexibilitet och variationsförmåga å ena sidan och människors rotfasthet och behov av stabila villkor å andra sidan.

STANDING BLEV ETT household name med sin förra bok om prekariatet – recenserad i *Respons* 5/2013 – och både boken och begreppet fyllde uppenbarligen ett behov. De namngav en brokig grupp och lyfte fram dess utsatthet och prekära situation. Genomslaget har också en del med budbärarens kvaliteter att göra. Standing är en osedvanligt engagerande föreläsare och samhällsdebattör av närmast agitatoriska dimensioner, en inte helt vanlig egenskap hos äldre universitetsprofessorer. Men så är Standing också en långvägare från internationella organisationer och en rutinerad deltagare i förhandlingar med hårdföra företrädare för arbetsmarknad och föreningsliv. Även om hans prosa ibland sviktar

”Standing har visserligen en djup förankring i arbetarrörelsen och delar dess grundläggande syn på kapitalismen som instabil och i behov av motkrafter för sin långsiktiga överlevnad, men han är ingen partigångare och ser inte dagens arbetarpartier som framtidens vägröjare. **Det är därför inte bara nitiska nyliberaler som Standing tar i upptuktelse. Också den svenska fackföreningsrörelsen och socialdemokratin hamnar i hans blickfång, och träder fram som enögda försvarare av rättigheter för arbetsmarknadens fastanställda 'insiders'** (salarierat på Standings litet knöliga prosa), utan förståelse eller intresse för dem som ligger i marginalen på arbetsmarknaden.”

och tonen kan bli litet väl uppskruvad, har han blivit en central del i samtidens samtal om alternativa vägar bortom finanskapitalismens tvångsmässiga flexibilitet.

En färdplan för prekariatet är *Prekariatet* del två, där analysen i den förra boken går över i ett handlingsprogram. Standings färdplan är omfattande – 27 punkter – och är tänkt att fungera som en modern Magna Charta, som Standing också åberopar som en historisk förebild. Färdplanen rymmer inte enbart de frågor om arbete och lön som länge varit Standings främsta intresse. Här finns en hel palett av reformförslag, till exempel att den högre utbildningen ska vara kostnadsfri, att utbildningssystemet ska ge färdigheter snarare än snäv professionell träning, liksom att den akademiska forskningen ska frigöras från den dominerande rapport- och nytto-kulturen. Här finns utsträckta rättigheter åt migranter och andra grupper, som annars riskerar ytterligare marginalisering och stigmatisering. Här finns investeringspolitik och nya villkor för ägarskap i ekonomin, närmast i stil med de svenska löntagarfonderna, för att förändra bolagsstyrning och ägandets roll.

Stort utrymme ägnas åt en reformering av arbetsförmedling och arbetsmarknads-politik, där allehanda aktiveringsprogram och andra tvångsfyllda insatser för arbets-sökande ska avvecklas och ersättas med en grundläggande trygghet med basinkomst och medborgarlön. Här finns självklart också Standings viktigaste fråga, arbetet och hur det ska fördelas och ledas. Preka-riatet utgör den grupp som aldrig verkar få chansen att etablera sig på allvar, utan som hela tiden far mellan uppdrag, uppgif-ter och sammanhang. Här tänker sig Stand-ing att en kombination av medborgarlön, förstärkt organisering och frigörelse från aktiveringstvånget ska skapa trygghet och långsiktighet. I ett vidgat arbetsbegrepp blir också omsorg, hemarbete och sam-hällstjänster viktiga och värdefulla, även om de inte erbjuds via en marknad.

PERSPEKTIVET ÄR MED andra ord vittom-fattande och utopiskt. Det är inte bara osä-kerheten för de mest utsatta som ska re-formeras bort utan också stora delar av det avreglerade samhällskontrakt som vuxit fram de senaste decennierna. Grundtrygg-het och gemenskap ska ersätta egennyttan och hyperflexibilitet, allmänningarna ersätta de privata zonerna. Tonen är sam-tidigt försiktigt prövande när det gäller hur detta goda samhälle ska byggas. Preka-riatet är givetvis centralt, men kan knap-past åstadkomma allt detta på egen hand; det är alltför bångstyrt och oorganiserat för att ta på sig en sådan roll.

Men de nuvarande rörelserna inger ing-

et hopp. Standing har visserligen en djup förankring i arbetarrörelsen och delar dess grundläggande syn på kapitalismen som instabil och i behov av motkrafter för sin långsiktiga överlevnad, men han är ingen partigångare och ser inte dagens arbetarpartier som framtidens vägröjare. Det är därför inte bara nitiska nyliberaler som Standing tar i upptuktelse. Också den svenska fackföreningsrörelsen och social-demokratin hamnar i hans blickfång, och träder fram som enögda försvarare av rättigheter för arbetsmarknadens fastan-ställda "insiders" (salariatet på Standings litet knöliga prosa), utan förståelse eller intresse för dem som ligger i marginalen på arbetsmarknaden.

Det fasta lönearbetet och den stigande reallönen ses fortfarande som vägen till frälsning och frigörelse, även när det inte finns något välavlönat arbete att fördela, utan mest tomma servicejobb som att langa fram cappucinos. Här sätter Stand-ing fingret på en svaghet i dagens poli-tiska vänster, som kanske har makten och härligheten inom räckhåll, men som inte har en utopi eller kanske ens ett mål. Omvänt är det med prekariatet; det har ett mål – att frigöra sig från flexibiliteten och vinna tryggheten och medborgarskapet tillbaka – men saknar medlen att ta sig dit.

SAMMA INVÄNDNINGAR SOM man kunnat rikta mot Standings tidigare arbete om prekariatet kan riktas mot färdplanen. Prekariatet är internt heterogent med mängder av olika erfarenheter som inte enkelt kan fogas ihop till en rörelse. Här finns freelancers, hyrchefer och stafett-läkare, men också avställd arbetskraft, migranter och papperslösa. Här finns en stor grupp unga som inte fått möjlighet

att etablera sig på arbetsmarknaden, men också många äldre som upplever sig som diskriminerade av just de unga. Exakt vad som förenar alla dessa grupper mer än den flexibla anknypningen till arbetsmarkna-den är svårt att omedelbart se. Här finns därmed inte riktigt den rörelsekraft som man annars förknippar politisk mobilise-ring med.

Standing är inte ensam om sin optimis-tiska syn på radikaliserings drivkrafter och potential. För snart 15 år sedan såg Tony Hardt och Antonio Negri "multi-tuden" i de antikapitalistiska demonstra-tionerna som förebud för en ny samhälls-ordning. Det som den gången såg ut som ett förebud om en ny tid klingade emel-lertid snabbt av i en alltmer accelererande global kapitalism. I dag ser Standing preka-riatet som en kraft som kan staka ut riktningen i ett samhälle, där arbetet defi-nieras bredare och där medborgarrätt går före marknadens flexibilitet. Men det kan lika gärna bli en fortsatt utveckling mot utsatthet och flexibilitet, men denna gång än mer omfattande och genomgripande.

En annan svaghet med Standings färd-plan är dess statiska förståelse av hur ekonomi och arbetsmarknad samspelar. Det är osäkerheten som ska fördelas och hanteras i färdplanen. Utgångspunkten är i grunden en dystopisk förståelse av fram-tiden, där arbetena blir färre, vinsterna större och mer koncentrerade, och gapet mellan elit och folk allt djupare. Men ekonomin kan sannolikt växa igen och fler – kanske till och med alla – erbjudas del av arbetet, bara olika gemensamma projekt kan formuleras och sjösättas. Det gick ef-ter kriget och det kan gå nu.

STANDING STÅR SÄKRAST när det gäller frå-gan om rättigheter kopplade till medbor-garskapet. Han är en vältalig kritiker av aktiveringsprogram och av inställningen att arbete är en moralisk plikt, liksom av de snabbväxande formerna för tomma ar-betskontrakt, där anställningen alltmer blir en formalitet – ingen lön och inget innehåll är garanterade, bara att man står till förfogande om något dyker upp. Han visar också på fackföreningarnas och arbe-tarpartiernas ökande avstånd till de reella villkoren på arbetsmarknaden och deras svårigheter att knyta an till intressena hos prekariatet. Här finns en fingervisning om var en ny radikal vår kan ta sin början. Men det kan också bli en lång vinter av missnöje, där utsattheten hittar helt andra politiska uttryck. ■

► Mats Benner är professor i forsknings-politik vid Lunds universitet.

BEHANDLADE TITLAR

Guy Standing
En färdplan för prekariatet
 – Vägen till ett fullvärdigt medborgarskap
 (A Precariat Charter)
 Övers. Joel Nordqvist
 Daidalos | 350 s. | Isbn 9789171734389

DEN ENTUSIASTISKA PROMENADMÄNNISKAN Nietzsche hävdade att "Endast tankar man gått sig till har värde". Virginia Woolf skulle nog skriva under på det, liksom många av hennes romanfigurer som vandrar fram och tillbaka genom London. Lisbeth Larsson har i sin nya bok *Promenader i Virginia Woolfs London* valt just promenaden som ingång till Woolfs författarskap. Det visar sig vara ett synnerligen produktivt sätt att närma sig Woolfs romaner som på både Woolfs fiktiva nivå och Larssons verkliga tycks bekräfta riktigheten i Nietzsches iakttagelse.

Det är roligt att en sådan här bok kan göras på svenska. Enligt en enkel akademisk nyttokalkyl hade det antagligen varit bättre att skriva den på engelska. Men just det faktum att den är skriven på svenska om en stad i ett annat land, i ett fiktivt universum som egentligen utspelar sig på engelska, gör Larssons bok till på samma gång en fantasi om något främmande och en synnerligen påtaglig introduktion till den främmande plats som var Woolfs London och dagens nutida London. Förskjutningen i sig skänker boken extra värde. Att sitta i Stockholm och läsa om ett London för hundra år sedan, som på många sätt ännu är sig likt och där vissa platser glimtar till som synnerligen igenkännbara, framkallar en underbar svävning mellan fiktion och verklighet. Det går att vara kvar i soffhörnet och ändå resa till London.

BOKEN ÄR OSEDVANLIGT vackert och konsekvent utformad av Annika Lyth. I genomgående sepiabrunt inleds varje kapitel med ett foto från London under Woolfs levnad. Infogade i varje kapitel följer sedan kartor, också de i vackert sepiabrunt, som visar de promenadvägar som de olika romanfigurerna tar. I ett appendix finns bokens alla promenader och kartor också som internetadresser som läsaren kan tanka ned från Atlantis hemsida. Inget kan således hindra den hugade från att följa Mary Datchets, Clarissa Dalloways eller Peter

Walshs promenadvägar i fantasin, på nätet eller om så önskas i verkligheten. Kartorna är en viktig del av boken och de har fått en placering mitt i analysen, just där de är aktuella. De bidrar till att göra boken lekfullt rolig att läsa. Jag finner mig själv vända och vrida på kartorna och bläddra fram och tillbaka och jämföra de woolfska romanfigurernas olika promenader med

ways i romanen med samma namn. Larsson hänvisar till och diskuterar med dessa forskare. Men såvitt jag förstår är Larssons grepp att konsekvent läsa alla romanerna ur ett promenadperspektiv unikt i forskningen. Larsson följer Virginia Woolfs författarskap kronologiskt från debutromanen *Resan ut från 1915*, via *Mrs Dalloway* och *Till Fyren* till den postumt utgivna romanen *Mellanspel* som kom ut 1941. På det viset framträder också ett förändrat London, men framför allt Woolfs ändrade inställning till den stad hon levte i.

KONSTARTERNA & MEDIER

Lisbeth Larsson

Promenader i Virginia Woolfs London

ATLANTIS | 349 S. | 9789173537025

GÅNGBARA TOLKNINGAR AV VIRGINIA WOOLFS ROMANER

Claudia Lindén

LISBETH LARSSON FÖLJER karaktärerna i Virginia Woolfs romaner runt Londons gator.

Fram växer en bild av en samhällskritisk och genusproblematiserande författare som använde promenaden för att beskriva sina karaktärers levnadsöden. Med hjälp av kartor i vackert sepiabrunt kan läsaren följa hur romanfigurer som Mary Datchet och Clarissa Dalloway rör sig mellan ett konventionernas och ett möjligheternas London. Larssons litterära vandring erbjuder ett fördjupat feministiskt perspektiv på Woolfs författarskap.

samma barnsliga förtjusning som jag en gång följde Frodos väg genom Tolkiens kartvärld.

Det har gjorts kartor över litteratur tidigare. Franco Moretti började med sin *Atlas of the European Novel 1800–1900* (1998) som innehöll kartor av romanfigurers bostäder i Paris. Andra har följt i hans spår. Vissa har försökt kartlägga Woolfs romanfigurers promenader, framför allt Mrs Dallo-

LARSSON BESKRIVER DET inledningsvis som att hon utgått från Woolfs egen kartmetod i *Ären*, där Woolf konsekvent pendlar mellan ett fågelperspektiv från vilket hon ser hela London, och neddykningar där hon går väldigt nära vissa människor och platser. I beskrivningen redogör Larsson för hur Woolfs romanfigurer faktiskt rör sig genom staden, noga utmarkerat på bokens kartor. Utifrån de konkreta promenaderna gör Larsson sedan läsningar och tolkningar av vad dessa promenader har för betydelse för romanfigurerna och Woolfs texter. Det som särskilt intresserat Larsson är "den roll som stadens fysiska materialitet spelar för Woolfs sätt att beskriva människor, sociala förhållanden, klass och könsmotsättningar".

Som Larsson påpekar kom stadskartan att spela en stor roll i den modernistiska romanen, och de modernistiska författarnas sätt att använda kartan skiljer sig från 1800-talsrealisternas. Omnämmandet av en gata hos Balzac eller Dickens leder alltid till en lång beskrivning av den och dess

miljö, men hos Woolf och modernisterna har sådana beskrivningar snarast ersatts av adressangivelser, menar Larsson. Även om gatuadressen är förankrad i en yttre verklighet var modernisterna inte intresserade av den utan av subjektet och dess inre verklighet. Kartans funktion blir då närmast att understryka modernitetens livskänsla av att gå vilse och tappa riktningen.

Larsson menar dock att Woolf skiljer sig från andra modernister i det att hon under större delen av sitt liv såg staden som en möjlighet, inte minst för kvinnorna. I det tidiga författarskapet tycks Woolf ha sett London som en plats där både könets och klassens tvångströjor kan sprängas. Tron på staden som befrielse naggas med tiden i kanten. I hennes sista roman *Mellanspel* har tilltron till stadens frigörande kraft helt och hållet ersatts av uppfattningen att London är ett "hål av patriarkala krafter där ingen kvinna går säker", skriver Larsson.

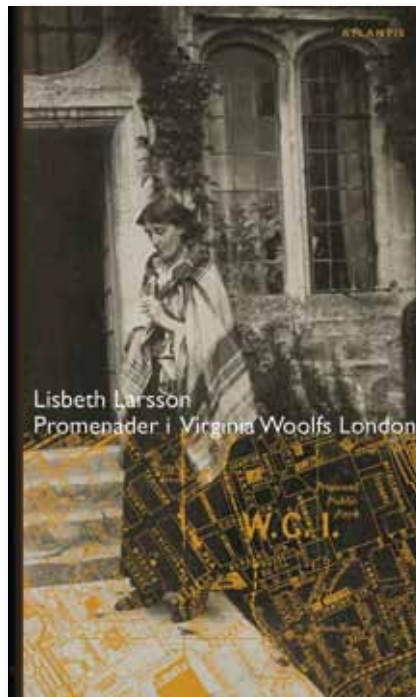
REDAN I FÖRSTA kapitlet gör Larsson en distinktion mellan "London" och London, där staden inom citationstecken är konventionens, girighetens, de olyckliga äktenskapens, hyckleriets, prostitutionens och klass- och könsmotsättningarnas stad, den som Woolfs protagonist försöker fly ifrån, ibland utan att lyckas. London utan citationstecken är däremot staden som i flera av Woolfs romaner bokstavligen erbjuder nya vägar. Genom ingången via promenaderna visar Larsson hur romanfigurerna oscillerar mellan dessa två städer.

Framför allt i Woolfs roman *Natt och dag* är staden just en plats av möjligheter. Protagonisternas promenadvägar tycks öppna nya blickar, både för staden och livets potential. Det promeneras andfått på jakt efter kärlek eller bestämt i avsikt att hitta andra existentiella färdvägar än äktenskapet. Det tittas ned i floden och det åks bussar. Kvinnor utan medborgarskap promenerar till suffragetternas kontor i syfte att förändra världen.

I analysen av *Natt och dag* visar sig Larssons kartmetod kunna ge helt nya tolkningar av romanen. Genom att följa protagonisternas vägar blir det tydligt att Ralph Denham bokstavligen rör sig mellan två klasskikt, medan de två kvinnornas olika vägval illustreras av hur de promenerar. Romanen har ofta tolkats som en bok med lyckligt slut för att Katherine Hilbery gifter sig med Ralph. Men genom att följa promenadstråken visar Larsson hur Katherine ofta irrar runt planlöst. Nästan alla promenadvägar hon tar leder tillbaka till föräldrahemmet och följaktligen till äktenskapet och "London". Den enda gång hon går för egen lust, utan att vara styrd av föräldrar eller män, leder hennes promenad till kvinnokampens bastioner och Mary Datchet. Här visar Larsson hur effek-

ten av att Ralph dyker upp där blir till en ny promenad, tillbaka mot föräldrahemmet och äktenskapsintrigen.

Mary Datchets promenader är betydligt rakare och mer målmedvetna än Katherines. De leder henne bort från Ralph som hon från början älskar, till ett självständigt liv där hon arbetar för framtiden. Genom att följa protagonisternas promenadvägar läser Larsson på så sätt fram en annan tolkning av romanen. Det lyckliga slutet kanske inte alls är Katherines och Ralphs äktenskap, utan Mary Datchets självständighet. Som Larsson belyser är det dock fortfarande kvinnorna som måste offra något, medan mannen Ralph kan få "allt",

både kärlek och arbete. Genom promenaderna lyckas Larsson således läsa fram en mer genusproblematiserande och samhällskritisk Woolf.

ÄVEN OM LARSSONS läsningar genomgån- de är otroligt givande fungerar de kanske bäst på romaner som *Natt och dag* som inte är fullt så genomtröskade av forskningen. Det är svårare att säga något nytt om *Mrs Dalloway*, där Clarissa Dalloways möjliga promenadvägar stötts och blötts av forskare ända sedan 1970-talet, vilket framkommer i en lång och rolig not på sidan 313.

Mrs Dalloway utspelar sig under en dag i juni 1923. Första världskriget och även kolonierna är tydligt närvarande i romanen. Hur ska vi förstå relationen mellan Septi-

mus, som aldrig återhämtat sig från kriget och till slut tar livet av sig, och den medelålders damen Clarissa som planerar sin fest på kvällen? Den problematiken tillhör också sådant som tolkats på en mängd sätt. Är Septimus Clarissas alter ego eller den vilda sida av sig själv hon förtränger? Genom att Larsson konsekvent följer promenadvägarna blir det dock tydligt att Septimus och Clarissa just inte är komplementära till varandra utan snarare varandras spegelbilder. Larsson visar hur deras vägar under förmiddagspromenaderna hakar i varandra och tillsammans bildar en rak linje. De lider av samma oförmåga att förena det förflutna med det nuvarande, vilket hos bägge leder till en känslomässig förstumning.

Både Clarissas ungdomskärlek Peter Walsh och hennes dotter Elisabeth företar längre promenader och bussresor i andra områden än Clarissa och har därför av vissa tolkats som utbrytare. Men, som Larsson påpekar, när romanen slutar befinner sig alla på festen i paret Dalloways hem, alla utom de som helt vägrat anpassa sig, det vill säga den då döde Septimus och miss Kilman.

DET ÄR FÖRMODLIGEN ingen slump att de två personer som inte passar in i ordningen är de två som också kan förstås som homosexuella och bejaktar det. Septimus sörjer sin vän som dog i kriget och Miss Kilman är antagligen förälskad i Clarissas dotter Elizabeth. Larsson nämner detta, men gör inte mycket av det trots att det kunnat fördjupa analysen. I queerteoretiska tolkningar som gjorts av *Mrs Dalloway* är hennes ungdomskärlek till Sally och hennes identifikation med Septimus mer betydelsebärande för den känslomässiga förstumning hennes medelålders-jag upplever.

I flera av Woolfs romaner förekommer män och kvinnor som mer eller mindre explicit styrs av sin kärlek till någon av samma kön. Septimus, Mrs Kilman, Clarissa, kanske Jacob, William Dodge. I ett England som fortfarande bar på minnet av Wilderättegången och där tusentals människor dömdes under lagen mot "gross indecency" fram till dess avskaffande 1967 var det vågat att beröra ämnet homosexualitet. Lagen hade ändrats 1885 och åtalet mot sodomi, det vill säga penetration, avskaffades till förmån för "gross indecency", vilket innebar att alla slags sexuella handlingar mellan män nu blev kriminella.

Två år innan *Mrs Dalloway* utspelar sig,

► Mrs Dalloway Clarissas och Septimus promenader. Kartorna är gjorda av Stig Söderlind.

beslöt det att samkönat sex mellan kvinnor skulle kunna dömas under samma lag, vilket Woolf bör ha varit mycket medveten om. Hon hade med stor sannolikhet även vetskap om att författaren Radclyffe Hall åtalats för obscenitet år 1928 i och med utgivningen av den lesbiska romanen *Ensamhetens brunn*. Att Woolf trots det politiska klimatet samma år skriver *Orlando* och fortsätter att skapa protagonister som uttrycker begär för någon av samma kön är således både modiga och minst sagt politiska ställningstaganden, vilket kunde lyfts fram mer i Larssons bok. Om kvinnorna kunde drömma om att förflytta sig från "London" till London så fanns ingen sådan stad för dem som älskade någon av sitt eget kön.

Larsson beskriver dock hur skarp Woolfs kritik var av det brittiska klass- och genus-systemet och hur intimt sammanfogade systemen är i den senare romanen *Åren*, en släktrönlina som sträcker sig mellan 1880-

och 1930-tal. Här visar hon övertygande hur Woolf bäddar in sin kritik i det vardagliga, inte genom att låta dem stå som påstående. Skillnaderna mellan människors och kvinnornas promenader blir slående. Ingenstans har Woolf, skriver Larsson, "så klart visat de vinster en kvinnlig anpassning till systemet ger och de kostnader som ett uppror mot det innebär".

Larssons bok erbjuder nydanande läsningar som fördjupar det feministiska perspektivet inom Woolf-receptionen. Framför allt visar hennes promenerande genom Woolfs verk hur djupgående Woolfs kritik var mot imperiet, hyckleri och tidens klass- och könsskillnader.

► Claudia Lindén docent i litteraturvetenskap vid Södertörns högskola.

Peter Luthersson Förlorare – Noteringar om 1800-talets etos

BLADH BY BLADH | 475 S. | ISBN 9789187371349

VINNANDE FRAMSTÄLLNING AV FÖRLORARE

Recensent *Ingemar Nilsson*

DE FÖRFATTARE SOM Peter Luthersson betecknar som förlorare må vara lästa i dag men de manövrerades ut av den litterära modernismen och väcker numera sällan forskarnas intresse. Man kan lära sig mycket vid läsning av *Förlorare*.

KONSTARTERNA & MEDIER

NOM SVENSK HUMANIORA är Peter Luthersson en rar fågel, ofta överraskande och alltid välorienterad. I två tidigare böcker, doktorsavhandlingen *Modernism och individualitet – En studie i den litterära modernismens kvalitativa egenart* (1986) och *Svensk litterär modernism – En stridsstudie* (2002), går han till rätta med inskränkningar i svensk litteraturvetenskap. Han har öppnat ljuset ut mot den internationella diskussionen kring den litterära modernismen. Och han går gärna in i kontroverser och rör om i den svenska litteraturvetenskapen.

Men den nya boken vänder sig knappast till litteraturvetare av facket; han tar upp författare som dagens litteraturforskning verkar ha förlorat intresset för. Luthersson har i sin nya bok pekat ut en grupp oftast

av varandra oberoende författare, ingen av dem svensk, som alla på skilda sätt är bärare av 1800-talets etos och som blev ointressanta då den litterära modernismen slog igenom. Dessa författare är bland andra Karen Blixen, Winston Churchill, Joseph Conrad, Arthur Conan Doyle, Rudyard Kipling, Pierre Loti, Herman Melville, George Orwell, Antoine de Saint-Exupéry, Robert Louis Stevenson, Henry David Thoreau och Thomas Mann.

Flera av dessa författare är i hög grad lästa ännu i dag, men de är förlorare i och med att de med modernismens genombrott förlorat mycket av sitt konstnärliga kapital, eftersom de inte arbetat med de nyskapande verktygsmedel som utvecklades av Charles Baudelaire, Gustave Flaubert och Virginia Woolf. De har inte förnyat de berättartekniska redskapen eller kanske inte heller visat upp förmågan att tränga in i människolivets mörkaste vrår. Den livssyn och världsbild som modernisterna omfattade gav dem ett konstnärligt kapital som ledde till att "förlorarna" manövrerades ut. Man ser dem inte ofta behandlade i litteraturhandböcker – undantaget Thomas Mann och enstaka klassiker av Conrad, Orwell och Thoreau – och de ägnas i liten utsträckning forskarnas analysarbete. Men det är förbluffande att se hur lästa och uppskattade de en gång var. Se bara på det stora antalet dåtida svenska översättningar av Kipling, Loti, Stevenson liksom av Doyles reseskildringar.

Mot slutet av boken ger författaren en självbekännelse. "Jag blev vuxen i en värld där 1800-talets etos redan hade dött. Kvar fanns en nostalgi, hos vissa äldre. Jag är ett barn av den nostalgien." Han ser sin nya bok som ett brott med en "tvångsmässig logisk konstruktion" som präglade hans tidigare böcker. Han ser också arbetet som ett "splitter". Det är som om han kastar ut en mängd pusselbitar och sedan lämnar åt läsarna att se mönstret, att själva sätta ihop en helhet. Lutherssons berättande är både irriterande och imponerande. Irriterande eftersom man saknar tydliga formuleringar av syfte och avgränsning; imponerande med tanke på den stora mängd litteratur som plöjts igenom. Han är noggrann med belägg, varje citat finns redovisat i den väldiga litteratur han använt. Läsaren inbjuds att följa med på en resa genom det sena 1800-talets värld som den framträder i romaner, reseskildringar, brev och memoarer. Och bättre reseledare på detta fält kan man nog inte få.

Peter Luthersson älskar att citera och kan i stor utsträckning göra det ur tidiga svenska översättningar. Jag kan inte alltid se varför han citerar så mycket. Det är som ett enormt smörgåsbord av utmanande citat som inte för fram till några tydliga slut-

satser. Han redovisar gärna de ideologiska och moraliska meningsutbyten som förs i romanerna. Det är sällan abstrakta eller filosofiska resonemang, utan erfarenheter och opinioner förankrade i en påtaglig och äventyrlig verklighet.

MEN LUTHERSSON ARGUMENTERAR för förlorarnas sak. Varför? Förlorarna är alla värda att läsas, eftersom de visar 1800-talets svunna etos, den människosyn och de värderingar som bar upp det Stefan Zweig kallade *Världen av igår*. Men deras texter håller inte alltid för en narrativ eller strukturalistisk analys. Under en tid som lärare i litteraturvetenskap vid Malmö högskola använde sig Luthersson av några av "sina" författare som kurslitteratur. Det tycks ha blivit ett pedagogiskt misslyckande. Studenterna visste inte vad de skulle göra av texterna, de kunde för litet om 1800-talets historia. Men Luthersson vet och han kan.

Som historiker är Luthersson mycket väl orienterad. Men var finns han själv? Jag har nämnt hans nostalgiska och konservativt färgade känsla för den tid som var före de totalitära ideologierna. Hans författare är bildade världsmedborgare med respekt för och känsla av samhörighet med andra folkslag. Men vi möter också – som hos Thomas Mann i *En opolitisk mans betraktelser* – en misstro mot den moderna demokratin, en oro för befolkningsmajoritetens inflytande över politiken och samhällets utveckling. Boken ägnar mycket arbete åt att följa Thomas Manns återkommande jämförelse mellan 1800-talets och 1900-talets världar. Han uppställer de dialogiska motsatsparen Tyskland gentemot England-Frankrike-USA. Det förra representerar kultur gentemot civilisation och demokrati, ära gentemot jämlikhet och radikalism. Motsatsställningarna återkommer ännu i Manns roman *Doktor Faustus* (1947), skriven efter att Tyskland besegrats och Mann själv emigrerat.

Luthersson är förtjust i detaljer från sina författares liv. Han vänder sig mot dagens kanon och lyfter fram bok efter bok, varvid han vill visa att dessa författare kände sin värld. Han tvekar med dem i nyfikenhet och visar hur mycket konkret kunskap om 1800-talets värld som ryms i böckerna. Dessa författare reste runt och kunde förmedla kunskap om sin tid. Pierre Loti till exempel reste över världens alla hav och berättade om människoöden han stött på i Egypten och Marocko och på andra håll.

BOKEN ÄR UPPBYGGD av 113 avsnitt, de flesta utan övergång eller sammanbindande tråd. Vissa författare återkommer gång på gång med nya texter och nya erfarenheter. Till skillnad från sina tidigare böcker driver Luthersson inte öppen po-

lemik mot de företrädare bland litteraturhistorikerna han vänder sig mot. Kanske tycker han inte att detta känns som ett meningsfullt åtagande i detta fall. I ett avsnitt om Stevensons författarskap visar han dock tydligt sin inspiration från Jorge Luis Borges, som också beundrade Stevensons äventyrsromaner, liksom Melvilles, och avfärdade modernistiska författare som Baudelaire, Rilke, Pound, Eliot och Joyce. Men dessa iakttagelser kommer som i förbifarten innan texten fortsätter med presentationen av Stevenson.

Vän av ordning kan givetvis sätta många frågetecken i Lutherssons bok när det gäller själva urvalet. Jag skulle med tanke på hans syfte gärna ha sett en diskussion av novellisterna Anton Tjechov och Guy de Maupassant. Men det är något som säger mig att de inte riktigt passar in. Tjechov reste visserligen på en lång och äventyrlig färd till fängelseön Sachalin, men bägge dessa författare är stationära i sina diktrade världar, medan Lutherssons författare på olika sätt är dristiga äventyrare och de söker sig gärna fram till havs. Churchill hade sin bakgrund som krigare och marinminister. Conrad, Loti, Melville och Stevenson slog igenom som skildrare av äventyr till havs, medan Saint-Exupéry var stridsflygare. Det är en heroisk och mycket manlig värld som rullas upp för oss. Var finns de kvinnliga författarna (utöver Blixens afrikanska äventyr)? Och var är den verklighet som kvinnorna levde i under 1800-talet (utöver Lotis engagerade romanskildringar av de turkiska haremens instängda värld)? Som 1800-talsförfattare skulle säkert George Sand passa in bland förlorarna, det känner jag efter att ha läst Lena Kårelands aktuella stora biografi.

MEN LUTHERSSONS BOK har ett stort värde genom den väldiga exempelsamling han erbjuder läsaren, den är full av uppslag. De perspektiv på 1800-talets kultur och samhälle han ger är fulla av intresse. Flera av hans äreräddningar av författarskap, till exempel nobelpristagaren Rudyard Kipling, verkar på mig väl motiverade, andra uppgraderingar har redan varit på gång på andra håll, som Joseph Roth. Man kan lära sig mycket vid läsningen av *Förlorare*, mest av allt genom den plaidoyer för tolerans och vidsynthet som Lutherssons olika författare representerar. De känner sig inte som försvarare av en kultur gentemot den övriga världen, utan som världsmedborgare delaktiga i ett globalt skeende.

► Ingemar Nilsson är senior professor i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet.

Lena Kåreland

Älska, det är allt!– *George Sand i liv och dikt*

ATLANTIS | 477 S. | ISBN 9789173537018

GEORGE SAND BORTOM SCHABLONERNA

Recensent *Anna Jörngården*

GEORGE SAND VAR en kändisförfattare i sin samtid men är knappast läst i dag. Lena Kåreland vill presentera Sands normbrytande liv och omfattande författarskap för en svensk publik. Det är en upplysande och nyansrik studie som dock hade tjänat på en mer genomförd läsning av samspellet mellan liv och dikt.

KONSTARTERNA & MEDIER

G EORGE SANDS STORA, mörka ögon blickar mot oss från omslaget av Lena Kårelands biografi *Älska, det är allt! – George Sand i liv och dikt*. Den omfattande boken är mycket passande formgiven. Fotografen Nadars porträtt av den omkring 60-åriga Sand utstrålar karaktär och pondus. Hon beskrev en gång sig själv som ”krigare, orator och präst” och ser man det här suggestivt lila-tonade fotot tror man henne lätt. George Sand höll sig aldrig inom några gränser, så inte heller här. Det utsläppta mörklockiga håret är så stort och burrigt att det inte får

plats på framsidan utan flödar ut på bokryggen. Sällan har det engelska uttrycket ”larger than life” känts så rätt för att beskriva en person.

George Sand var en av det franska 1800-talets mest fascinerande gestalter. Född 1804 som Aurore Dupin debuterade hon som författare med romanen *Indiana* (1832), under den pseudonym hon blivit känd som. Boken som handlar om kvinnor som offer för manligt förtryck tillkom i indignation över de äktenskapslagar som reducerade den gifta kvinnan till samma status som ett barn. Kvinnans villkor som hustru och älskarinna samt hennes kring-skurna möjlighet att leva ut sin sexualitet blev Sands stora teman under 1830-talet. Det var ämnen som grundlade hennes skandalrykte, men också till viss del hamnade rätt i tidens revolutionära stämningar som såg framväxten av en feministisk press.

Det författaren Sand berättar om i sina melodramatiskt upplagda romaner hade den unga Aurore egna erfarenheter av. Arton år gammal gifte hon sig hastigt med baron Casimir Dudevant, uppenbarligen i önskan att göra sig fri från en besvärlig familjesituation. I stället får hon se sig fast i en än större ofrihet. Aurore vantrivs svårt i äktenskapet med en man som hon visar sig inte ha något gemensamt med. Som tjugosexåring tar hon ett radikalt beslut: separation. Äktenskapet upprätthålls bara i formell mening, och hon beger sig till Paris för samliv med sin unge älskare.

Nu börjar det liv eftervärlden förknippar med George Sand. För att lättare kunna röra sig fritt klädde hon sig ibland i manskostym, och blossande på cigarrer strövade hon ensam på Paris gator och gick på teater med sina manliga vänner. Hon har den ena passionerade och katastrofala kärlekshistorien efter den andra, eller för den delen samtidigt. Mest välkända är hennes förhållanden med Alfred de Musset och med Chopin, relationer som hon gjorde till litteratur, allra mest uttalat i *Elle et lui* (1859). Samtidigt tycks hon ha stått i vänskaplig förbindelse med mer eller mindre alla som ”var något” i hennes samtid. Hon vandrade i Mont Blanc med Liszt, diskuterade filosofi och samhällsfrågor nätterna igenom med Balzac och Flaubert, hade Delacroix som flitig sommargäst och brevväxlade intensivt med personer som Hugo, Heine och Turgenev. Dessutom umgicks hon med politiska radikaler och spelade en aktiv roll i februarirevolutionen 1848 samtidigt som hon skötte sitt gods Nohant.

LIKA FEBRILT AKTIV som hon verkar ha varit i sitt privatliv var hon som författare. Under de fyrtiofyra år hon var verksam gav hon i genomsnitt ut två romaner per

år. Förbluffade samtida vittnen berättar om hur hon kunde avsluta en roman och påbörja en ny under samma timme, allt medan hon, med Colettes ord, inte gick miste om en älskare eller ett bloss på sin pipa. Förutom sina kardinalteman kvinnlig frihet och sexualitet engagerade hon sig litterärt i kampen mot sociala klyftor och mot det katolska prästerskapets makt, och belyste villkoren för arbetare och fattiga människor på landsbygden. Gradvis förändras hennes rykte. Från att ha uppfattats som en chockerande manslukerska blir hon en moralisk förebild – den goda slottsfrun på Nohant.

Sand blir alltså i olika skeden av sitt liv inpassad i två diametralt olika kvinnostereotyper – både femme fatale och den goda modern. Men ingen kunde egentligen passa sämre för att bli inplacerad i fack, särskilt på grund av sitt kön. Den androgyna Sand bröt sig ur alla könsdefinitioner och såg snarare sig själv som något tredje. I orden om huvudpersonen Nanon i romanen med samma namn kommer vi nära Sands självuppfattning: ”Du är ett undantag, ett mycket märkligt undantag. Du är varken kvinna eller man, du är både och, med de bästa egenskaperna från varje kön.” Bilden av sig själv som undantag hade ur feministiskt perspektiv både negativa och positiva konsekvenser. Sand var ofta kritisk mot andra kvinnor och delade en manlig överlägsenhet mot det så kallat svagare könet, som hon inte identifierade sig med. Hon tog således inte ställning för kvinnorörelsen, men blev ändå genom sitt exempel en viktig feministisk ikon. För Flaubert var hon ”seklets ende store man”, men än bättre fångar han henne som könsöverskridande urkraft då han menar sig inte kunna likna henne ”vid något bättre än en stor flod i Amerika”. Sand var vad vi i dag kallar queer; hela hennes existens var egentligen ett enda stort normbrott.

LENA KÅRELAND HAR alltså ett stort och färgsprakande material att arbeta med då hon tar sig an att skriva en bok om George Sand i liv och dikt. Dispositionen hon väljer följer en indelning i sex kapitel. Boken inleds med en framställning av Sands livshistoria och självbiografin *Histoire de ma vie* (1855, publicerad i tio volymer!). Sedan följer ett kapitel av kronologisk genomgång av de olika faserna i det omfattande skönlitterära författarskapet. Därpå belyses Sand som brevskrivare. Även i detta avseende var hon en produktiv författare, det kunde bli uppåt tio brev per dag. I nästa separata avsnitt behandlas Sands politiska uppfattningar, och före en kort epilög ägnas ett kapitel åt hur hon tagits emot i forskning och kritik.

Det är inte ett helt lyckat upplägg. ”För

► George Sand, född Aurore Dupin, 1804–1876.

Sand löpte liv och skrivande parallellt på ett ovanligt intrikat och spännande sätt”, skriver Kåreland, men i stället för att göra rättvisa åt denna inflätning går kapitelindelningen åt motsatt håll. Resultatet av försöket att upprätthålla strikta gränser mellan självbiografins Sand, skönlitteraturens Sand, brevens Sand och den politiska Sand blir en brist på fördjupning och framställningen förlorar i driv och nerv. Som läsare får man lätt känslan av att hela tiden börja om från början i stället för att röra sig vidare mot ökad förståelse. Framför allt tyngs läsningen av upprepningar, ofta även av grundläggande faktainformation.

Delvis verkar dessa framställningsproblem handla om en ambivalens inför det egna projektet. Kåreland vänder sig upprepade gånger mot att fascinationen för Sands liv – och då i synnerhet hennes vidlyftiga kärleksliv – har överskuggat hennes författarskap, som alltmer fallit i glömska. Kåreland kallar träffande Sand för ”schablonernas offer” och gör en vällovlig insats för att upplysa om vidden och betydelsen av hennes litterära verksamhet. Den som främst har en vag bild av henne som Chopins älskarinna får tänka om. Men litteraturanalyser utgör endast en mindre del av den omfångsrika boken, och är dessutom rätt allmänt hållna. Sands liv är till stor del

ämnet även för Kårelands bok, men samtidigt verkar hon orolig för att därmed spela med i ett spel som förminskat en av det franska 1800-talets allra mest lästa författare. Försöken att hålla liv och dikt åtskilda och det relativt nedtonade porträttet av Sand kommer antagligen ur en önskan att göra henne rättvisa som konstnär och att fjärma sig från gottande i smaskiga detaljer om hennes sexliv.

En annan lösning, som jag tror hade kunnat ge mer intressanta resultat, hade varit att gå åt andra hållet och i stället driva undersökningen av det intrikata samspelet mellan liv och skrivande längre, i samklang med det internationellt snabbt växande forskningsfältet ”life writing”. Kåreland nuddar vid möjligheten; hon nämner vid ett tillfälle att Sand ”borde vara av stort intresse” för denna forskningsinriktning. Ett sådant angreppssätt, som kommer ur vår tids stora intresse för det biografiska och för samspelet mellan liv och fiktion, hade kunnat fördjupa och förnya förståelsen av Sand. Inte minst hade vi kunnat få nya perspektiv på konstruktionen av henne som persona, en process som hon å ena sidan själv orkestrerade och som å andra sidan skett i samtida mottagande och efterföljande forskning.

Ett förnyat biografiskt förhållningssätt

hade också kunnat ge boken tydligare linje och ärende. Varför ska man läsa just Kårelands bok om George Sand, en författare som det så klart ägnats många tidigare böcker och litteraturanalyser? Kåreland arbetar med redan känt material och motiverar främst sin studie med att det finns mycket litet skrivet om Sand på svenska. Jag ställer mig frågande till om detta räcker. Det låter mer som en anledning till en översättning, och Kåreland gör givetvis något mer. Hon gör sig själv en otjänst då hon inte tydligare belyser sin egen insats och sin plats bland andra Sand-läsare. Man skulle kunna tycka att jag ställer orimliga krav på en bok som framför allt vill öka kunskapen om och väcka intresse för George Sand hos en bredare allmänhet. Kanske. Men även i fråga om vem den tänkta läsaren är glider Kårelands bok. Den som aktivt söker kunskap om Sand går antagligen någon annanstans, men samtidigt uppfattar nog många av dem som brukar låna de senaste populära biografierna på biblioteket boken som för tung.

EN AV DE intressantaste frågor Kåreland sätter sökljuset på är hur vi ska förstå att en i sin samtid så dominerande gestalt som George Sand i dag är så pass okänd. Kåreland för relevanta resonemang om kanonbildning och skillnaden i hur historien vanligen behandlar mäns och kvinnors författarskap. Dostojevskij berättar i sin dagbok om första gången han läste Sand. Han hamnade i ett så upphetsat tillstånd att han inte kunde sova, skriver han. Det är en tänkvärd läsareaktion, framför allt för att den i dag framstår som så föga självklar. Vad är det som förändrats sedan hans sömnlösa natt? Och vad är det som gör att vår bild av Dostojevskij inte enkelt passar ihop med hänryckt Sand-läsning? Hur som helst tror jag att vi får acceptera att få nutida läsare kommer att kunna dela den spänning Dostojevskij upplevde. Men att Sands litteratur kanske ändå mest hör hemma i sin samtid gör henne på inget vis mindre viktig, och förminskar heller inte hennes betydelse för de skeenden som format vår tid och litteratur. Kanske är detta den främsta insikt man kan bära med sig från Kårelands bok.

Det blir en litet småaktig avslutning, men jag kan inte låta bli att uttrycka min förvåning över att påståendet att Lord Byron skulle ha skrivit *Dorian Grays* porträtt – vilket jag inte kan tänka mig att Kåreland verkligen tror – lyckats slinka igenom korrläsningen.

► Anna Jörngården är forskare i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet och University of London.

Helena Bodin

Ikon och ekfras – Studier i modern svensk litteratur och bysantinsk estetik

ARTOS & NORMA | 266 S. | ISBN 9789175806327

BYSANTINSKA ARVET I MODERN SVENSK LITTERATUR

Recensent *Julie Hansen*

MED SIN STORA beläsenhet tar Helena Bodin oss med på en upptäcktsfärd till Bysans via modern svensk litteratur och öppnar nya perspektiv på båda. Hennes översikt över beröringspunkterna mellan bysantinska ikoner och postmodern teori ger mersmak.

KONSTARTERNA & MEDIER

DEN NORDITALIENSKA STADEN Ravenna ligger några välbevarade bysantinska kyrkor och kapell från 400- och 500-talet, utsmyckade med ikonmålningar och mosaiker av glittrande tesserae. När ljuset faller på dessa små bitar av glas och sten väcks den tidigbysantinska prakt till liv. På 1950-talet blev Ravenna ett populärt resmål för svenska författare som senare beskrev bysantinska kyrkorum och ikoner i sina dikter och prosaverk. På så vis bidrog de till en lång tradition av ekfraser som sträcker sig tillbaka till antiken.

Samtidigt skapade de något nytt ur sina upplevelser av bysantinsk kultur. Som Helena Bodins *Ikon och ekfras – Studier i modern svensk litteratur och bysantinsk estetik* visar, har bysantinska impulser fått stor betydelse för den moderna svenska litteraturen.

Det grekiska ordet *ekphrazein* betyder att säga ut i ord det som visas i bild. Det är ekfraser av ortodoxa ikoner som står i fokus för denna bok. Författaren är docent i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet och verksam vid Newmaninstitutet i Uppsala. Hon har tidigare skrivit om bysantinska inslag i modern svensk litteratur i monografierna *Bruken av Bysans* (2011) och *Hjalmar Gullberg och bysantinismen – som "paradoxer i tid och rum"* (2002).

I bokens första del, "Ikonens estetik och teologi som litterär strategi", uppmärksammar Bodin ett nutida begär efter ikoner och ortodox kristen mystik. Ikoner har börjat dyka upp i svenska kyrkor, medan postmodernerna teoretiker alltsedan 1960-talet har intresserat sig för den bysantinska ikonografins semiotik. Under 700-talets bildstrid gav Johannes av Damaskus uttryck för idéer som genljuder inom lingvistik, semiotik, psykoanalys, kulturteori, intermedial estetik och postmodern teologi. Tänkare som Julia Kristeva, Jean-Luc Marion, Jacques Lacan, Jean Baudrillard och Jacques Derrida har utvecklat resonemang som påminner om idéer från bysantinsk teologi, exempelvis den Andre, begär, blick, inskription, skillnad (jämför med Derridas *différance*), synlighet och osynlighet.

Kristeva menade att ikoner utgör "en synlig övergång mellan den synliga världen och den osynliga världen". Bodin ger exempel på hur ekfraser, precis som ikoner, kan anses utgöra övergångar mellan nuet och evigheten, mellan det mänskliga och det gudomliga. Mötespunkter och gränssnitt går som röda trådar genom denna studie – mellan gammalt och nytt, öst och väst, bysantinsk och svensk kultur. Genom att pröva nya teoretiska perspektiv mot äldre traditioner upptäcker Bodin oväntade beröringspunkter mellan Bysans och vår egen värld.

Den postmodern teori med dess skepsis mot absoluta sanningar kan verka långt ifrån den bysantinska teologins transcendentala perspektiv. Men som Bodin påpekar är båda ointresserade av "målarens eller författarens avsikt och väljer att fokusera på ikonerna eller texten", i synnerhet på tecknets möjligheter och betraktarens (eller läsarens) perspektiv. På senare år har bysansforskare lyft fram hur "ekfraser sätter perceptionen av sitt föremål i centrum" och förmedlade estetiska upplevelser. På så sätt, konstaterar Bodin, görs "betraktaren till en deltagare i bilderna".

Enligt ortodox teologi förmedlar ikoner det heligas närvaro till betraktaren. Men där finns alltid ett samspel mellan ikonkonstens teologiska, estetiska och semiotiska dimensioner. Eftersom ord, till skillnad från bilder, inte begränsas till två dimensioner, kan ekfraser förmedla sinnesintryck utöver det visuella. Detta för tankarna till den ortodoxa gudstjänsten, som kan ses som ett allkonstverk där inte "enbart ord och bild, utan även dofter, smaker, sånger, beröringar, dräkter, processioner och olika rörelser i rummet samspelar".

”” Detta ger den oinvigde läsaren en introduktion till ikonernas formspråk, samtidigt som det visar hur Ekelöfs språk uppnår liknande estetiska effekter. ””

BODINS NÄRLÄSNINGAR AV ett antal svenska senmoderna och postmodernerna ekfraser i jämförelse med bysantinska ekfraser på samma motiv ger inblick i hur bysantinska ikoner och kyrkorum upplevts och tolkats under olika tider. Lika intressant är analysen av ett flertal svenska skildringar av Galla Placidias mausoleum i Ravenna i bokens andra del, "Ekfrasens möjligheter". Bodin liknar Ellen Rydelius beskrivning i en resehandbok till Italien från 1950 vid en ekfras som fångar rörelser i mosaikerna och förmedlar betraktarens upplevelse av dem: "man gripes av en sällsam känsla av andakt". Eyvind Johnsons roman *Hans nådes tid* (1960) skildrar en storm så våldsam att den får mosaikernas *tesserae* att skallra som "de heliga bildernas tänder". Flera exempel på moderna ekfraser av Galla Placidias gravkapell hämtas ur verk av Gunnar Ekelöf, Ella Hillbäck, Göran Tunström och Östen Sjöstrand.

De svenska författarnas intresse för ikoner hade olika bevekelsegrunder – akademiska, kulturella och religiösa. En del hade studerat klassiska språk eller fått upp ögonen för bysantinsk kultur under resor i Grekland, Italien och Turkiet. Tito Colliander gick med i den grekisk-ortodoxa kyrkan på 1930-talet, medan Birgitta Trotzig och Ingemar Leckius var troende katoliker, men hade kunskaper om östlig ortodoxi. För Lars Gyllensten utgjorde ikoner ett verktyg för att undersöka existentiella frågor. Som läkare och vetenskapsman såg

han paralleller mellan den moderna fysikens komplementära modeller och den bysantinska teologins förkärlek för mot-sägelser, bejakad av den ryske religionsfilosofen Pavel Florenskij som "ett friskt accepterande av paradoxen". Flera författare fördjupade sig i bysantinsk kultur för att bättre förstå sin egen tid. Ekelöf skrev att Bysans var "en utgångspunkt från vilket jag skulle kunna bestormas det närvarande".

Den konventionella definitionen av ekfrasegenren utvidgas i denna studie till att förutom dikter omfatta skönlitterär prosa, essäer och resehandböcker. Till skillnad från de bysantinska ekfraserna uppfyller dessa sen- och postmoderna texter ingen liturgisk eller bekännande funktion, men precis som i de äldsta bysantinska ekfraserna, levandegör de ikoner. I vissa fall reflekterar de också kring ortodox teologi och estetik. Några av dikterna utger sig redan i titeln för att vara något slags verbal ikon. Ekelöf liknar sin författarroll vid en ikonmålarens genom att tilltala läsaren som "Du som läser detta / så som jag målat det". Som Bodin visar förekommer denna typ av genreöverskridande också inom den ortodoxa liturgin, där "även bibeltexter, liturgiska uttryck, musik och handlingar" betraktas som ikoner.

I BOKENS TREDJE och längsta del, "Bysantinska perspektiv i Gunnar Ekelöfs diktning", återvänder Bodin till ett författarskap hon tidigare behandlat i *Bruken av Bysans* och utgår från ett rikt källmaterial, opublicerat såväl som publicerat, bestående av dikter, anteckningar och brev. Det är särskilt intressant att läsa breven som Ekelöf och hans hustru Ingrid skrev till

Ekelöfs mor under sin vistelse i Grekland 1958. Här förmedlar de sina intryck av ett grekisk-ortodoxt påsknattsfirande tillsammans, genom att växelvis låta pennan gå fram och tillbaka mellan dem.

Analysen av bysantinska inslag i det abstrakta spelet *En natt vid horisonten* (1962) gör tydligt att Ekelöfs intresse för Bysans hade betydelse för hans verk redan innan han började arbeta på *Diwan*-trilogin. Ett annat kapitel undersöker användningen av bysantinska hymner i Ekelöfs senare diktning. I synnerhet har Akathistohymnen från 500-talet (eventuellt ännu tidigare), troligtvis skriven av Romanos Meloden, lämnat tydliga spår i Ekelöfs manuskript. Denna hymn tillägnas Gudsmodern, som inom ortodoxi gestaltas på ett sätt som skiljer sig från den västkristliga bilden av Jungfru Maria. Gudsmodern ses som ett sammansatt väsen och beskrivs ofta genom paradoxer som "den oförmälda bruden". Ekelöf visade en förkärlek för paradoxer, som i denna dikt ur *Diwan över Fursten av Emgión*:

*Jungfru
du som är den rikaste
på kyskhet, på okyskhet
rikast på skönhet, samvaro, rikast på ensamhet*

Bodin presenterar sex dikter där Ekelöf nämner Akathistohymnen eller citerar dess omkväde på grekiska. Hon utgår från manuskript eftersom dikterna antingen förblev opublicerade eller publicerades utan omkvädet. Bodin förklarar strykningen av omkvädet i de publicerade dikterna med en strävan hos poeten att undvika kryptiska citat och låta innehållet gå före formen, för att lättare kunna uppfattas av

mottagaren. Hon menar vidare att "Ekelöfs svårighet är att han använder den östliga, ortodoxa trons uttryck i sina dikter men vänder sig till en västlig, luthersk läsekrets".

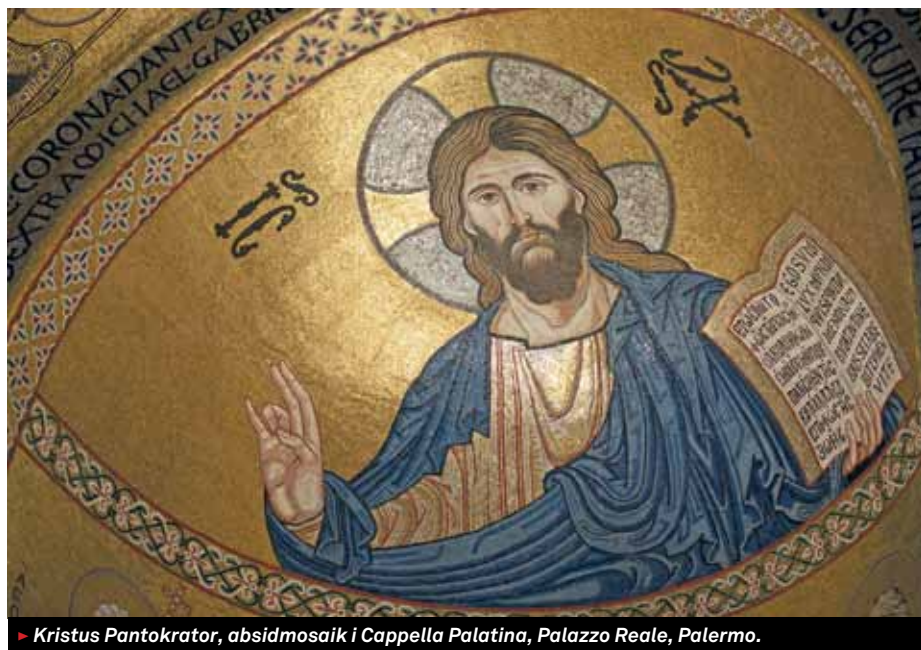
Ekelöf ägde en ikonsamling, men betenade i brev till sina vänner att han inte var kristen. Det var ikonernas estetik som tilltalade honom mest. Bodin skriver att Ekelöf, med sin förkärlek för paradoxer och negationer, måste ha känt igen sig i de bysantinska uttrycksformerna. Kapitlet om ikonernas estetik i Ekelöfs dikter förklarar ikonografiska grepp som det omvända perspektivet, det oskapade ljuset, simultan succession och överlappning. Detta ger den oinvigde läsaren en introduktion till ikonernas formspråk, samtidigt som det visar hur Ekelöfs språk uppnår liknande estetiska effekter.

UNDER DET SENASTE halvsekle har många svenska författare gett uttryck för bysantinska impulser i en rad olika verk, ibland i en eklektisk eller synkretisk stil som i sig påminner om det bysantinska. Det bysantinska arvets betydelse för den moderna svenska litteraturen kan lätt underskattas utan en förståelse av den östliga ortodoxa tron. Bodin ger läsaren verktyg för att tolka moderna svenska ekfraser av bysantinska ikoner och kyrkorum.

Bodins beläsenhet i olika teoribildningar inom litteratur-, kultur- och konstvetenskap, teologi, bysantinologi och intermediala studier är imponerande. I synnerhet ger bokens översikt över beröringspunkter mellan bysantinska ikoner och postmodern teori mersmak. Här finns det säkerligen mer att utforska, särskilt med tanke på hur termen "ikon" i dag kommit att användas flitigt för att beteckna allt ifrån popkändisar till klickbara småbilder på dataskärmen.

Ikon och ekfras tar med oss på en upptäcktsfärd till Bysans via modern svensk litteratur. Längst vägen får vi ta del av slående iakttagelser, till exempel om dadaismens ledare Hugo Balls djupa intresse för bysantinsk kristendom, eller om likheter mellan Lars Gyllenstens idéer om helig dårskap och det nutida ryska punkbandet Pussy Riot. Men framför allt är det Helena Bodins insiktsfulla kontextualiseringar och närläsningar av skönlitterära texter som förmedlar upptäckarglädje och öppnar nya perspektiv på både Bysans och modern svensk litteratur.

► Julie Hansen är docent i slaviska språk vid Institutionen för moderna språk och forskare vid Uppsala Centrum för Rysslandsstudier vid Uppsala universitet.

► Kristus Pantokrator, absidmosaik i Cappella Palatina, Palazzo Reale, Palermo.

Svante Nordin

Sven Stolpe

– Blåsten av ett temperament

ATLANTIS | 326S. | ISBN 9789173537407

STOLPE FORMADES AV RELIGION, SITT ÄKTENSKAP OCH OLOF LAGERCRANTZ

Recensent *Alf W. Johansson*

NÄR SVEN STOLPE 1993 tilldelades professors namn av den svenska regeringen var det borgerlighetens tack för att han varit en fyrbåk under vänsterdominansen. Om honom har Svante Nordin skrivit en biografi vars svala distans kontrasterar mot Stolpes eget temperament.

KONSTARTERNA & MEDIER

SVEN STOLPE STOD i rampljuset under sin levnad, men har sedan hamnat i skuggan. Han var känd inte bara som skönlitterär författare, litteraturkritiker och essäist utan också som personlighet. På äldre dar blev han till och med tv-kändis, som med knattande stämma förväntades säga salta ord om det bedrövliga tillståndet i före detta kulturlandet Sverige.

Om denna virvelvind har Svante Nordin skrivit en biografi. Varför han gjort det blir inte riktigt klart, men uppenbarligen har han attraherats av Stolpe både som tempe-

rament och som infallsvinkel för att belysa den svenska kulturutvecklingen från ett outsiderperspektiv. Det är inte en äreräddning. Nordin har gjort djupdykningar i Stolpes jättelika arkiv i universitetsbiblioteket i Uppsala och kommer upp med belysande exempel ur hans korrespondens. Han förhåller sig distanserad, närmast ambivalent, till sitt studieobjekt; hans sammanfattande omdömen kan ibland bli förödande: "Hans vilja till ödmjukhet var stor och uppriktig, hans förmåga begränsad. Självhävdsbegäret var desto starkare utvecklat". Nordin ansluter sig närmast till Erik Hjalmar Linders svala karaktäristik av Stolpes skönlitterära författarskap i det litteraturhistoriska översiktsverket "Fyra decennier" från 1949. Om Stolpes romaner säger Nordin att de ofta har "drag av söndagsskoleberättelse".

Boken är välskriven och kunnig, men ibland väl rapsodisk. Det gäller framför allt Stolpes personliga liv, hans äktenskap, troslov och ekonomi. Denna "inre sida" är saker som Stolpe själv föga berör i sina memoarer och skulle förtjänat en mera utförlig behandling.

SVEN STOLPE VAR inte en person som satte sitt ljus under skäppan. Han var utåtriktad, dominerande och kategorisk. Filosoferade gjorde han med hammaren. Linder talar om hans "yrselgivande superlativer". Bertil Malmberg, som periodvis var hans vän, skriver lätt ironiskt att Stolpe inte vårdade sig om bisatserna.

Stolpe slog igenom redan med sin första bok *Två generationer* (1929) som signalerade ett uppbrott från idylldikningen och angrep både Fredrik Böök och Anders Östlering. Snart satt han som redaktör för en egen tidskrift, *Fronten*, finansierad av Bonniers. Men Stolpe blev aldrig ledare för den nya litteraturen, tvärtom hamnade han ganska snart på kant med många av de nya författarna, särskilt Eyvind Johnson, som skulle ge ett illasinnat, inte särskilt effektivt nidporträtt av Stolpe i en av sina Krilon-böcker ("Dr Tollius"). Stolpes mest kända roman är *I dödens väntrum* (1930) som utspelas i sanatoriemiljö i Schweiz.

Stolpe hade tidigt orienterat sig mot Frankrike och gav 1934 och 1936 ut två volymer med titeln *Den kristna falangen* som analyserade den katolska renässansen i den franska litteraturen. Det var imponerande arbeten men ändå något främmande i sitt ämnesval. Än mer förvånade Stolpe när han 1936 meddelade att han gått med i den så kallade Oxfordgrupprörelsen, som trots namnet var amerikansk väckelserörelse – ledd av en protestantisk predikant, Frank Buchman – som genom absolut ärlighet, renhet och ömsesidiga syndabekännelser ville skapa fred och

försoning i världen. Därmed hade Stolpe definitivt distanserat sig från det svenska kulturetablissemanget. Hans omvändelse kan närmast jämföras med Sven Lidmans spektakulära övergång till pingströrelsen i början av tjugotalet. Stolpe skulle ägna Oxfordrörelsen nästan tio år. Det är under denna period som rykten uppstod att han skulle vara nazistinfluerad; det rörde sig om förtal, men Stolpes hållning gav upphov till misstänksamhet eftersom han också var glödande antikommunist i en tid då många intellektuella såg Sovjetunionen som den ledande antifascistiska makten. För Stolpe var både nazism och kommunism antikristliga ideologier inspirerade av djävulen.

”Den kan inte beskrivas som annat än en böneskrift, om inte till Gud så dock till Sankte-Per: skicka denne man direkt till helvetet.”

TRE SAKER TYCKS ha format Stolpes liv. Hans religiösa sökande, hans äktenskap och slutligen Olof Lagercrantz.

Stolpe gifte sig i juli 1931 med Karin von Euler-Chelpin, dotter till nobelpristagaren i kemi, Hans von Euler-Chelpin. Intresset för religiösa frågor hade fört makarna samman. Nordin beskriver äktenskapet som "stormigt". Skilsmässa var aktuell vid flera tillfällen. I Stolpes skrifter finns kryptiska hänvisningar till en "katastrof" som inträffat 1932 och som kastat hans liv över ända. Han nämner inga namn, men Nordin citerar brev som visar att hustrun var förälskad, ja älskade Olof Lagercrantz (som hon träffat på Sigtunastiftelsen), samtidigt som hon väntade det första barnet med Sven. Det hela kom till Svens kännedom och blev uppenbarligen ett trauma som följde honom genom livet.

Han hade svårt att förlåta hustrun och greps av ett livslångt hat gentemot Olof Lagercrantz. Han upplevde det skedda som en fruktansvärd kränkning, som bidrog till att stärka honom i hans religiösa sökande. Genom rastlöst arbete sökte han hålla demonerna under kontroll. Det var med religionens hjälp som makarna lyckades övervinna den spricka som uppstått dem emellan. Hustrun konverterade faktiskt till katolicismen före sin make. Sina eruptiva hämndkänslor gentemot "förföraren" och "vedersakaren" lyckades Stolpe dock inte övervinna; de återkommer i olika former i hans skrifter och får ett samlat

uttryck i boken *Olof Lagercrantz*, som han gav ut 1980 vid 75 års ålder. Denna bok är ett försök till karaktärsstudie på en gestalt som han ser som en kulturellt destruktiv kraft i svenskt samhällsliv, en normupplösare och kristendomshatare. Den kan inte beskrivas som annat än en böneskrift, om inte till Gud så dock till Sankte-Per: skicka denne man direkt till helvetet. Men boken är samtidigt ett angrepp på den "halvkommunistiska" kulturradikalism som dominerade under 1970-talet och där Lagercrantz spelat en framträdande roll.

Övergången till katolicismen 1947 skänkte Stolpe ett inre rum av stillhet och eftertanke. Den gav honom en känsla att kunna vara "den han ville vara". Han skriver att han fått "fast grund under fötterna", att han "kommit hem". Han hade aldrig varit en nyansernas älskare; han var till hela sin natur en dogmatiker, något som gav honom handlingskraft. Hans produktivitet hade alltid varit mycket stor; två, tre böcker per år var inte ovanligt. Efter kriget fick han ett välbetalt arbete som litteraturkritiker på *Aftonbladet* genom sin kontakt med tidningsägaren Torsten Kreuger. På femtitalet skrev han raskt en avhandling om Drottning Kristinas andliga utveckling "från stoicism till mystik", som han hoppades göra akademisk karriär på. Det visade sig dock vara ett dödfött företag. Vilken vetenskaplig institution skulle vilja ha Stolpe härjande i korridorerna? Disputationen fick hållas i stora aulan eftersom över tusen personer hade infunnit sig! Och rabalder blev det. Stolpe försvarade sig med sakkunnig frenesi och ironi och opponenter vägrade gå på disputationmiddagen.

SEDAN FÖLJER ETT egendomligt inslag i Stolpes karriär. Eftersom hans livsstil uppenbarligen krävde större inkomster än hans penna kunde ge, blev han – när anställningen på *Aftonbladet* upphörde – lektor i svenska på gymnasiet i Mjölby och granne med gamla kommunistledaren Hilding Hagberg i Malexander, där han bosatt sig. Han var av allt att döma en uppskattad lärare. Han har beskrivit sin lärtid omsom som "en sinekur", omsom som en "daglig förödmjukelse". Det var som om Apollon satts för plogen. Han blev en hård kritiker av den svenska skolan. Hans kritik är lika aktuell i dag som då; dåligt utbildande lärare gav dålig undervisning. "Totalt inkompetenta, skrytsamma och naiva politiker har på få år lyckats underminera det dyrbaraste vi äger – den svenska bildningen och kulturen", var han slutsats.

Efter pensioneringen kom han tillbaka som författare. Sjuttitalet blev hans mest framgångsrika decennium. Hans böcker om den heliga Birgitta och Jeanne D'Arc såldes i stora upplagor. Han inledde också

► Sven Stolpe, 1905–1996, knyter näven vid Sankt Görans och Draken i Gamla Stan, Stockholm.

ett stort projekt om det svenska folkets litteraturhistoria, som dock förblev oavslutat. Selma Lagerlöf blev den sista behandlade författaren. Strindberg ägnade han ett helt band, som kan ses som en förövning till Lagercrantz-boken. Strindberg beskrivs som en sällsynt obehaglig personlighet och Stolpe citerar med välbehag Viktor Svanbergs yttrande att Strindberg representerade det som var barbariskt i den svenska kulturen. Som brevskrivare anser han Strindberg "obetydlig", men han måste erkänna hans storhet som författare, även om det moraliska innehållet är rutet. Om slutmonologen i *Stora landsvägen*, där Strindberg ber "den evige" om välsignelse eftersom han "lidit mest", skriver Stolpe: "Inför sådant skryt i själva ödmjukhetens stund blir man förstummad."

STOLPE VAR EN lysande muntlig berättare, rikt utrustad med denna genres tendens till våldsamma överdrifter. Nordin anser att han bäst kom till sin rätt i de anekdotiska böcker, "skräror", som hans skrev mot slutet av sin karriär. Genom sina offentliga framträdanden blev han nästan folkkär. I ett konformistiskt opinionsklimat blev han en kejsarens kanariefågel som kunde sjunga efter egen näbb utan att bli halsuggen. På vänsterhåll sågs han som en reaktionär, närmast som en clown, som man inte behövde ta hänsyn till, medan den förtryckta svenska borgerligheten i mjugg gladdes åt hans räsopar mot "rödskäggen".

Stolpe var en europeisk intellektuell av ovanligt slag i Sverige. "Tundra", som han

kallade Sverige, var en hårdplöjd mark för en intellektuell av hans typ. Han hade kunnat bli en svensk Ernst Robert Curtius om han inte genom "katastrofen", som Marsyas, fått skinnen avslitit och hamnat i smärta. Den omvändelseproblematik som står i centrum i många av hans romaner upplevdes i Sverige som exotisk. Religionen var något Sverige lämnat bakom sig. Den ledande filosofen Ingemar Hedenius menade, att sådana frågor skulle man genast slå bort, om man ansattes av dem. Katoliker sågs ännu med misstänksamhet och förbands med *Fältskärens berättelser* och dess intrigerande jesuiter.

Med sin obändiga vitalitet skapade sig Stolpe ändå ett namn i svensk offentlighet. I tjuugoårsåldern hade han trots sig vara döende i tbc med bara en fungerande lunga, men han skulle leva till 91 års ålder och skriva över nittio böcker. 1993, vid 88 års ålder, tilldelades han professors namn av den svenska regeringen. Det var den svenska borgerlighetens halvt förstulna tack för att han varit en fyrbåk under en tid då den själv inte vågat öppna munnen. Ulf Linde skriver i *Från kart till fallfrukt* (2010): "Hade borgarna hävdad sitt kulturarv 1968 – bildning, beläsenhet, takt, allt som fanns i den borgerliga etiketten skulle jag ha försvarat dem. Men ingen högerröst försvarade de hävdvunna kulturvärdena. Det var tyst."

► Alf W. Johansson är professor emeritus i historia vid Södertörns högskola och senior editor på *Respons*.

Merete Mazzarella

Sjärens nattsida – Om Mary Shelley och hennes Frankenstein

ATLANTIS | 251 S. | ISBN 9789173537063

ROMANEN BLIR SYMPTOM OCH FÖRFATTAREN PATIENT

Recensent *Dick Claésson*

SÖKER MAN EN lättillgänglig bok som "förklarar" Mary Shelleys roman *Frankenstein* och ger en översiktlig ingång till författarinnans liv kan Mazzarellas bok vara givande. För den som är bekant med ämnet finns det inga större överraskningar.

KONSTARTERNA & MEDIER

DEN 30-31 AUGUSTI 1890 förrättas en undersökning i en sal i Viaregios hamn. Åtta vittnen ska höras: minnen framlockas, detaljer skärskådas, geografiska koordinater för den bevittnade händelsen bestämmas. Ett fotografi förevigar de åtta: sju män och en kvinna. Alla är äldre, färdade, böjda av livet. Raffaele Simonetti, Antonio Canova, Raffaello Canova, Francesco Simonetti, Carlo Simonetti, Francesco Pietrucci, Giacomo Bandoni (på bilden barfota), Maria Giudi (sittande). De är fiskare, sjömän, havets arbetare. Ord för ord och mening för mening avlockas de sina vittnesmål.

Protokollföraren registrerar utsagorna. De åtta förhörs om enskildheter och detaljer. En femårig gosses minnen, sextioåtta år efteråt. En fjortonårings hågkomster: ett helt liv mellan ynglingens upplevelser och den gamle mannens minnesbilder. Vad såg ni? Var stod ni? Vad minns ni?

Händelserna som de åtta bevittnade i augusti 1822 beskriver ett slags slutpunkt för poeten Percy Bysshe Shelley, Edward Williams och Charles Vivian. Men när Shelleys båt Ariel förliser utanför Viaregio och stormen kräver sina tre liv, är det också början till slutet för den romantiska epokens mest glansfulla tid. Efterspelet till förlisningen (den bärgade båten, kropparna som sköljs upp på stranden, likbålen där Byron, Trelawny och Hunt agerar vänner, sörjande, officianter) blir till ikoniska slutscener i ett drama som från första början är medvetet iscensatt av diktare, förläggare, kritiker, salongslejon. Och snart är även Byron borta, för alltid stelnad till gest i en grekisk tablå.

Det finns ingen anledning att fördjupa sig i de ohyggliga detaljerna. Den som är intresserad kan med fördel uppsöka Guido Biagis långa artikel, "The Last Days of Percy Bysshe Shelley", i *Harper's New Monthly Magazine*, april 1892. Edward Trelawnys starkt romantiserade och groteska minnesbilder utgör den ena grundpelaren i Biagis redovisning, nogsamma dokumentstudier i italienska arkiv utgör den andra. I artikeln återfinns man vittnesförhören i sammandrag och detaljerade redogörelser för hur platsen för Shelleys likbegängelse återfinns, dessutom fotografier (fotografiet på de åtta vittnena är hämtad från Biagis artikel). Det är en klinisk text, en iskallt passionerad kulmen på ett drygt halvsekels förgudligande av Shelley, Byron, Keats. Kulturn blir genom Trelawny och Biagi direkt forensisk, präglad av en extrem naturalism. Biografins legend består sitt nödvändiga offer, sitt likbål.

DET ÄR I mytens värld som den romantiska epoken lever vidare. Myten kräver ett starkt biografiskt fokus, och de efterlevandes hågkomster (framför allt Trelawnys) tecknar den värld mot vilken skådespelet om de romantiska diktarna spelas upp. De tre – Shelley, Byron, Keats – får till slut sällskap i detta legendens panteon av en fjärde diktare: Mary Shelley. När Ariel förliser har Mary Shelley nästan trettio år kvar att leva. Detta liv går att se som ett efter, som ett i en mening postumt diktarliv, för alltid präglad av likbålets eldslågor. Det är Trelawnys hand som sträcks in i den glödande askan och fattar tag om Shelleys hjärta, men det är mellan sidorna i Mary Shelleys exemplar av den döde makens Adonais som relikten finner sin slutliga

vila. Efter hennes död finner man "a tiny silken bag containing the ashes taken by her from the fatal urn" (Biagi, s. 782). En sida i boken har vikts kring denna silkespåse samt runt resterna av Shelleys hjärta.

Mary Shelley ägnar många år av sitt liv åt kulturn kring sin döde man. Hon redigerar dikter, brev, efterlämnade anteckningar. Hon blir den döde poetens grindvakt och ljusbärare. Ett mått av "anständig försiktighet" går att urskilja i hennes gärning. Den devota gesten passar kanske den sörjande änkans ställning bättre, och poetens våldsamma uttalanden om tro och kärlek ges en mjukare inramning i efterklangens medvetet dämpade eko.

I en mening kan Mary Shelley sägas vara det sista vittnet. Likbålet såg hon inte, men i snart sagt allt annat var hon inte endast närvarande utan i allra högsta grad deltagande. När hon dör 1851 försvinner den sista som från händelsernas inre bevittnat det som legenden omfattar. Till skillnad från de åtta, som förevigades framför kameran 1890, finns inget fotografiskt porträtt bevarat på Mary Shelley. Det vi har är några måleriska avbildningar. Och hur vi än försöker skåda in i de målade ögonen så når vi inte djupare än ytans hårt spända fernissa. Den sublimes rysning inför historiens till synes omätliga avgrundsdyj som framkallas genom fotografiet-somvittne, och som Roland Barthes beskriver i *La chambre claire* ("Jag ser de ögon som såg kejsaren"), infinner sig inte. Kanske borde vi lära oss något av denna brist, av denna fullkomliga onåbarhet?

MERETE MAZZARELLAS BOK *Sjärens nattsida* handlar om Mary Shelley och om hennes roman *Frankenstein; Or, The Modern Prometheus* (1818). Mazzarellas bok kan enklast beskrivas som en resonerande, kåserande och vindlande resa genom ett biografiskt och ett litterärt landskap. Med Mazzarella rör vi oss sömlöst från liv till verk och från verk till liv. Vi förflyttar oss från dåtid till nutid, från det förflutnas verklighet till romanens distinkta skuggvärld, från analysens och tolkningens självklara handfasthet till den postuma psykologins mjukare våtmarker. Bokens essäistiska tonfall bidrar till intrycket av ett resonerande flöde. Mazzarella är en driven författare och närmar sig ämnet med entusiasm. Här finns en lång läsning av *Frankenstein*, som i praktiken återberättar romanens handling med ett fjäderlätt lager av tolkning till läsarens fromma. Här återfinns skissartade resonemang kring filmatiseringar och dramatiseringar av romanen, inflikade närmast som lättsamma exkurser.

Men Mazzarellas egentliga fokus är och förblir Mary Shelley och hennes monster, hennes Varelse. Frågor om vad det inne-

bär att vara människa, och att vara (eller kallas) ett monster, löper genom boken som återkommande rottrådar, inflettade i biografiska resonemang och anekdotstinna redogörelser för Mary Shelleys liv. Mazzarella återkommer hela tiden till Marys liv, till det som livet tycks avslöja om romanen och till det som romanen tycks avslöja om livet. Den biografiska legenden är stark, och i Mazzarellas bok avger den ett eko som ställvis överröstar analysen.

Det är förstås mycket lätt att som läsare och forskare kapitulera inför hettan som legenden kring de romantiska diktarna avger. I dess närhet smälter det kritiska motståndet bort, och liv och verk kan tyckas falla samman till ett glänsande allkonstverk. Delvis är det också så det är; myterna kring diktarna och deras verk är ju även de ett slags levande konstverk vilka gör att gränserna mellan liv och verk är svåra för eftervärlden att upprätthålla. Ett kliniskt och i allt väsentligt distanserat förhållningssätt till verken, där dessa ställs utanför sin tid och den kontext i vilken de uppkom, vore förstås lika litet önskvärdt som ett alltigenom empatiskt, inläggande och psykologiserande förhållningssätt. För vad säger man egentligen, som uttolkare, om man som Mazzarella konstaterar om människan och författaren Mary Shelley: "Genom sin Varelse kom hon för en gångs skull åt att leva ut de känslor hon annars förträngde"?

Där står vi och betraktar porträttet av författaren. Vi ser in i hennes ögon, dessa målade ovaler som tycks berätta allt om henne. Vi läser hennes verk, hennes brev, hennes dagböcker. Och vi tror oss känna henne, tror oss om att kunna tränga restlöst in i hennes själ, in i hennes innersta känslospel och nattvänder. Det är naturligtvis inte endast omöjligt, en ren tankevilla, det är dessutom att beskriva som tarvligt och förmått. Hur kan vi med seklers avstånd tala om en annan människas förträngda känslor? Ovanligt är det knappast, att den senkomne litteraturvetaren lägger den försvarslöse författaren på analysens soffas – men osmakligt.

SOM LÄSARE KAN man känna ett starkt obehag när man närmar sig de sekelgamla redogörelserna för Shelleys likbål. Varför denna besatthet vid kroppens förgänglighet? Varför denna närmast nekrofila inlevelse i förruttnelse och kroppslig förödelse? Men diktarens förgudligande, diktarens apoteos – den symboliska förvandlingen från människa till gud eller helgon

– kräver den fullständiga fysiska upplösningen av det mänskliga, det förgängliga. Legendens anekdoter förvandlas till exempelinsamling och diktarens kvarlevor till relikier. Obehagligt, javisst, men begripligt: en närmast religiös praktik. Transfigurationen måste beskrivas.

För Mazzarella är i stället ögonblicket då liv och verk faller samman till en förklarad helhet det analytiska målet. Romanen *Frankenstein* reduceras under resans gång till en uppsättning symptom, och författaren-människan Mary Shelley till patient. Återkommande är reflektioner om vad

► Boris Karloff, i filmen *Bride of Frankenstein*, 1935.

Mazzarella egentligen tycker om "Mary". Det här är det personliga tilltalets första fälla, en lätt genomskådad ansats till ett slags subjektivt, intimiserande "avståndstagande" som spelar vår samtids hunger efter tyckande i händerna och den är för läsaren relativt enkel att ignorera. Att låta romanens tendens och tema utgöra bevis på författarens eventuella psykiska besvär är en fälla av en helt annan kaliber. Där slår järnkäftarna till hårt och skoningslöst kring den sköra kropp som är konsten.

Synd är också att Mazzarellas förhållande till tidigare forskare är så oförlöst. Att skylla Richard Holmes – en av den moderna biografins skickligaste och mest stilsäkra utövare, därtill vid sidan av Hermione Lee den kanske mest medvetne av biografier – för att skriva en "i överkant detaljrik" biografi över Shelley blir mest ett snålt och onödigt nålstick. Hade det varit bättre för Mazzarellas del om Holmes

valt bort detaljriktigheten till förmån för – ja, vad? Och varför tillåta sig skadeglada kommentarer som dessa, om en åldrande Ray Kurzweil? "Den transhumanistiskt inspirerade Googlechefen Ray Kurzweil som vill leva i evighet är nu sextiosex. Det är möjligt att ohjälpligheten trots allt hinner fatt också honom en vacker dag. Åtminstone den danska journalist som intervjuade honom häromåret noterade att han var ganska andfädd och rörde sig långsamt." Ironin är här minst sagt trubbig och lämnar en föraktfull bismak efter sig. Mazzarellas bok hade tjänat på en större vaksamhet inför sådana infama stilgrepp: hon kan bättre. (Att boken dessutom innehåller ovanligt många rena korrekturfel bör delvis läggas på förlagets skuldkonto. Vid en eventuell omtryckning får man hoppas att Atlantis kostar på den en kompetent korrekturläsare.)

FÖR DEN SOM är nära bekant med Mary Shelleys *Frankenstein* erbjuder Mazzarellas bok knappast några större överraskningar eller några oväntade insikter. Här finns förtjänster av introducerande art; om man är ute efter en lättillgänglig bok som "förklarar" *Frankenstein* eller erbjuder en översiktlig ingång i Mary Shelleys liv så kan Mazzarellas bok säkert erbjuda en enkel utväg. Samtidigt bör det påpekas att *Frankenstein* inte är en bok som kräver denna ingång. Ett första steg för att bekanta sig med romanen är knappast att läsa Mazzarellas bok utan att läsa romanen. Endast mycket få romaner från tidigt 1800-tal lever ett lika självklart liv i vår samtid som *Frankenstein*, och den

gör det i kraft av en sinnrikt modern och mätteri språkdräkt samt genom det våldsamta nyskapande innehåll den förmedlar. Den står med andra ord rätt bra på egna ben. Och vill man sedan veta mer om Mary Shelley och hennes tid, lära känna hennes anförvanter och bundsförvanter, vänner och fiender, älskade och älskare finns det andra texter att läsa. (De flesta av källtexterna finns dessutom fritt tillgängliga via olika digitala textarkiv.) Nog kan det finnas en marknad för en skickligt framställd svensk monografi över Mary Shelleys liv och verk och om kretsarna hon för en tid tillhörde. Men den återstår att skriva.

► Dick Claesson är fil. dr i litteraturvetenskap samt redaktör vid Litteraturbanken.se.

Anita Limare

Kommissarie Maigrets Paris
– Om Paris i Georges Simenons
romaner

CARLSSON | 217 S. | ISBN 9789173316583

ALIENATION, BESATTHET & LIVSLEDA I SIMENONS PARIS

Recensent *Johannes Heuman*

GEORGES SIMENON VAR en oerhört produktiv författare. Mest känd är han för de 75 böcker som handlar om kommissarie Maigret och hans parisiska universum. Anita Limare belyser kunnigt, men dessvärre ytligt, stadens betydelse för en författare som med psykologisk realism skildrar det urbana livets baksidor.

KONSTARTERNA & MEDIER

DET HAR SAGTS att efter kommissarie Maigret är staden Paris den mest framträdande huvudpersonen i Georges Simenons författarskap. Ur berättelserna om den franske kommissariens vardag träder konturerna fram av en stad som har format generationer av läsare. Här förs skilda sociala mil-

jöer samman, både i vardagstristess och pulserande nattliv, alltid med den runde småborgerlige poliskommissarien som trygg ledsagare. Medan tiden tycks stå still utgörs den huvudsakliga rörelsen i detta parisiska litterära universum av förflyttningar i stadsrummet. Simenon tar med läsaren på litterära resor mellan polishögkvarteret på Quai des Orfèvres, mordplatser, bistros, caféer, portuppgångar och hem i skilda delar av Paris. Vad vore mer naturligt än att undersöka just stadens betydelse hos Simenon?

Litterär geografi är en vetenskaplig genre som undersöker platsen eller rummets funktion i litterära verk. Genren, som i dag är på frammarsch, har ofta en populärvetenskaplig inriktning där kulturhistorisk fördjupning ger perspektiv åt läsning och en stads historia. På detta sätt slås en bro mellan det fiktiva och den faktiskt existerande staden. Platsangivelser blir startpunkter för reflektioner och borrar sig genom lager av erfarenheter och historia både i och utanför fiktionen. Ett exempel på det vetenskapliga intresset för denna inriktning är Lisbeth Larssons vackert illustrerade *Promenader i Virginia Woolfs London* (se sidan 24 härintill). Till denna populärvetenskapliga genre hör onekligen Anita Limares bok om Georges Simenons Paris som fokuserar på författarens romaner som utspelar sig i Paris. I huvudsak behandlar Limare de sammanlagt 75 böcker om kommissarie Maigret som Simenon skrev mellan åren 1931 och 1972.

Det finns i dag ingen fullständig bibliografi över detta författarskap som brukar beskrivas just i termer av rekord (antal böcker, antal översättningar, upplagor etcetera). Simenons litterära produktivitet har mer eller mindre rättvist kommit att präglade både samtidens kritik mot författaren och hans eftermäle. Utöver böckerna om kommissarie Maigret skrev Simenon ytterligare runt 300 böcker (uppgifterna går isär), både under eget namn och pseudonym. Det ligger i sakens natur att berättelserna är av högst skiftande kvalitet, men Simenons otroliga snabbhet har ibland överskuggat diskussioner kring verkens estetiska och moraliska värden.

DEN FÖRFATTARE SOM i dag så starkt förknippas med Paris var i själva verket född i Liège i Belgien. Som tonåring började Simenon (1903–1989) arbeta som journalist för den belgiska tidningen *Gazette de Liège* i samband med första världskrigets slut. Här förvärvade han många av de egenskaper som kännetecknar det fortsatta författarskapet: snabbheten, känslan för detaljer och inte minst kännedomen om det urbana livets baksidor i form av brott och polisutredningar. Simenon gör sig snabbt

oumbärlig i denna miljö. Inget ämne är för stort eller för litet för "le petit Sim" och han lagrar sinnesintryck från alla sociala miljöer. Han besöker hellre kabaréer och bordeller än förkovrar sig med läsning om kvällarna; redan i tonåren har han fått smak för nattlivet som även det blir ett viktigt inslag i författarskapet. Efter några formativa år växer den rastlöse reportern ur staden. Årelysten flyttar han 1922 till Paris för att påbörja en litterär karriär.

Det är med Simenons intåg i Paris som Limare börja följa författarskapet. Spåren leder direkt till Montmartre och kvarten kring Place Blanche och Pigalle. Trogna Maigret-läsare vet att detta är hemmaplan för kommissarien och som Limare konstaterar är rue Caulaincourt en återkommande referens. Denna gata hade ensam kunnat vara föremål för en hel bok. Nu sträcker sig guidningen även ner till Seines vänstra strand, till exempel den kända restaurangen La Coupole vid Montparnasse. Med ett sådant brett fokus på ett så omfattande författarskap blir boken oundvikligen fragmentarisk och nedslagen i viss mån godtyckliga; Limare stannar upp på kartan där hon kan förankra sin egen läsning i en gata eller plats. På detta sätt ringar boken ändå in centrala kvarter i författarskapet. Det är dock olyckligt att förlaget inte kostat på sig att göra ordentliga kartor (förutom illustrationerna på pärmens insida) eller kompletterat texten med bilder på de platser som skildras.

Under 1920- och 30-talet etablerar sig Simenon som författare i eget namn. Han bor en period i det 17:e arrondissementet i norra Paris, där han bekantar sig med nattlivet runt Pigalle och Montmartre, men kommer också i kontakt med parisiska arbetarklassmiljöer i kvarteren runt Boulevard des Batignolles. Till en början försörjer sig Simenon genom att ta arbete som sekreterare, troligtvis spökskriver han också. Utöver det får Simenon diverse alster publicerade i tidningar. Med sina litterära ambitioner slits han ständigt mellan att brödskriva och utveckla sin egen stil. Från författaren Colette, känd för sina böcker om Claudine, får han i början av 1920-talet rådet att sänka den litterära ambitionen: skriv enkelt. I efterhand ska han med tacksamhet tänka tillbaka på detta råd. Det kom att bli vägledande för den fortsatta karriären och den populära skapelsen kommissarien Jules Maigret.

LIMARE ÄR EN underhållande och kunnig ledsagare genom Paris gator och Simenons författarskap. Hon är väl förtrogen med staden och har tidigare skrivit boken *Paris Retro – Från Madeleine till Bastiljen* (2011) med ett liknande kulturhistoriskt grepp. Hennes referenser är både historiska och

vardagliga. Dessvärre blir själva undersökningen ytlig och begränsas ofta till att huvudsakligen referera handlingen i de berättelser som berörs. Promenaderna i Simenons fotspår leder sällan heller någonvart. Det Paris som Simenon tecknar, även i de senare böckerna, är framför allt präglad av mellankrigstidens gatuliv. Vi får till exempel följa med till Rue de Provence där Maigret ska ha ätit raphöna i kål. Men där finns inte längre någon sådan krog och vi vet inte om det någonsin funnits. Däremot finns en annan restaurang i kvarteret, och där kan "mycket väl raphönan ha konsumerats". Bryggan mellan fiktion och det nutida Paris ter sig onekligen bräcklig, för att inte säga obefintlig.

Boken hade tjänat på att fördjupa vissa promenadspår eller teman i Simenons litterära skapande. Ett sådant är spänningen mellan Simenons ambition att bli en erkänd litterär författare och hans ryktbarhet som underhållningsskribent. Simenon försöker bryta sig loss från sitt parisiska universum med Maigret under 1930-talet. Han är trött på att se sitt namn associeras till underhållning och deckarintriger. I kritikernas ögon skriver han helt enkelt för mycket och för fort. En viktig vändpunkt kommer när han knyts till det ansedda förlaget Gallimard och ger ut bland annat *Le Testament Donadieu* (1937) som är en mer genomarbetad och anorlunda släktkrönika. Med *Le Testament Donadieu* var han nära att få det prestigefyllda Goncourtpriset och rönte uppskattning av bland andra författaren François Mauriac. Ännu mer betydelsefull var André Gides beundran för Simenon. Under Gides kritiska överinseende och uppmuntran skriver han den självbiografiska *Pedigree* (1948), som ibland räknas till hans främsta verk.

I SIMENONS ROMANER återkommer teman som alienation, besatthet och livsleda. Undertoner av denna typ av psykologisk realism finns även med i hans Maigret-böcker, vilket förmodligen har bidragit till populariteten. Författarens dyra parisiska leverne och den starka efterfrågan på Maigret, både i Frankrike och utomlands, tycks dock ha inneburit att han inte kunde göra sig kvitt poliskommissarien. Ändå är det i dag beklagligt att få känna till hans övriga romanproduktion.

Den sociala rörligheten är, som tidigare nämnts, ett utmärkande drag för Simenons Parisskildringar. Limare tar upp detta

och diskuterar författarens fördomsfria förhållningssätt till brottslingar och socialt utsatta människor som hänger samman med den utmärkande psykologiska realismen i författarskapet. Den upplysta hållningen gäller emellertid inte på alla plan. Simenons böcker tyngs till exempel av stereotypa skildringar av judar. Redan som ung skribent på *Gazette de Liège* kom författaren i kontakt med mellankrigstidens antisemitiska strömningar och bidrog till artikelserien "Judefaran" som byggde på konspirationsteorier från Sions vises protokoll. Artiklarna är visserligen inte representativa för Simenons övriga litterära produktion, men de visar hur han tidigt påverkades av konservativa katolska kretsar i mellankrigstidens Belgien. Samma kulturklimat gav för övrigt näring till de judiska karikatyrerna i ett par av Tintinböckerna.

► Axplock ur en väldig produktion.

Limare berör ämnet kortfattat, men här hade det funnits utrymme att göra promenaderna mer oroliga och konfliktfyllda. Jag tog därför själv fram det som brukar betraktas som den första Maigret-boken, *Pietr-le-Letton* (1931). I denna bok beger sig Maigret till Marais-kvarten kring Rue des Rosiers för att söka upp älskarinnan till en efterlyst bedragare. Hon kallas ibland "judinnan", men heter Anna Gorskine. Kvarteret, som under mellankrigstiden blomstrade av östeuropeisk jiddischkultur, låg alldeles i närheten av Simenons våning vid Place des Vosges som han flyttade till under 1920-talet. När Gorskine träder in i bokens handling sammankopplas hennes ursprung med hennes karaktär:

Hon såg ut att vara äldre än de tjugofem år som angavs i hotelliggaren. Det berodde säkert på hennes ras. Som många judinnor i hennes ålder hade hon blivit plufsig utan att ändå förlora en viss skönhet. [min övers.]

Beskrivningen av Gorskine och även andra passager i boken visar Simenons samhörighet med andra prominenta franska författare under 1930-talet: Louis-Ferdinand Céline, Pierre Drieu la Rochelle och Robert Brasillach. Det ska dock sägas att antisemitiska undertoner, trots att de återkommer, inte är ett framträdande drag hos Simenon. Under ockupationen av Frankrike utmärktes hans förhållningssätt till den tyska ockupationsmakten och kollaboratörer framför allt av opportunism; han sålde underhållningsromaner och verkade inom filmindustrin i huvudsak för att tjäna pengar utan att ta någon vidare notis om vilka han hade att göra med. Detta kom att svärta ner Simenons rykte i Frankrike under efterkrigstiden och förklarar den amerikanska exilen efter kriget.

GENOM ATT STANNA till i Marais-kvarteren blir den litterära promenaden emellertid inte bara en trevlig turistvandring. Dessa kvarter har en alldeles särskild laddning då många av de östeuropeiska invandrare som bodde där och som Simenon skildrar deporterades – troligtvis också Anna Gorskine om hon funnits på riktigt. Den som återvänder till samma plats i dag kan däremot se hur mellankrigstidens judiska liv har återkommit i nya former.

Förbindelsen mellan Simenons fiktion och dagens Paris är med andra ord påtaglig, även om den leder oss genom ett av de största traumatiska ögonblicken i fransk historia. Men det är också en del av poängen med sådana här undersökningar: att se hur platser och rum fylls med ny laddning och med andra funktioner för nästa generations läsare. Dessvärre begränsar sig Limares bok alltför ofta till att utförligt – om än underhållande – redovisa handlingen i böckerna vid en viss plats på Pariskartan. Hon borde i stället ha stannat upp längre på gator och torg och fördjupat samtalet med det förflutna. Om dessa alltför raska promenader ändå lyckas återuppväcka intresset för Simenon hos svenska läsare är det gott nog. De som inte redan är inbitna läsare kan dock irriteras över att mördaren ofta avslöjas i Limares bok.

► Johannes Heuman är fil. dr i historia vid Stockholms universitet.

FRANSK DEBATT OM SKILSMÄSSAN MELLAN VÄNSTERN OCH FOLKET

UTBLICK

ATT EN STÖRRE andel av den franska arbetarklassen röstar på Front National än på vänsterpartier har utlöst en självrannsakan bland företrädare för den franska vänstern. En central tanke i debatten är att det är vänstern själv som har drivit fram denna utveckling och att 1968 utgjorde en brytpunkt. Vänstern anammade den individuella frigörelsen och bröt med både den republikanska och marxistiska kollektivismen. **Nationalstaten utpekades som roten till allt ont, en uppfattning som i realiteten understödde nyliberalismens krav på avregleringar och marknadslösningar.** Genom att fokusera på marginella grupper håller vänstern själv på att bli marginell, och den behöver bli mer, inte mindre, populistisk, hävdas det bland annat.

— Av Johan Söderberg —

FRANKRIKE HAR EN rad debattböcker getts ut på senaste tiden i vilka vänsterorienterade journalister och akademiker riktar hård kritik mot sina meningsfränder på den egna vänsterflanken. Boktiteln på ett av de första inläggen i debatten, skriven av en medarbetare på vänstertidningen *Marianne*, Éric Conan, ger en vink om vad debatten handlar om: *La gauche sans le peuple*. I översättning blir det: "vänstern utan folket". Det är förtroendeklyftan mellan vänstern och de grupper som vänstern traditionellt har företrätt som engagerar författarna till dessa böcker. Bakgrunden är förstas valframgångarna för Front National. I början på 90-talet lade Jean-Marie Le Pen om kursen från att förespråka radikal marknadsliberalism till att kritisera globalisering, avregleringar och privatiseringar, en omorientering som ytterligare förstärktes sedan dottern tog över partiledarskapet 2011. I två decennier har eftervalsanalyserna också kunnat visa att en större andel av arbetarklassen röstar på Front National (FN) än på Parti Socialiste (PS) eller Parti Communiste Français (PCF), de två partier som tidigare har haft starkast stöd i denna väljargrupp. Förhållandet låter kanske inte helt obekant för svenska läsare. Vad som möjligen avviker är hur den uppkomna situationen tolkas och diskuteras. De franska debattörerna är på det klara med vem det är som drivit fram den här utvecklingen, nämligen vänstern själv. Men det finns nyansskillnader i hur de föreställer sig vänsterns ansvar för den uppkomna situationen och var de lägger tyngdpunkten i sina resonemang.

Positioneringarna i den franska debatten kan lätt missförstås om man inte först beaktar hur annorlunda det politiska landskapet är i Frankrike jämfört med Sverige. Ett talande exempel är en av de många svekdebatter som omgav François Hollande efter hans makttillträde. Spaltmeter fylldes med upprörda ledare och insändare efter det att presidenten hade beskrivit sig själv som "socialdemokrat" i stället för att kalla sig för "socialist". Förutom nyansskillnader i språkbruk finns en grundmurad skillnad i hur globaliseringen uppfattas och värderas, något som omfattar hela den politiska skalan i respektive land. I Sverige lyfter ingen på ögonbrynen av att höra en fackföreningsman tala sig varm för frihandel, något som är otänkbart i Frankrike. Den andra sidan av samma mynt är attityden till den egna nationella tillhörigheten; där står de två länderna lika långt ifrån varandra. Som utomstående betraktare måste man påminna sig om att både vänstern och nationalstaten i sin moderna tappning är sprungna ur samma historiska brytningspunkt, den

franska revolutionen. Vänstern och nationalstaten är i Frankrike sammanvävda i en republikansk tradition som inte har någon motsvarighet i kungadömet Sverige. I avsaknad av ett sådant tolkningsregister kommer en svensk att se auktoritära och konservativa drag i en retorik som i den franska kontexten hör hemma i en antiklerikal och egalitär idéströmning. Det är just slitningarna mellan det republikanska tankegodset och arvet från maj 1968 som är den aktuella debattens fixpunkt. Det är också därför som det kan vara lärorikt att se hur vänsterns kris tolkas och diskuteras i det land som har gett upphov både till vänstern och till den nya vänstern.

LAURENT BOUVET, FÖRFATTARE till boken *Le sens du peuple – La Gauche, la démocratie, le populisme*, är initiativtagare till La Gauche Populaire. Det var ett kortlivat nätverk av parlamentariker och akademiker med anknytning till det nuvarande regeringspartiet, Parti Socialiste (PS). Det startades som reaktion på en valstrategirapport utgiven av en annan partianknuten tankesmedja, Terra Nova. I rapporten uppmanades PS att ersätta rösterna från arbetarklassen, som

1848 och Pariskommunen. En av Bouvets huvudpoängar är att det inte går att ensidigt fördöma populismen, eftersom den är oskiljaktig från det demokratiska styrelseskicket. Den utgör en varningsklocka om att något inte står rätt till, och som, om varningen inte hörsammas, kan växa till ett hot mot demokratin.

Hörnstenen i all populism är motsättningen, mer eller mindre välgrundad, mellan Eliten och Folket. Vilka som avses med dessa beteckningar är ständigt under omförhandling. Bouvet tecknar tre idealtyper av Folket: ett demokratiskt folk, ett socialt folk och ett nationellt folk. Betydelsen av dessa tre folk och deras inbördes relationer har växlat genom historiens gång. Ibland har de överlappat, som när det sociala folket och det nationella folket gjorde gemensam sak mot elitens kapitulation inför den preussiska invasionshären, vilket blev upptakten till Pariskommunen. Ibland har de kolliderat med varandra, som när det sociala folket, inkarnerat i Internationalen och anarko-syndikalismen, krävde ekonomiska reformer bortom de lagstadgade rättigheter som utlovades av det demokratiska folket, denna gång

BEHANDLADE TITLAR

· Eric Conan

La gauche sans le peuple

Fayard, 312s, ISBN 9782213665640

· Laurent Bouvet

Le sens du peuple

– *La gauche, la démocratie, le populisme*

Collection Le Débat, Gallimard, 304 s, ISBN 9782070136407

· Aurélien Bernier

La gauche radicale et ses tabous

– *Pourquoi le Front de gauche échoue face au Front national*

Seuil, 176 s, ISBN 9782021156461

· Jacques Julliard & Jean-Claude Michéa

La gauche et le peuple – Lettres croisées.

Flammarion, 317 s, ISBN 9782081313132

gått högerut i val efter val, med en koalition av unga, minoriteter, kvinnor och högutbildade. La Gauche Populaire drog den motsatta slutsatsen: det är en ödesfråga för PS att vinna tillbaka förtroendet hos de gamla kärnväljarna. Partiet behövde bli mer, inte mindre, populistiskt.

Le sens du peuple är ett inlägg i denna debatt, men Bouvet tar ett brett grepp på frågan om populism. Redogörelsen är på samma gång filosofisk och historisk. Han börjar redan med grekerna, men rör sig snabbt fram till artonhundratalets och nittonhundratalets Frankrike. Som sig bör görs bland mycket annat nedslag i den franska revolutionen, upprorsåret

personifierat i det upplysta borgerskapet. Enligt denna tolkning skördade vänstern framgångar när den lyckades ena dessa olika folk mot reaktionen, det vill säga prästerskapet, aristokratin och monarkisterna. Först mot slutet av artonhundratalet, under romantikens inflytande, gjordes det nationella folket till en resurs för en reformerad, sekulär höger.

Nittonhundratalets krig och människorättsbrott leder fram till en vändpunkt, enligt Bouvets resonemang. Efter andra världskriget och avstaliniseringen välkomnades idén om ett samhälle där Folket har upplöst och ersatts med individer, ett idealsamhälle till vilket bland annat Karl Pop-

per och Friedrich Hayek bidrog med utkast. Ambitionen att politiskt neutralisera folket fick draghjälp av individualismen som växte i takt med ökat materiellt välstånd. Maj 1968 innebar inte ett återuppvaknande för Folket, slagorden till trots, utan var det ögonblick när dess sorti ur politiken blev stadfast.

Därmed når Bouvet fram till sitt egentliga ärende: skilsmässan mellan Folket och vänstern. Brytningen var på samma gång demografisk och ideologisk. Med avseende på det förra, demografin, innebar expansionen av det högre utbildningsväsendet, i mycket ett resultat av studentupproret, att PS kunde orientera sig mot ett nytt socialt skikt av klassresenärer. Med avseende på det senare, ideologin, ersattes den republikanskt och marxistiskt färgade, kollektivistiska retoriken med den nya vänsterns krav på individuell frigörelse. Omorienteringen i dessa frågor bidrog till Mitterrands seger i presidentvalet år 1981. Två år efter det att PS tagit makten påbörjades den första vägen av avregleringar och privatiseringar. Kursändringen mot ekonomisk liberalism kom plötsligt, men Bouvet argumenterar övertygande för att manegen redan hade krattats under det gångna decenniet genom att PS tagit över studentrörelsens kulturella liberalism. Gemensamt för båda typerna av liberalism är strävan efter individuell frigörelse från yttre begränsningar. De orättfärdiga begränsningarna upplevs komma ömsom från auktoriteter, ömsom från samhällseliga normer, men alltid i sista instans från staten. Existensberättigandet för (national)staten ifrågasattes först av den nya vänstern med slagord om "autonomi", "regionalism" och "decentralisering", men det var nyliberalerna som omsatte detta ifrågasättande i nedmonteringen av (välfärds)statens och Republikens institutioner. Så långt Laurent Bouvet.

DENNA HISTORIEKRIVNING MED sin negativa bedömning av 68:a-upprorets inflytande på vänstern delas i stora drag av de övriga författarna. Aurélien Bernier var tidigare medlem i Attacs styrelse och profilerad miljöaktivist. I boken *La gauche radicale et ses tabous – Pourquoi le Front de gauche échoue face au Front national* studerar han valresultaten för Front National och för dess motståndare till vänster om PS. Att fokus ligger på den franska ytterkantsvänsterns nutidshistoria gör boken mindre intressant för en svensk läsekrets, men lärdomarna som Bernier drar från sin studie har bäring också på den svenska debatten. I centrum av berättelsen står Jean-Luc Mélenchons uppgång och fall. Han var en parlamentariker i PS som lämnade partiet för att leda vänsteralliansen Front de Gau-

che. Trots lovande opinionssiffror hamnade Front de Gauche en bra bit efter Front National i presidentvalet 2012. Särskilt förödmjukande för Mélenchon var dock förlusten i valet till generalförsamlingen som hölls kort därpå. Han utmanade personligen Marine Le Pen i hennes valkrets i Pas-de-Calais, ett traditionellt gruv- och industridistrikt. Mélenchon trodde sig ha hittat framgångsreceptet genom att, som det heter, "prata klass, inte identitet".

Bernier förklarar valförlusten med att det inte räcker med att prata klass, pratet måste låta trovärdigt för de tilltänkta väljargrupperna. Trovärdigheten brast därför att Front de Gauche inte ifrågasatte tre tabun som den delar med vänstern i stort. Det första är ett tabu mot att förorda eko-

► Nationella Frontens Marine Le Pen talar i Henin-Beaumont, norra Frankrike, september 2014.

nomisk protektionism; det andra mot att löpa linan ut i kritiken mot Europeiska Unionen och kräva ett utträde. Det tredje är ett tabu mot att ta den nationella suveräniteten i försvar. De tre tabuna har växt fram ur vänsterns strävan att markera avstånd till Front Nationals positioneringar. På det svarar Bernier att åtminstone fram till 1997, då det ännu vid tidpunkten inflytelserika PCF bildade koalition med PS, förespråkade en stor del av den franska vänstern protektionism, tog avstånd från EU och försvarade nationell suveränitet.

I likhet med Laurent Bouvet polemiserar Bernier mot föreställningen om nationalstaten som roten till det onda. Den nya vänsterns teoretiker, med Michel Foucault i spetsen, förgyllde denna i grunden liberala tankefigur med ett vid tidpunkten mer gångbart, filosofiskt språkbruk. Den moraliska kärnan var anti-totalitarismen. Argumentet går tillbaka till den franska revolutionens konservativa motståndare, men det gavs förnyad aktualitet på 1970-talet,

när ex-maoisterna ömsade skinn och blev förkämpar för mänskliga rättigheter. Utöver den i Frankrike välkända historien om hur anti-totalitarismen övertogs av den nya vänstern och gjordes till grunden för *French theory*, något som har dokumenterats i Michael Christoffersons *French Intellectuals Against the Left* (2004), spårar Bernier ytterligare en källa till dessa idéer, nämligen Romklubben. Här förpackades det liberala motståndet mot statsmakten i ett för vänstern mer aptitligt, ekologiskt argument: "miljöförstörelsen känner inga nationsgränser". Måltavlan var densamma i båda fallen, nämligen uppfattningen att staten kan reglera marknaden och/eller privata affärsintressen. Denna ambition nedprioriterades inom 90- och 2000-talets

vänster, också av det läger som Bernier själv tillhörde, anti- eller alter-globaliseringsrörelsen. Kritiken av globaliseringen mynnade därför ut i moralisk upprördhet och en vag välvilja gentemot tredje världens fattiga, alltså i ingenting.

Bernier drar slutsatsen att nationalstaten förblir sammanhanget inom vilket tvingande beslut över ett kollektiv kan tas med något mått av demokratisk legitimitet, och därför det enda i dag existerande ramverket för att omfördela ekonomiska resurser från starkare till svagare grupper. När ett läger inom vänstern förkastar dessa landvinningar i en radikaliserad kritik av statsmakten som totalitär, rasistisk och så vidare, samtidigt som ett annat läger vill börja prata klass och (statlig) omfördelningspolitik, och när båda dessa grupperingar ingår i samma parti, ja då kommer budskapet att brista i trovärdighet.

I BÖCKERNA AV Laurent Bouvet och Aurélien Bernier är kritiken mot vänstern tyd-

ligt avgränsad, den första tar sikte på PS, den andre fokuserar på partierna till vänster om PS. Bitvis blir de pedantiska i uppräknandet av valresultat och återgivandet av uttalanden från politiker, gissningsvis för att förekomma beskyllningar om att de angriper halmdockor. Författarna till *La gauche et le peuple – Lettres croisées*, Jacques Julliard och Jean-Claude Michéa, hyser inga sådana betänkligheter. Deras kritik av vänstern tecknas med breda penseldrag, avsikten är att ringa in idémässiga strömningar bortom partipolitiken och valstrategierna. *La gauche et le peuple* har rönt stor uppmärksamhet i franska medier, kanske för att författarna tillhör två olika läger på vänsterkanten. Julliard är arbetarhistoriker, tidigare fackföreningsaktivist och reformistiskt lagd. Michéa är filosof och företrädare en radikal teknik- och framstegskritisk hållning. Han är den enda av författarna i denna bokskörd som inte åberopar ett republikanskt ideal och följaktligen inte heller söker lösningar i statliga regleringar. I gengäld tenderar han att idealisera "vanligt folk", åtminstone om man får tro hans medförfattare Julliard. Boken består av en brevväxling mellan de två skribenterna, där de resonerar kring sina meningsskiljaktigheter, men också kring det som förenar dem: diagnosen av vänsterns självförvållade kris.

Utan ett folk kommer vänstern snart inte längre finnas till som historisk formation, dundrar Julliard. Politisk marginalisering är föga överraskande konsekvensen av att vänstern gjort "de marginella" till bas för politiskt handlande. I stället för att som tidigare åberopa universella rättigheter, som på samma gång är skyldigheter, har fokus flyttats till minoriteters ensidiga rättighetsanspråk gentemot majoritets-samhället. Det underblåser motsättningar mellan grupper och försvarar för facklig organisering. Michéa delar analysen,

men hyser större hopp om att ett samlande politiskt projekt kommer att växa fram av nödtvång som reaktion på den nyliberala åtstramningspolitiken. Han påminner om att också under artonhundratalet var den franska arbetarklassen splittrad mellan bretagnare, provensaler och så vidare. De kulturella skiljelinjerna övervanns ge-

”Boken består av en brevväxling mellan de två skribenterna, där de resonerar kring sina meningsskiljaktigheter, men också kring det som förenar dem: diagnosen av vänsterns självförvållade kris.”

nom gemensamma, ekonomiska intressen. En sådan mobilisering måste dock ta avstamp i lokalsamhällets gemenskaper och seder.

Boken återkommer ofta till George Orwells idé om "common decency", en hävdvunnen uppfattning i de djupa befolkningslagren om vad som går och inte går för sig. Det är denna sedlighet som på samma gång hotas av och bjuder motstånd mot marknadens expansion in i lokalsamhällets livsvärld. Här återupptar Michéa polemiken mot dagens vänster och en av dess paradgrenar, normkritiken. Ofta är måltavlan för normkritiken "common decency". Därmed är vänstern behjälplig med att röja väg för nya marknader på områden som ditintills varit otänkbara.

Han exemplifierar sitt påstående med hur acceptans för marknader i surrogatmoderskap skapas under täckmanteln att det är inskränkta sexualnormer som angrips.

LIKANDE FUNDERINGAR HAR även dryftats på vänsterbloggar och i debattforum i Sverige, och har på senare tid börjat bryta fram i den offentliga debatten. Exempel på det är Åsa Linderborgs krönika "Det ska fan vara politiskt korrekt" i *Aftonbladet* och Göran Adamsons bok, *Svensk mångfaldspolitik – En kritik från vänster* (recenserad i *Respons* 4/2014). I Frankrike har ämnet redan gett upphov till en ansenlig bokutgivning; förutom de böcker som jag recenserat här kan nämnas *Fractures françaises* av socialgeografen Christophe Guilluy och *La gauche à l'épreuve 1968–2011* av sociologen Jean-Pierre le Goff. Debatten involverar skribenter från flera olika läger inom vänstern, med undantag för den sistnämnde som inte positionerar sig själv som "vänster", men sammanstrålar i förutsägelsen om vad som väntar om skilsmässan mellan Folket och vänstern fullbordas. I avsaknad av ett organiserat motstånd kommer marknadsliberalismen att breda ut sig ohämmat i samhället. Denna beredskap till självrannsakan har växt i takt med Marine Le Pens framryckningar i val efter val. Det dagspolitiska läget för den svenska vänstern kan te sig något ljusare, åtminstone efter decemberuppstöret, men det parlamentariska trixandet lär inte vända den långsiktiga trenden. Första steget för att göra det är en förutsättningslös diskussion i vilken den kritiska blicken vänds inåt, mot vänstern själv. ■

► Johan Söderberg är universitetslektor vid institutionen för Filosofi, Lingvistik och Vetenskapsteori vid Göteborgs universitet.

—Annons—

VÄLFÄRDSGAPET

EU:s sociala utmaning.

Europaperspektiv 2015

Ulf Bernitz, Lars Oxelheim,
Thomas Persson (red)

Kampen mot fattigdom och socialt utanförskap är en av EU:s topprioriteringar efter den globala finanskrisen. Utvecklingen i krisländerna har dock gått åt fel håll och de ekonomiska skillnaderna mellan EU:s medlemsstater ökar. Är ett bestående välfärdsgap på väg att etablera sig i Europa?

274 s inb

www.santerus.se

FRIHETENS FÖRLOVADE

IMPERIUM

Ideologi och utrikespolitik
i det amerikanska systemet

Svante Karlsson

Boken syftar till att ge läsaren bättre grepp om USA:s utrikespolitiska komplexitet och kan följa med från landets födelse 1776 till Bushadministrationens avgång 2009 och t.ex. se om det är skillnad på vad amerikanska regeringar säger och vad de gör? Finns det ett mönster? Hur har ideologi och utrikespolitik gått hand i hand och skapat det i dag globala amerikanska systemet?

774 s hft

INFÖR LANDNINGEN PÅ nästan vilken internationell storflygplats som helst kan man som svensk kanske känna att hjärtat fladdrar till litet av stolthet när den plötsligt står där – den blå hangaren med de stora gula bokstäverna: IKEA. Den tiden är långt borta när man kunde ta med Daim eller inlagd sill som exotisk present till vänner eller kolleger utanför Sverige. Nu är traditionella svenska matvaror tillgängliga överallt där Ikea finns.

Förutom att Ikea möblerat svenska och internationella hem, har företaget också blivit ett av Sveriges ansikten utåt. Hur har denna symbios uppkommit och vilken bild är det som ges till omvärlden av ”det svenska” från Ikea? Det globala företaget har klart och tydligt en utpräglad svensk identitet och driver konceptet ”demokratisk design” på bred front. Ikea använder sig också i marknadsföringen av andra positivt laddade ord från den svenska välfärdsstatens gyllene epok, som jämlikhet och rättvisa. Bygger detta på ett genuint socialt patos från företagens sida eller är det bara ett uttryck för en smart genomförd ekonomisk kalkyl?

Trots att Ikea spelat en betydelsefull roll för det svenska konsumtionssamhällets utveckling sedan 1960-talet finns inte särskilt mycket historisk forskning om koncernens design, estetik och marknadsföring, men det gör också sådana studier desto mer angelägna. Sara Kristoffersson, gästprofessor på Konstfack, har i boken *Design by IKEA – A Cultural History* lämnat ett bidrag till denna forskning. Boken är slutresultatet av ett forskningsprojekt om Ikeas designestetik på 1980- och 90-talet, och särskilt om hur relationen mellan ”svensk design” och den symboliska kopplingen till Sverige stärktes genom marknadsföring av nationella uttryck.

Det ska med en gång sägas att Ikeas produktion, dess expansion och möblerna och den faktiska designen av dem inte studeras i denna bok. Kristoffersson närmar sig i stället frågan om relationerna mellan Ikea och Sverige genom att studera ett urval kollektioner och reklamkampanjer och tolkar dem mot bakgrund av begrepp som

”nation branding” och ”storytelling”. Hon vill förklara och analysera hur företaget Ikea byggt upp berättelsen om företagets utveckling kring specifika grundvärderingar som kommunicerats till allmänheten och internt i företaget, och som har bidragit till att befästa en bild om vad Ikea står för som varumärke. Ett liknande varumärkesbyggande menar Kristoffersson

EKONOMI

Sara Kristoffersson

Design by IKEA – A Cultural History

ÖVERS. WILLIAM JEWSON

BLOOMSBURY | 148 S. | ISBN 9780857858139

IKEA MARKNADSFÖR DET SVENSKA FOLKHEMMET

Recensent *Lena Andersson-Skog*

FOKUS FÖR DENNA studie är hur Ikea använt Sverige i sin marknadsföring och hur den svenska staten i sin tur använt Ikea för att lansera Sverige. Frågan om vilken roll Ingvar Kamprad själv haft i skapandet av denna företagsbild förblir dock obesvarad.

att svenska staten använder sig av för att marknadsföra Sverige och vissa politiska grundvärderingar (välfärd, jämlikhet). Hon pekar också på hur dessa berättelser och aktörernas varumärkesbyggande förstärker varandra under senare år.

De underlag som studien bygger på (men som tyvärr inte beskrivs eller diskuteras särskilt ingående) är olika typer av internt material från Ikea, kampanjer, annonser och en del material från den välkända reklamfirma, Brindfors, som länge haft det kommersiella uppdraget att marknadsföra och styla bilden av Ikea.

HUR SER DÅ Ikeas egen berättelse ut och hur tolkar Kristoffersson den? ”Ur-berättelsen” om Ikeas framväxt handlar om den lilla småländska postorderfirman som genom grundarens hårda och idoga arbete inte bara blir världsomspännande utan också gör vardagen mer ”demokratisk” för alla människor. Företaget fick tidigt ett slags underdogstämpel och såg sig självt som en rebell i möbelsvärlden som sålde moderna, billiga och omonterade möbler till alla svenskar. Det platta paketet symboliserar det rationella och moderna.

Kristoffersson menar att brytpunkten i företagens konstruktion av sin egen berättelse inträffar någon gång under 1980-talet, samtidigt med att företaget internationella expansion inleds på allvar. Då ändrades strategin och svenskheten blev kärnan i berättelserna om varumärket för att nå nya framgångar. Möblerna som tidigare hette Lido, Milano eller Texas får nu namn med å- och ä-prickar. Den rödvita logotypen byter färg till blågul och det småländska, lantliga ursprunget putsas upp och kallas ”Ikeas själ”.

I den interna företagskulturen betonades att det svenska arbetslivets internationellt sett platta strukturer rädde på butiksgolvet även i Asien eller Ryssland. I de interna personalutbildningarna skrivs sedelärande berättelser om situationer där chefer behandlar oroliga medarbetare som jämlikar med fokus på att lösa uppkomna problem. I samband med företaget femtioårsjubileum 1995 kom boken *Demokratisk design*, företaget

”katekes”. De tre dimensionerna tro, hopp och kärlek jämfördes med möbelsvärldens form, funktion och pris. Motton från debattörer i den svenska designhistorien som Ellen Keys *Skönhet för alla* (1899) och Gregor Paulssons *Vackrare vardagsvara* (1917) förvandlades av Ikea till ”Design för alla”, ”Vackrare vardag” och ”Demokratisk design” – det senare ett begrepp som Ikea mer eller mindre gjort till sitt. Man säger sig därmed ha förvaltat tankegodset och förverkligat visionerna från den svenska designhistorien.

Samtidigt förändrades det omgivande

samhället och politiken under 1980- och 90-talet genom privatiseringar och avregleringar av statlig verksamhet, genomgripande ekonomiska kriser nationellt och internationellt och nya globala ideologiska strömningar, där individen snarare än gruppen eller kollektivet ställs i centrum. Kristoffersson menar att det under denna period är som om de två aktörerna byter perspektiv, med resultatet att det i dag är Ikea som är den bästa marknadsföraren av svensk välfärdspolitik. Ikea tog över folkhemstanken, inklusive symboler som röda stugor och stilla naturromantik, och iklädde sig statens roll som uppfostrare och smakledare när man kombinerade startpaket för unga och byggde interiörer som visade hur ett modernt hem ska se ut. "Nation branding" är i sin tur ett verktyg för staten för att lansera bilden av Sverige som mer företagsmässigt utomlands.

Under 2000-talet får Ikea en hjälpande hand av svenska staten som gärna lyfter fram varuhuskedjan för att blåsa liv i den nationella identiteten och lansera Sverige internationellt. Ikeas berättelser är enkelt och tydligt paketerade och populära bland svenska ambassader och generalkonsulat, som i hög grad betraktar Ikea som Sveriges ansikte i omvärlden; varuhuskedjan står för det som landet vill förknippas med och därför anses Ikea spela en viktig roll för en positiv Sverigebild. I Ikeas marknadsföring ses Sverige som präglad av progressiva värderingar, socialdemokratisk välfärdspolitik och modernistisk design. Varuhuskedjan framstår i sin tur som ett modernt företag sprunget ur svenskt samhällsengagemang.

Företaget och nationen tycks ingå i en symbios med fördelar för båda parter. Kristoffersson menar att Ikea därmed bidrar till att skapa och upprätthålla föreställningar om det svenska samhället och svensk design. Företaget säljer inte bara produkter under blågul flagg, utan speglar, återanvänder och reproducerar även nationella stereotyper och berättelser.

FOKUS I KRISTOFFERSSONS projekt ligger på Ikeas kommersialisering av svenska symboler och bilder under 1980- och 90-talet. I boken dras perspektiven både bakåt till 1950-talet och fram till i dag, men dessa perioder behandlas mer sporadiskt. Intressanta frågor uppkommer dock här, till exempel om Ingvar Kamprads roll för Ikea sedan 1950-talet. Vanligtvis skildras Kamprad som tämligen chosofri; han är anspråkslöst klädd, snusar, ler vänligt och

berättar med utpräglad smäländsk dialekt eller på knackig engelska om hur väldigt vanlig och enkel han är. Han flyger så billigt som möjligt och lever inte det statusfyllda lyxliv som hans roll som grundaren av ett av världens mest framgångsrika företag skulle göra möjligt. Kamprad beskriver sig själv som blyg, begiven på alkohol och med stora läs- och skrivsvårigheter.

Det är mycket möjligt att Kamprad är ödmjuk och folklig. Men det är också hans jobb att avstå från att flyga förstaklass och välja billiga hotell framför dyra, eftersom det förstärker karaktärstragen och mytologin när det gäller vad Ikea står för och tror på – i dag. För detta rimmar illa med den elegant kostymklädde, piprökande Porscheägaren från 1960-talets

början, som stolt poserar på bild utanför varuhuset i Älmhult. Hur skedde denna förändring? I vilken utsträckning denna konsekventa iscensättning av en personlighet är ett resultat av Ingvar Kamprads egna strategiska tänkande eller har växt fram i interaktion med professionella reklamare är en fråga som vore intressant att borra djupare i. Vilken roll spelade exempelvis Leon Nordin på reklambyrån Brindfors i utvecklingen av den svenska prägel som blev en grundläggande ton i hela Ikeas identitet från 1979? Här närmar sig Kristoffersson viktiga och intressanta relationer som i detta arbete emellertid förblir outforskade.

ETT INTRESSANT MEN kort kapitel i boken behandlar "mot-berättelserna", det vill säga kritiska perspektiv på Ikeas verksamhet och varumärkesbyggande och hur Ikea

bemött dem. Här berörs kort hur företaget hanterat den ökade uppmärksamheten kring Ingvar Kamprads nära koppling med den svenska nazismen under hans yngre år, förändringen i designkoncept och anpassningen till miljökraven under 2010-talet.

Slutsatsen är att Ikeas svenska profil varken är statisk eller enbart blond och blåögd utan stadd i förändring. Längre kombinerade Ikea positivt laddade bilder av det förindustriella Sverige med välfärdspolitikens värderingar, ideal och principer för kommersiellt bruk. Under 2000-talet har detta förändrats och uppdaterats. Internt inom Ikea och i marknadsföringen hänvisas numera till mångfald, bland annat genom kampanjen "Länge leve mångfalden!"

och motton som "Alla är olika". Satsningarna på mångfald kan ses som uppdaterade berättelser om svenskhet, som äger rum när glapet mellan nutidens villkor och 1970-talets bilder av det svenska välfärdssamhället blivit för stort för att referenserna ska fungera lika bra som tidigare.

Ett under senare tid kritiserat agerande av Ikea som går mot det svenska jämställdhetsperspektivet är att bilder på kvinnor retuscherats bort ur katalogerna i vissa länder, till exempel Saudiarabien. Den globala marknaden består av en växande ung befolkning som gärna köper de platta paketen, men inte nödvändigtvis bryr sig om den nationella kopplingen.

PARALLELLT MED BILDEN av det öppna, svenska, jämlika Ikea finns också det slutna, hemliga och oätkomliga Ikea. Det gäller inte minst ägandet och organisationen av koncernen som Kristoffersson inte behandlar med många ord. Möbelbolaget ägs av en stiftelse i Nederländerna, som efter olika steg slutligen ägs av en stiftelse, Interogo, med säte i Lichtenstein. Interogo kontrolleras av familjen Kamprad. En stiftelseslösning är inte något unikt för Ikea; många andra svenska storföretag och koncerner styrs av liknande stiftelser för att hålla familjens ägande intakt, som exempelvis Wallenberg, Ax:son Johnson, familjen Persson (H&M) och Rausing. Men berättelsen om Ikeas som exempel på svenskt förmögenhetsbyggande är förstås en annan historia om relationerna mellan företag och den svenska modellen.

► Lena Andersson-Skog är professor vid Institutionen för geografi och ekonomisk historia vid Umeå universitet.

UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGETS sista månader dikterade Hitler i bunkern i Berlin sitt politiska testamente för Martin Bormann. I det talar han upprepade gånger om islam, och alla de förhoppningar och möjligheter han knöt till den religionen. "Hela islam vibrerade vid nyheterna om våra segrar, beredda att resa sig i revolt", säger han och beklagar att den nazistiska politiken inte gått tillräckligt långt i sitt närmande till islam. Det hade kunnat skapa en samling från Marocko till Malacka, som skulle ha kastat av sig den brittiska imperialismens ok och gett det nazistiska Tyskland en mäktig allierad på världsscenen.

Historien om hur nazisterna under andra världskriget satsade på att rekrytera muslimer till armén och SS är en av de besvärligaste i en tid då antirasismens matriser föreskriver att muslimer är offer för en islamofobi som i princip är likvärdig med nazisternas antisemitism. Hur går det då att få ihop den nazistiska antisemitismen med den höga respekt för islam och muslimer som flera av de ledande nazisterna uttryckte? David Motadel, historiker vid Cambridges universitet, redogör i *Islam and Nazi Germany's War* för denna relativt okända, ofta missförstådda och övertolkade historia, som lätt låter sig missbrukas för samtidens ideologiska syften. Att etablera en koppling mellan islam och nazism är något som gärna görs av personer som i vår egen tid av olika skäl är fientliga mot religionen. Men det är viktigt att känna till denna bakgrund för att förstå hur det kan komma sig att antisemitisk propaganda av europeisk, och särskilt nazistisk typ, fått insteg i Mellanöstern och att böcker som det tyska farsariet *Sions vises protokoll* eller Hitlers *Mein Kampf* ännu kan vara bästsäljande i bokläderna i Kairo, Beirut och Damaskus.

Hitler var långtifrån den förste tyske politiker som hade ett gott öga till islam. Det var sedan länge en väletablerad kolonialpolitik att anknäta till lokala sedvänjor, och samarbetet med lokala eliter var

en viktig förutsättning för att exempelvis britter och holländare kunde styra över så enorma folkmassor med relativt liten egen personalinsats. Kolonialmakterna hade, som Motadel förklarar, överlag en positiv syn på islam, som de betraktade som en civiliserad och begriplig religion, vilken kunde förstås, användas och bemötas rationellt. Men det fanns också en särskild

för religionen som än i dag gör landet till ett av de främsta inom islamforskningen. De var skickliga på att skapa goda relationer med religiösa ledare, som fick stor betydelse för styret av Tysklands afrikanska kolonier. Wilhelm II besökte själv Saladins grav i Damaskus 1898 och uttryckte sin och det tyska folkets vänskap med världens 300 miljoner "muhammedaner". Under

första världskriget satsade tyskarna för första gången på allvar på att försöka mobilisera de muslimska massorna mot främst den brittiska men även den franska och holländska liksom den ryska överhögheten. Den rådande uppfattningen var att hela det landområde som dominerades av muslimer var en enda ideologisk "kropp". Tyskarna tänkte sig att om den gick att få i rörelse, skulle den vända sig mot de brittiska och franska kolonialherrarna och liera sig med Tyskland.

De tryckte på för att den ottomanske sultanen, som också var kalif, skulle förklara kriget som en jihad mot islams fiender, som händelsevis också var Tysklands. Det gick dock inget vidare. Respekten för sultanen bland de muslimska massorna var inte så stor som de trodde, hans kalifatanspråk hade inte den räckvidd som han och tyskarna hade hoppats på. Över huvud taget var den muslimska världen lika splittrad på 10-talet som den är i dag.

De tyska strävandena under andra världskriget, då drömmen om att sätta "weltislam" i rörelse återuppväcktes, gick ut på att utnyttja religionen på två sätt. Man ville skapa sammanhållning, lugn och stöd för den egna politiken i de ockuperade områdena på

Balkan och i södra Sovjetunionen genom att vädja till muslimernas religiösa känslor och utnyttjade skickligt imamer och andra religiösa ledare till det. Bakom fiendens linjer ville man tvärtom väcka upprorslusta genom att koppla samman den nazistiska propagandan med religiös, som manade till jihad mot förtryckarna, inte minst de sovjetiska ledarna, som utmålades som religionens fiender, vilket gjorde det till en helig plikt att slåss mot

HISTORIA

David Motadel

Islam and Nazi Germany's War

THE BELKNAP PRESS | 490 S. | ISBN 9780674724600

Niclas Sennerteg

Hakkorset och halvmånen – Nazister i Mellanöstern

NATUR & KULTUR | 494 S. | ISBN 9789127132603

NAZISTERNAS FÖRSÖK ATT MOBILISERA ISLAM

Recensent *Torbjörn Elensky*

REDAN UNDER FÖRSTA världskriget ville tyskarna mobilisera muslimer mot det brittiska imperiet. Nazisterna i sin tur uppmanade till jihad mot de allierade och kopplade samman den nazistiska propagandan med religion. De misslyckades dock med att åstadkomma den resning bland muslimer som de hoppades på, men den antisemitiska propagandan fick insteg i Mellanöstern, vilket har fått följdverkningar in i vår tid.

sprängkraft i islam, som nog bidrar till att somliga antiimperialister även i dag hyser ett romantiskt svärmeri för den, och har svårt att inse att även islam kan vara förtryckande och har en egen imperialistisk bakgrundshistoria.

BLAND DE SKICKLIGASTE på att utnyttja islam var tyskarna. Islamologer på landets universitet lade grunden för en förståelse

dem. Motadel berättar utförligt om förhistorien och de många turerna under kriget, både när det gällde att knyta samman nazistiska och islamiska uppfattningar och samarbetet med religiösa ledare som var aktiva i rekryteringen av frivilliga till de tyska stridskrafterna. Detta är viktig grundläggande historia för att förstå viktiga skeden i den 1900-talshistoria som har återverkningar på vår egen tid. Förhållandet mellan nazismen och islam dog inte ut genast efter kriget nämligen.

I SIN UTMORDENTLIGT intressanta bok *Hakkorsdet och halvmånen – Nazister i Mellanöstern*, skriver den svenska författaren Niclas Sennerteg om historien efter det tyska krigsnederlaget. Alla känner till nazisterna som flydde till Latinamerika och levde livets glada dagar i Buenos Aires och Asuncion. Men en hel del flydde i stället till Mellanöstern, och flera personer med nazistkopplingar kom under åren efter kriget dit som experter på allt från militär strategi till underrättelseverksamhet och raketbygge. Till och med en så välkänd ingenjör som flygplanstillverkaren Messerschmitt valde att verka i Egypten där han konstruerade flygplan åt den egyptiska militären långt in på 60-talet.

Sennertegs berättelser om nazisterna som flydde till Mellanöstern är var och en som uppslaget till en thriller. Frånstötande och fascinerande halvfigurer, tragiska gestalter, groteska bluffmakare och historiens offer liksom hänsynslösa mördare passerar över sidorna. Boken inleds med en prolog som är som öppningen på en roman. Författaren hittar en hög gulnade papper i ett tyskt antikvariat. "Diverse dokument som har tillhört general Wilhelm Fahrmbacher, verkar handla om Egypten", var antikvariatägarens lakoniska beskrivning av den mystiska buntan. De är till salu för bara något tiotal euro och han köper dem direkt. Med sina kunskaper om andra världskrigets historia förstår han att detta är något som kan vara betydelsefullt, och de inspirerar honom till den fylliga historiebok som läsaren nu har i sin hand. Så skapar en författare närvaro och personligt engagemang!

Trots den dramatiska ansatsen backar Sennerteg emellertid snabbt från det skönlitterära och lägger sig i stället vinn om en så saklig ton som möjligt. Det är i och för sig bra, för det är en mycket viktig och välbelagd historik om människor och för-

hållanden, som vi inte vetat så mycket om tidigare, som han skrivit. Fahrmbacher var inte den värste av de nazister som gömde sig i Mellanöstern – fast "gömma sig" är en rätt udda formulering i sammanhanget. Många av dem snarare var mycket framträdande, stod nära först den egyptiske kungen och efter honom kuppmaakarna som tog över makten 1953 och så småningom president Nasser, innan denne efter hand styrde över sina intressen mot Sovjetunionen, som hade större möjligheter att leverera de moderna vapen han behövde. Ingen av de tyska exilnazisterna blev någonsin utlämnad från Egypten eller Syrien, och även om deras roll under loppet av 60-talet

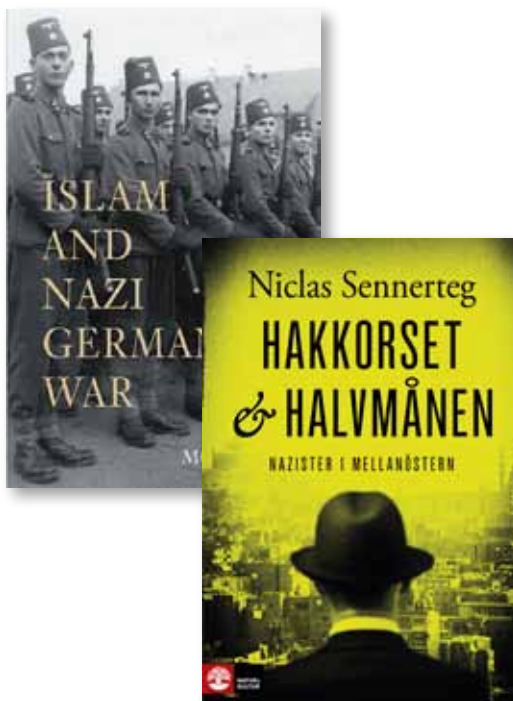
mycket fascinerande personhistoria. Fahrmbacher är bara en av flera, inte någon huvudperson, utan fungerar snarare som en röd tråd, som ibland försvinner helt i väven av figurer. En av de mest minnesvärda är exempelvis den före detta SS-översten Otto Skorzeny, som öppet levde som vapenhandlare i Spanien efter kriget och var mycket aktiv i nynazistiska kretsar. Han var fanatisk och yvig, gav vida löften och var visserligen efterlyst, men tycks mest ha betraktats som en rätt ofarlig äventyrare, vars förmåga inte riktigt stod i nivå med hans utfästelser. Många fler passerar i rask följd över sidorna, en del tyngre, andra bara nästan i bisatser. Det skulle vara en bra hjälp för läsaren med en kortfattad, översiktlig lista av det slag som brukar finnas i en del ryska romaner för att man ska klara att hålla isär alla bokens gestalter.

En av de centrala gestalterna i denna historia, som förekommer både i Motadels och Sennertegs böcker, är Amin al-Husseini, stormuftin av Jerusalem. Han är en lurig och mytomspunnen historiskt gestalt, som fick sin titel av britterna, som ville ge honom auktoritet över palestinierna. När han förstod att det fanns risk för att det skulle uppstå en judisk stat i Mellanöstern bytte han dock allierade och kom att bli en av de hängivnaste propagandisterna på den tyska sidan, vars grovt antisemitiska radioutskickningar på arabiska eldade på för jihad både mot de allierade och judarna.

Stormuftin är en av dem som lagt grunden för genomslaget av den extrema antisemitism som fortfarande sorgligt nog genomsyrar exempelvis Hamas propaganda och som kan höras från

både Damaskus och Teheran även i dag. Efter kriget undkom stormuftin rättegång som kollaboratör och fortsatte att leva ett lugnt liv, där han som Sennerteg visar också var aktiv både i rekryterandet och sammankopplandet av före detta nazister som funnit fristad i Mellanöstern, även om han förlorade den centrala politiska roll han haft under åren före och under kriget.

PERSONERNA OCH DE idéer de spred är det centrala, men Sennerteg berättar också sakligt och intressant om politiken, inte minst i Egypten, som fått de fylligaste kapitlen. Utvecklingen från monarki via militärkupp till Nasser ger en bra bild av hur arabnationalismen utvecklades under dessa år, inte minst mot bakgrund av den

alltmer övertogs av Sovjetunionen, var de ganska betydelsefulla både som militära rådgivare och ideologiska inspiratörer.

General Fahrmbacher var redan 62 år när han 1951 blev uppsökt av en man som ville rekrytera honom som militär expert till Egypten, som efter nederlaget i kriget mot den nygrundade staten Israel hade behov av en uppryckning av sin krigsmakt. Med tanke på att det fanns fullt med sysslösa tyska toppmilitärer till hands, var det inte särskilt långsökt att börja rekrytera bland dem. De hade visserligen förlorat andra världskriget, men de var erkänt skickliga och det fanns som sagt band som knutits under kriget, som gjorde samarbetet enklare.

Sennertegs bok innehåller oerhört

häftiga konflikten med Israel. Men han berättar även översiktligt om den politiska utvecklingen i Västtyskland, där tidigare nazistiska diplomater, jurister och militärer i anmärkningsvärt hög grad kunde fortsätta sina banor i statlig tjänst efter kriget. Somliga av dem skyddade eller gynnade till och med tidigare vapenbröder och partikamrater. Västtyskland var smått besvärat av exilnazisterna som jobbade åt diktatorerna i Mellanöstern, samtidigt som de också visste att dra nytta av dem då de behövde.

Men det gjorde å andra sidan även USA, som ju även själva rekryterade en del experter med nazistisk bakgrund, med

► General Wilhelm Fahrmbacher med egyptiska officerare i Kairo.

Wilhelm von Braun som det mest framträdande exemplet. Det är något som använts för att relativisera nazisternas roll i Mellanöstern. Sennerteg förklarar dock i ett glasklart stycke skillnaden mellan att en diktatur rekryterar nazister och ger dem inflytande över sin militära och säkerhetspolitiska uppbyggnad, samtidigt som man tar upp delar av deras propaganda som sin egen politik, och att en demokrati med pressfrihet ger vetenskapliga experter man kan ha nytta av möjlighet att arbeta inom sitt fält. Visserligen kan det fortfarande tyckas smått cyniskt att rädda dem man själv behöver undan rättmätiga straff, men gradskillnaden mellan det och vad som skedde framför allt i Egypten och Syrien är så stor att det snarare är fråga om en artskillnad.

I ANSLUTNING TILL Sennertegs bok om dessa nazister, som envist håller fast vid sina ideologiska idéer i exilen trots att det hade varit enklare för dem att välja ett vanligt liv i Tyskland, som så många andra i deras generation gjorde, finns det anledning att reflektera litet extra över idén om "den banala ondskan", som Hannah Arendt framförde i sin bok 1963 om rättegången mot Adolf Eichmann 1961. Tanken går i princip ut på att ideologin

är sekundär och att de som bar nazismen och verkställde Förintelsen var banala karriärister, orderlydande medelmåttor som gjorde vad som krävdes av dem för att de skulle göra karriär (se också Kay Glans essä i *Respons* 6/2012, "Den banala (förklaringen till) ondskan"). Visst finns de där, karriärister som gör vad som krävs av dem för att de skall komma sig upp, men det finns också andra, som Skorzeny som verkligen tror på ideologin. För dem är den ett livsval och en drivkraft som gör att de avstår från den säkerhet som anpassningen skulle ge dem, till förmån för spridandet av idéer som för de flesta andra verkar helt verklighetsfrämmande. Vad är det som kan göra en ideologi till en så viktig drivkraft för somliga människor att de bortser från alla andra hänsyn för att till varje pris sprida den och driva igenom dess idéer? Detta är något vi ännu inte förstår tillräckligt väl, fast det är så oerhört viktigt också i vår tid, då ideologiskt drivna massmördare än en gång sprider död och lidande, inte minst i stora delar av Mellanöstern och Afrika, denna gång i namn av en förvriden variant av religionen islam.

ENLIGT MOTADEL MISSLYCKADES tyskarna med att skapa den islamiska resning de drömde om både i första och andra världskriget, dels för att de hade en felaktig uppfattning om islams enhet, dels för att det så klart lyste igenom att deras omsorg inte alls gällde religionen utan att de enbart ville utnyttja den för sina egna politiska och militära syften. Bilden av islam är viktig för att förstå varför nazisterna valde att vända sig just till muslimerna och sättet de gjorde det på. Den återkommande mytologiseringen av de arabiska massorna – "the arab street" – började, som Motadel visar, redan långt före det första världskriget. Man projicerar både reaktionära och revolutionära fantasier på islam, som tidigt börjar betraktas minst lika mycket som en politisk som en andlig rörelse. De islamiska länderna ses som ett block, som det gäller att värva till sin egen sida i kampen om världsherravälde. Problemet är bara att islam, eller de muslimska länderna, inte är någon monolitisk enhet. Religionen tolkas olika från det ena landet till det andra, det talas mängder av olika språk bland olika muslimer och till och med den arabiska som talas i de arabisktalande länderna skiljer sig så mycket åt att det kan vara

svårt för personer att förstå varandra, trots att de talar samma språk.

Andra världskriget var en världsomspännande storkonflikt i vilken många miljoner deltog på alla sidor i kriget. Ett antal muslimer lät sig värvas av nazisterna och nazisterna utnyttjade idéerna om jihad för att motivera dem att sluta upp på den tyska sidan. Men de var inte ensamma om detta. USA tränade sina soldater att uppträda korrekt i umgänget med muslimer och delade 1943 enligt Motadel ut pamfletter som manade till jihad mot Rommels trupper. Även Sovjet, som annars vid denna tid slog ner hårt på alla religiösa ytringar, byggde flera moskéer och inrättade särskilda muslimska råd under kriget. Precis som tyskarna hade sin brune stormufti fanns det en röd mufti, Abdurrahman Rasulaev, som kallade de rättrogna till jihad mot de tyska inkräktarna. Fast allra flest muslimska soldater slogs troligen i de brittiska kolonialtrupperna. Enbart den brittiska indiska armén bestod av 2,5 miljoner man och det lär ha varit en hög andel muslimer bland dessa, som givetvis fick sina religiösa behov tillgodosedda även i fält, precis som de tyska muslimska rekryterna.

MOTADELS OCH SENNERTEGS böcker läses med fördel tillsammans, de kompletterar varandra både idémässigt och tidsmässigt. De är båda mycket noga med att påpeka att deras historieskrivning inte kan användas för att dra några generella slutsatser om islam som religion. Men det finns en särskild nervositet i den svenske författarens bedyranden att hans bok inte skall ses som ett inlägg i debatten om Israel och Palestina. Den noggrannhet med vilken han understryker det, som om han inte riktigt litade på att läsaren själv klarar att ta till sig kunskaper utan att genast utnyttja dem som slagträ i en samtida ideologisk debatt, säger något om hur infekterad denna fråga är i Sverige. Jag misstänker att en utländsk redaktör vid en eventuell översättning lätt skulle kunna föreslå att han redigerar dessa passager, som knappast behövs i andra länder än Sverige. Motadel avslutar helt enkelt sin bok med att konstatera att de tyska försöken att mobilisera islam under andra världskriget enbart är att betrakta som en episod i den mycket längre historien om hur olika stormakter försökt utnyttja religionen för sina maktpolitiska syften. Dock, understryker han, var det ett av de mest kraftfulla försöken att politisera och instrumentalisera islam, vars effekter, vill jag tillägga, ger en viss genklang ända in i vår tid.

► Torbjörn Elensky är författare.

Erik Carlsson

Midsommarkrisen 1941

MEDSTRÖMS | 416 S. | ISBN 9789173291224

NYTT LJUS ÖVER SVERIGES DILEMMA UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGET

Recensent *Kent Zetterberg*

ERIK CARLSSONS BOK om midsommarkrisen 1941 kommer att bli ett standardverk. Författaren förmår levandegöra det förflutna och har dessutom hittat nya källor som förtydligar förloppet. Carlsson anser att beslutet att säga ja till de tyska kraven var realpolitiskt väl grundat.

HISTORIA

ERIK CARLSSON DISPUTERADE 1998 på avhandlingen *Sverige och den tyska motståndsrörelsen under andra världskriget* och har senare skrivit *Gustaf V och andra världskriget* (2006). Det är två synnerligen grundliga och lärda arbeten. Carlsson skriver spänstigt och förmår levandegöra det förflutna. Nu har han publicerat ett verk om den svenska midsommarkrisen 1941. Det är spännande läsning där huvudtolkningarna blir att beslutet att säga ja till de tyska kraven/önskemålen var realpolitiskt väl grundat. Man gick tyskar till mötes i huvudfrågan, transitering av en beväpnad division från Norge till

Finland, efter att noga ha vägt de in- och utrikespolitiska hänsynen mot varandra. Dramatiken i händelserna tas väl tillvara. Carlsson granskar noga varje källa och bedömer dess bärighet.

Nyckelpersoner var statsminister Per Albin Hansson och utrikesminister Christian Günther. Båda tvekade inte att utnyttja ett uttalande av Gustav V för att få fram ett medgivande i riksdagsgrupperna. Kungen hade i samtal gjort en vag antydning om abdikation vid ett nej; oklart var dock hur allvarligt detta var menat. Beslutet var ett neutralitetsbrott, men kom till för att förhindra en sprängning av samlingsregeringen. Regeringen garderade sig dessutom genom att kalla beslutet en engångseftergift, där hänsynen till Finland lyftes fram. Den motiveringen hade man tacksamt nog fått av de tyska förhandlarna. Regeringen kunde sedan svara nej när tyskarna återkom i augusti 1941 och ville transitera en ny beväpnad division genom Sverige.

NÄR DET GÄLLER källor har Carlsson genom envist borrhande funnit nya pusselbitar. Det trodde jag knappast var möjligt. Tyskarna hade sannolikt ursprungligen tänkt sig att kräva mer från svensk sida, men Hitler gav det särskilda sändebudet Schnurre ett mer begränsat uppdrag, vilket gjorde att denne kunde säga att Tyskland inte ville inkräkta på svensk suveränitet genom att stationera trupper i Sverige eller begära militärbaser. Günther tog emot detta budskap med lättnad, medveten om att sådana tyska krav skulle ha mötts med kalla handen av samlingsregeringen. Även tyska UD, Auswärtiges Amt, höll tillbaka när det gällde de tyska kraven. Oberkommando der Wehrmacht (OKW) hade bland annat önskat att Sverige skulle medge mer omfattande transiteringar till Finland både till lands och till sjöss och ställa upp med drivmedelsdepåer, reparationsverkstäder, radiopejling och tända fyror med mera för tysk räkning. OKW ville också att Sverige i stor skala skulle stödja Finland med vapen och annan hjälp.

Det osäkra läget i Finland inför det nya kriget var en bidragande orsak till den tyska försiktigheten. Man kände till Sveriges omfattande hjälp till Finland under vinterkriget 1939/40 och det var ännu osäkert om Finland skulle dras in direkt eller senare. Det ser ut som att en intern tysk maktkamp resulterade i en hovsam behandling av Sverige och att "Sverigeåtarna" inom nazistpartiet fick hålla sig på mattan.

I fråga om Per Albin Hanssons krishantering och kungens så kallade abdikationshot fördjupas bilden. Spekulationer om att kung Gustav V och Günther hade träffats separat och konspirerat om ett ja avvisas. Günther uppfattade inte alls något abdikations-

shot, utan det var Per Albin Hansson som här uppenbart såg en öppning för att presentera saken i regeringen. Detta överfördes sedan till riksdagsgruppernas överläggningar, där det förmodligen påverkade utgången. Hänsynen till Finland, kungens "abdikationsshot" och önskan att bevara den nationella samlingsgruppen kom att bli faktorer som det blev svårt för nejsägarna inom den socialdemokratiska riksdagsgruppen att hantera.

Stats- och utrikesministrarna spelade ett skickligt taktiskt spel. Drivande var Per Albin som insåg att det inte gick att få regering och riksdag bakom ett klart nej. Han lyckades hålla ihop regeringen och sitt eget parti och få riksdagen med sig. Per Albin utnyttjade till fullo statsministerns ledande roll i regeringen enligt den svenska författningen. Det var suveränt skickligt gjort, men krävde nerver av stål; det kunde ha misslyckats.

Per Albin fick kraftiga mothugg i regeringen av sina egna socialdemokratiska statsråd. Finansminister Wigforss ville säga nej för att sätta en gräns och "rädda vår moral", försvarsminister Sköld ansåg att "tyskvännerna" borde ta över regeringen. Majoriteten av Per Albins partivänner i regeringen ville säga nej, men många började vackla när de förstod att de borgerliga statsråden var för ett ja och att en nationell splittring hotade. I detta läge erbjöd taktikern Per Albin regeringen att riksdagsgrupperna skulle höras utan några bindningar. Det var ett mästert drag eftersom det tvingade kritikerna att pröva sin hållning inför ett större forum.

”När det gäller källor har Carlsson genom envist borrhande funnit nya pusselbitar. Det trodde jag knappast var möjligt.”

DEN SOCIALDEMOKRATISKA riksdagsgruppen tvingades till två omröstningar där frågan om samlingsregeringens vara eller inte vara ställdes på sin spets. Först höll man en moralisk votering där nejsidan segrade stort (159 röster mot 2) och sedan en mer realpolitisk där man utgick från att de borgerliga partierna skulle svara ja (72 röster mot 59). Så skall en slipsten dras.

Socialdemokratien hade majoritet i både kamrarna, varför ett nej från socialdemokratisk sida kunde ha lett till ett direkt

upphävande av det parlamentariska systemet. Det visade sig fungera även om folkpartiet hotade riva upp arrangemanget. Folkpartiets riksdagsgrupp var splittrad, med cirka 1/3 som ville säga nej, medan de två andra borgerliga partierna, högern och bondeförbundet, var helt för ja. (En högerman, Otto Holmdahl, sade nej,). Kritikerna inom folkpartiet med gruppledaren Sam Larsson och Knut Petersson, andre-redaktör på *GHT* och "Segerstedtman", i spetsen visste att s-gruppen ville säga nej och var inne på tanken att bilda en nejfront. I regeringen gav partiledaren Gustaf Andersson i Rasjön den 24 juni beskedet att han var beredd att låta sin riksdagsgrupp ta ställning på nytt, sedan man hade fått kännedom om de två voteringarna i s-gruppen. Det gav s-kritikerna i regeringen en ny chans – men nu teg de helt. Lika värtaliga som de hade varit dagen innan, lika tysta var de nu. Det stod klart att den nationella samlingen var räddad.

Rasjön frågade också hur man hade "tänkt sig att komma förbi Kungen" – det vill säga pröva det så kallade abdicationshotet. Per Albin iklädde sig nu raskt statsministerns samlade roll och sade att han inte var beredd att acceptera en fördröjande omprövning av frågan. Han slog fast att det inte gick att nå enighet för ett avslag. Han skyndade sig att tillfoga att detta inte fick ses som början till fortsatta eftergifter "utan som ett engångsbeslut". Division Engelbrecht rullade sedan genom landet under två varma juliveckor till den finska gränsen. Någon större militär förstärkning för Finland kom divisionen inte att bli. Mannerheim hade inte önskat den och den var för oerfaren i ödemarkskrig.

Ernst von Weizsäcker, statssekreterare i Auswärtiges Amt, sade den 24 juni till Sveriges minister Arvid Richert i Berlin att det inte alls var tal om Sveriges deltagande i kriget – det gällde endast svensk "Toleranz". Ännu tydligare hade Hitler varit i mars 1941 när det gällde möjligheterna att få Sverige till större eftergifter inför Barbarossa. Han ansåg att man inte kunde räkna med några sådana, eftersom man från tyskt håll inte hade något att erbjuda svenskarna i utbyte. Finland var viktigare än Sverige i Hitlers krigsplanering.

ERIK CARLSSON HAR med sin bok på nytt levandegjort en del av Sveriges politiska och moraliska dilemman under kriget. Den kommer att bli ett standardverk.

► Kent Zetterberg är professor emeritus i historia och leder forskningsprojektet Försvaret och det kalla kriget (FoKK).

Gabriel Kuhn (red.)
Rån för revolutionen
 – Blekingegadegruppen inifrån

ÖVERS. MIKAEL MÜLLER & KRISTIAN BORG
 VERBAL/KOLONI | 240 S. | ISBN 9789186923068

HUR NORDISKA TERRORISTER SÅ LÄNGE UNDGICK UPPTÄCKT

Recensent *Lennart Berntson*

BLEKINGEGADELIGAN VAR EN vänstergrupp som genom traditionell kriminell verksamhet stödde revolutionära aktiviteter i tredje världen.

Denna bok är framför allt intressant därför att den ger ledtrådar till varför ligan kunde hålla i gång sin verksamhet i två decennier utan att bli upptäckt.

HISTORIA

DET HÄVDADES LÄNGE att 1970-talets nordiska vänsterrörelse – i motsats till den kontinentala – aldrig gav upphov till några terrorliknande våldshandlingar. Flera publikationer, inte minst journalisten Peter Øvig Knudsens tvåbandsverk *Blekingegadebanden* (Gyldendal 2007; svensk översättning 2009), har emellertid grundligt dokumenterat att Danmark under nästan två årtionden plågades av en våldsinriktad vänstergrupp. Den har kommit att kallas

Blekingegade-ligan efter den gata på Amager i Köpenhamn där polisen till slut uppdagade den våren 1989. Själva ligan, eller våldsverkarna, bestod aldrig av mer än sex till åtta unga män och hade sitt ursprung i en av det sena 1960-talets extrema vänstergrupper, Kommunistisk Arbejdskreds, förkortat KAK. Dess grundare och ledande figur, Gotfred Appel, var en tidigare medlem av Danmarks kommunistparti som i mitten av 1960-talet etablerade en egen krets av anhängare bland unga vänster-radikaler. Appels budskap var enkelt men slagkraftigt: välståndet i västvärlden bygger på utplundring av tredje världen, fattigdomen i syd är en följd av västlig kolonialism och imperialism.

Som många andra kommunister anknöt Appel här till Lenins imperialismteori från 1916. Lenin hade sökt förklara första världskriget som en följd av konkurrensen mellan stormakterna om kolonier i Afrika och Asien, som erbjöd råvaror, nya investeringsmarknader och billig arbetskraft – imperialismen var kapitalismens högsta stadium. Det som gjorde Appels budskap speciellt var emellertid hans tillägg att kolonialismens vinster hade korrumpert och passiviserat arbetarklassen i Väst. Den hade globalt sett förvandlats till en förborgerligad "arbetararistokrati", en klass som snyltade på de koloniala "övervinsterna".

APPELS TEORI VANN anklång bland en hel del vänsterungdomar. Den spelade på deras känslor av skuld och självhat inför kontrasten mellan välståndet i Väst och fattigdomen i Syd. Den tycktes dessutom förklara industriarbetarnas avståndstagande från den nya vänstern och deras ointresse för militanta aktioner. "Appelierna" var en udda men uppmärksammas vänstersekt. De skiljde sig framför allt från andra grupper genom att de uppfattade arbetarklassen i Väst som oåterkalleligen förlorad för revolutionen. KAK:s engagemang riktades därför tidigt mot de revolutionära befrielseströrelserna i tredje världen; bland annat startade man en särskild insamlingsorganisation – Tøj til Afrika – som skänkte kläder till gerillagrupperna i Angola och Mocambique, men också fungerade som en inkörsport för nya medlemmar.

Den inre kretsen kring Gotfred Appel knöt kring 1970 kontakt med den palestinska terrororganisationen PFLP, en kontakt som skulle komma att få en avgörande betydelse. Från mitten av 1970-talet och fram till november 1988 levererade KAK cirka 40 miljoner svenska kronor till ledarkretsen i PFLP. Pengarna kom från spektakulära bankrån och ett bedrägeri som utfördes av den unga ochhängivna kärnan i KAK. Vid det sista rånet mot huvudpostkontoret i centrala Köpenhamn sköt aktivisterna

dessutom ihjäl en polis när de flydde från platsen. Några månader därefter fångades de in och dömdes något år senare till obetydliga fängelsestraff. I mitten av 1990-talet var alla på fri fot igen.

I ÅR HAR en bok med och om två av de dömda utkommit, *Rån för revolutionen – Blekingegadegruppen inifrån*, redigerad av Gabriel Kuhn. Den utgör delvis en replik på Peter Øvig Knudsens bok och innehåller bland annat en översikt över gruppens bildande, utveckling och verksamhet samt en del dokument, men framför allt innehåller den en lång intervju med två av de ”ledande kamraterna”, Jan Weimann och Torkil Lauesen, som bitvis är mycket klargörande. Av minst intresse är deras långa utläggningar om hur de, i sina egna ögon, moraliskt legitimerar att de har misshandlat och mördat för att stjäla andra människors medel.

Motiven är de vanliga och sedan århundraden välkända i klassisk litteratur och filosofi: världen är ond och orättvis, ogärningarna utförs av altruism, barmhärtighet och solidaritet med jordens fördömda. Den tanke som aldrig tycks ha slagit de ”antiimperialistiska” hjältarna är att ingen samhällelig ordning över huvud taget kan etableras om var och en själv avgör när våld får utövas och att ett sådant anarkiskt tillstånd utan jämförelse drabbar de förtrampade värst. Av långt större intresse är i stället hur Nordens mest framgångsrika rånarliga under hela 1900-talet kunde hålla igång sin verksamhet i nästan två årtionden utan att bli upptäckt. Boken ger här en rad intressanta ledtrådar som kan ge svar på frågan.

”Från mitten av 1970-talet och fram till november 1988 levererade KAK cirka 40 miljoner svenska kronor till ledarkretsen i PFLP. Pengarna kom från spektakulära bankrån och ett bedrägeri som utfördes av den unga och hängivna kärnan i KAK.”

FÖR DET FÖRSTA var Blekingegadeligan ingen revolutionär stadsgerilla som RAF i Tyskland eller Röda brigaderna i Italien. Den riktade aldrig sin kamp mot den dans-

► Dansk polis tömmer Blekingegadegruppens lägenhet på vapen, 1989.

ka staten utan använde i stället, mycket medvetet, traditionell kriminalitet för att stödja revolutionära aktiviteter i tredje världen. Av denna anledning annonserade de aldrig sina handlingar med kommunikéer, flygblad eller liknande. Den inre kretsen var, som någon av de intervjuade säger, aldrig *underground* som RAF, utan i stället *undercover*.

För det andra var likväl den utåtriktade politiska verksamhet som KAK bedrev – klädinsamlingen, ett litet tryckeri och senare ett kafé – av stor betydelse som täckmantel för aktivisterna. Visserligen hade några av de centrala medlemmarna vanliga arbeten som snickare, brandman och IT-expert, men flera andra var ”frivilligt arbetslösa” och levde på offentliga bidrag och tillfälliga insatser i KAK:s organisationer. Inför omvärlden kunde de framstå som fattiga idealister. För det tredje var gruppen inte bara relativt liten, utan också i stora drag oförändrad över åren och ytterst sluten utåt. Den samarbetade inte med andra vänstergrupper i Danmark och på det hela taget endast med ledarna inom PFLP internationellt. För det fjärde präglades gruppen av stor hängivenhet och självdisciplin. Trots de stora belopp den kom över lockades den inte till något extravagant leverne; även de bilar gruppen köpte för verksamheten var gamla och slitna. Pengarna gick närmast oavkortat till PFLP.

SIST MEN INTE minst kan Blekingegadeligan tacka den danska polisens klantighet eller cynism för sin långvariga existens. Danska Säpo (PET) avlyssnade redan under tidigt 1970-tal ligans kontakter med PFLP, men förmedlade aldrig sina uppgifter till kriminalpolisen i Köpenhamn, trots att man också här hyste misstankar mot fle-

ra personer i den inre kretsen. Först med polismordet i november 1988 systematiserades samarbetet mellan de två polisavdelningarna. Likväl var det mer tur än skicklighet som gjorde att polisen uppgade lägenheten på Blekingegade. Lägenheten var för övrigt överfull av svenska raketgevär, maskinpistoler, minor, lådor med handgranater och sprängämnen, som kom från en stöld i ett vapenlager i Flen 1982. En anledning till att PET inte förde sin information vidare till den ordinarie polisen kan ha varit att de använde den som bytesvara i sitt samarbete med israeliska Mossad. Hur det än var med detta så har de skandalartade bristerna i polisarbetet varit föremål för flera offentliga utredningar. Den senaste publicerades för bara några månader sedan.

Av *Rån för revolution* framgår att de ledande figurerna inte ångrar sin verksamhet – världen är ju lika ond i dag som i går! – må vara att de beklagar den unge polismannens död, som för övrigt ingen av dem velat ta ansvar för. Mest betecknande för ligans moral är egentligen de intervjuades påpekande att de mycket väl kunde ha gått fria i brist på bevis, om polisen inte funnit nycklarna till lägenheten hos en av dem. Det tycks inte slå dem att de mycket väl kunde röjts ur vägen utan några bevis över huvud taget, vore det inte för att de levde i en liberal och demokratisk rättsstat, vars principer de utnyttjade för sin i grunden narcissistiska brottslighet.

► Lennart Berntson är lektor emeritus i historia vid Roskilde universitet och tillsammans med professor Svante Nordin ledare av forskningsprojektet Arvet efter 1968.

Olle Svenning

Hövdingen

– Hjalmar Branting. En biografi

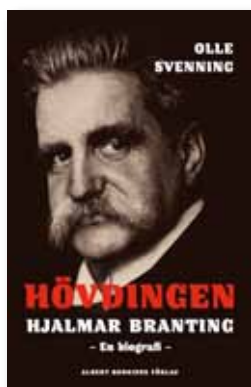
BONNIERS | 489 S. | ISBN9789100123710

HUR EN TYPISK BORGARE BLEV ARBETARNAS LEDARGESTALT

Recensent *Henrik Berggren*

EN BIOGRAFI ÖVER Hjalmar Branting måste förhålla sig till kontrasten mellan social bakgrund och politisk gärning och Olle Svenning gör det bättre än de flesta. Kanske sökte Branting i politiken den gemenskap som han saknat under sin uppväxt.

HISTORIA

NÄR HJALMAR BRANTING föddes 1860 bestämdes livet för det stora flertalet ännu av naturens och jordbrukets gång. Det blev mörkt när solen gick ner, kroppsstyrka var avgörande och havre var det främsta drivmedlet. De flesta trodde på ett liv efter döden, politik var en syssla för herrefolk och kungar styrde med guds nåde.

När han dog 1925 hade världen oåterkalleligen förändrats. Så gott som alla av 1900-talets avgörande uppfinningar var i bruk: elektrisk belysning, radio, film, bilar, flygplan och telefoner. Einstein hade

upptäckt relativitetsteorin, människan hade fått ett omedvetet av Freud och arbetare kunde gå i strejk för att få högre lön. Demokratin var inte självklar, men den gamla underdanigheten var borta, ersatt av en ny politisk kultur som byggde på massmobilisering av medborgarna i ideologiernas tjänst.

Branting formades av denna samhällsomvandling, men han var också en av dess formgivare. I mycket var han en typisk representant för tidens svenska manliga borgarklass: rumlande studentår, våning med tjänstefolk, middagar på Rydbergs, utomäktenskapliga barn, kortspel, cigarrer och *nachspiel*. "Han kunde ha blivit en damernas favorit...", skrev hans styvdotter Vera von Kraemer, "... en slösare, en sportsman, en stilfull legationsherre, en ovanligt behaglig professor i astronomi." Något av allt detta blev han – pengarna rullade och kvinnorna flockades – men framför allt blev han "hövdingen", den monumentale arbetarledaren med valrossmustasch och fadermördare som ledde kampen för den allmänna rösträtten i Sverige till seger.

VARJE BIOGRAFI ÖVER Branting – det finns ett betydande antal – måste förhålla sig till denna kontrast mellan social bakgrund och politisk gärning. Men Olle Svenning gör det bättre än de flesta. Delvis beror det på hans ambfiska förmåga att växla mellan partigångarens insiderperspektiv och den utomstående betraktarens ironiska distans. Men han visar också upp en betydande social och psykologisk fingertoppskänslighet när han skildrar den borgerliga stockholmsvärld som Branting sprang ur.

Brantings uppväxt på Norrtullsgatan 31 i Stockholm på 1860- och 1870-talet var materiellt välbestämd men känslomässigt dystert. Den äldrade fadern Gabriel, som varit favoritelev till den götiske gymnasten Pehr Henrik Ling, var föreståndare för Gymnastiska centralinstitutet och hade goda biinkomster som konsulterande sjukgymnast. Modern var en spröd och depressiv stiftsjungfru vid namn Emma af Georgii utan större entusiasm för det äktenskapliga samlivet med den 22 år äldre maken. Hjalmar blev enda barnet och tidens sociala medier ifrågasatte om Gabriel verkligen var fadern.

När Hjalmar var åtta år förälskade sig Emma i en violinist och övergav hemmet på Norrtullsgatan. Hjalmar blev ensam med en sjuttioårig far, vilket måste ha varit en djupt traumatisk upplevelse och kanske en bidragande förklaring till hans stora och stundtals hälsovådliga aptit på mat, dryck och sexuell tillfredsställelse senare i livet. Men just här blir Svenning onödigt försiktig. Även om jag kan respektera hans ovilja att landa alltför djupt

i analyssoffan duger inte det torftiga understatement från en tidigare biograf som han lutar sig mot för att beskriva konsekvenserna av moderns uppbrott: "Det föll en skugga över barndomen".

Fyra år senare återvände Emma till hemmet, vilket sannolikt var en lika förvirrande upplevelse för den då tonårige Hjalmar. I en födelsedagsdikt uppmanade han henne att hon skulle sig "låta rätt begagna" av det hon fått i hemmet, vilket väl måste tydas som en uppmaning att stanna kvar hos make och son.

Vilka eventuella brister den gamle och konservative Gabriel Branting än hade gav han sin son en god utbildning och en bra social start i livet. Med detta bagage – ett gott läshuvud och en dyster hemmiljö – var det kanske inte så underligt att den unge borgarsonen drogs till 1880-talets intellektuella upprorsrörelse, kulturradikalismen.

I Uppsala, dit han kom 1877, träffade Branting bröderna Pehr och Karl Staaff, två radikala och festglada ynglingar från den stockholmska överklassen. Tillsammans grundade de studentföreningen Verdandi, som blev samlingspunkten för de radikala uppsalastudenterna; på programmet stod folkupplysning, förnuftstro, kristendomskritik och sociala reformer. Branting gav sig ut på bildningsresor i Europa, tog till sig den franska republikanismen, hängde med Strindberg på Kymmendö, finansierade och redigerade radikala tidningar och festade upp det stora arv han fått efter faderns död 1881.

”Skillnaden är att han var otrogen mot Anna, men aldrig mot den svenska socialdemokratin.”

DET FANNS MÅNGA beröringspunkter mellan det sena 1800-talets kulturradikalism och socialismen, men det var inte självklart att den unge journalisten skulle engagera sig i den framväxande svenska arbetarrörelsen. Trots att de ofta förenades i kampen mot den trötta svenska konservativa ämbetsmannastaten, statskyrkan och den sociala ojämlikheten, krockade kulturradikalismens självförverkligande individualism med arbetarrörelsens krav på disciplinerad kollektivism.

Branting kunde ha gått samma väg som vännen Karl Staaff, som skulle slåss för rösträtt och demokrati som ledare för de

svenska liberalerna. Men när den första socialdemokratiska föreningen bildades i Stockholm i mitten av 1880-talet blev den 25-åriga Branting en av de första medlemmarna. Skillnaden mellan de två radikala ungdomsvännernas utveckling kan naturligtvis förklaras i ideologiska termer; till skillnad från Staaft såg Branting demokratiens genomförande som en del av rörelsen mot socialismen.

Men frågan är om det inte också fanns en djupare, mer personlig kraft bakom Brantings inträde i arbetarrörelsen, kanske en önskan att nå en djupare gemenskap än den som hans ensamma barndom bjudit honom. Något halvår innan han anslöt sig till Socialdemokratin hade han gift sig med den vackra, spirituella och livfulla Anna von Kraemer, född Jäderin. Likt Emma Branting hade hon flytt från ett olyckligt äktenskap och Hjalmar tog villigt emot hennes två barn Vera och Henry.

Vera drog senare i livet en parallell mellan Brantings giftermål med modern och anslutningen till arbetarrörelsen: "han [tog] hand om en fränskild kvinna och hennes två barn och förde det arbetande folkets talan".

Exakt vad som drev Branting är förstås vanskligt att säga, men det är uppenbart att han vid 25 års ålder ingick de två livslånga och passionerade förhållanden som kom att dominera hans liv. Skillnaden är att han var otrogen mot Anna, men aldrig mot den svenska socialdemokratin.

MED FIN KÄNSLA för nyanserna skildrar Svenning konflikterna inom den tidiga arbetarrörelsen. Till en del handlade det om en höger-vänsterstrid där Branting argumenterade för samarbete med liberalerna mot en mer radikal falang inom partiet under ledning av den mer militante August Palm. Med sitt bredare historiska perspektiv och sin självständiga hållning till den marxistiska analysen var Branting en bättre politisk taktiker än Palm och dennes allierade Fredrik Sterky, Axel Danielsson och Hinke Bergegren. Som Lenin påpekade för svenska bolsjeviksympatisörer ett par decennier senare: "Branting är revisionist, men han är klokare än vad ni är."

Men det var också en personfråga; det fanns något hos Branting som väckte osedvanlig respekt och tillit. En del, både till

höger och vänster, har hävdad att hans karisma var en effekt av hans bakgrund: arbetarna tilltalades av att företrädas av en klassfiende som bytt sida. Något ligger det väl i detta. Men jag tror Svenning kommer sanningen närmare när han lyfter fram Brantings hängivenhet mot rörelsen: "Det mest betydelsefulla för Branting var organisationen, att bygga en starkt kollektiv enhet: endast så kunde arbetarrörelsen erövra den politiska makten."

► Hjalmar Branting, 1860–1925, talar vid förstamajdemonstrationen på Gärdet 1917.

Frågan är om det inte också finns en psykologisk implikation i Brantings tro på det starka kollektivet. Kanske var det inte bara den svenska arbetarklassen som behövde en stark gemenskap utan även Branting själv? Våra idéer är aldrig mer trovärdiga än när de backas upp av djupt liggande psykiska behov. Ledarens karismatiska förmåga att attrahera andra människor bygger ofta på att han eller hon har ett verkligt behov av anhängarnas kärlek.

I VILKET FALL kom både Brantings karisma och arbetarklassens sammanhållning väl till pass i den långa kampen för den allmänna rösträtten från 1890-talet fram till 1917. Med facit i hand kan det tyckas självklart att Sverige skulle demokratiseras utan våldsam omdaning – en ansvarsfull arbetarklass som skolats i breda folkrörelser, hotfullt revolutionärt muller från Ryssland och Tyskland, tryck från Wallenberg och storkapitalet om en fredlig lösning, en stark statsrättslig kontinuitet – allt pekar mot att den konservativa borgerligheten till slut skulle ha tagit sitt förnuft till fånga och kapitulerat inför det oundvikliga.

Men, som Svenning påpekar, det fanns ögonblick då det kunde ha gått snett. Den folkliga ilskan var stor i Sverige våren 1917. Det var brist på mat och bränsle, tålmodet med den konservativa regeringen var på upphällningen, ett revolutionärt vänsterparti eldade under missnöjet och en skrämmd överklass bildade medborgargården. Mitt i denna konflikt stod Hjalmar Branting, som var tvungen att, med Svennings ord, "hålla tillbaka

den upproriska delen av arbetarrörelsen samtidigt som han fortsatte att underblåsa den skräck maktens män kände inför ett revolutionärt uppror". Taktiken lyckades och vid andrakammarvalet hösten 1917 gick socialdemokraterna starkt framåt och kunde bilda regering med liberalerna för att genomföra rösträttsreformen.

Det är en dramatisk historia som berättats förut, men Svenning gör det ovanligt medryckande och insiktsfullt. Den 57-åriga partiledaren i sin höga hatt tycks vara överallt: i riksdagen debatterande med högern, ute på Stockholms gator för att lugna arga demonstranter, i Folkets hus för att förklara taktiken för partikamraterna. Det är inte ett porträtt av en hjälte, men en bild av ett hjältemodigt ögonblick då den svenska arbetarklassen valde att följa en tålmodig, fredlig och demokratisk ledare det våldsamma revolutionsåret 1917.

► Henrik Berggren är historiker och författare, aktuell med *Det röda arvet* (Norstedts), en thriller om spanska inbördeskriget.

Joachim Östlund
*Saltets pris – Svenska slavar i
 Nordafrika och handeln i
 Medelhavet 1650–1770*

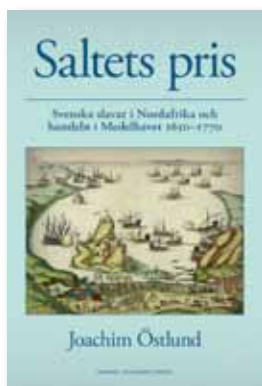
NORDIC ACADEMIC PRESS
 396 S. | ISBN 9789187675164

SVENSKA SLAVAR OCH SVENSK SLAVHANDEL

Recensent *Dick Harrison*

JOACHIM ÖSTLUNDS PIONJÄR-
 VERK är en av årets intressan-
 taste böcker i historia. Utifrån
 bortglömda litterära verk och
 detaljerad information om
 slavhandel och svenska slavar
 i Nordafrika ökar han våra
 kunskaper om ett av de mest
 bortglömda kapitlen i svensk
 1600- och 1700-talshistoria.

HISTORIA

AR 1691 FÄRDADES Johan Gabriel Sparwenfeldt till Nordafrika. Projektet var storsvenskt och göticistiskt: det kungliga uppdraget gick ut på att lokalisera lämningar efter de gamla "göterna" – det vill säga vandaler och eventuellt även andra folkvandringstida folk, som antogs ha utvandrat från Sverige – i syfte att hölja nationen i ära. Men Sparwenfeldt fann inga götiska fornninnen. I stället fann han svenska slavar. Både i Tunis och i Alger hölls svenska sjömän i trældom, sedan deras fartyg kapats

av nordafrikanska sjörövare. Skeppen hade varit holländska, och holländarna hade bara brytt sig om att friköpa sina egna landsmän. Svenskarna hade lämnats åt sitt öde.

Till sin egen förtrytelse hade Sparwenfeldt inte råd att friköpa svenskarna, men han antecknade noggsamt vad de hette och varifrån de kom. Mirakulöst nog har listan, som omfattar 23 personer, överlevt i Riksarkivet. Det är fascinerande läsning. Här återfinns folk från hela det svenska stormaktsväldet – förslavade män från Stockholm, Göteborg, Öregrund, Stralsund, Reväl, Gamla Karleby, Vasa och Helsingfors. Mest information delges vi om nyländaren Mårten Matsson, göteborgaren Nils Evensson och Stralsundsbon Claes Muus. Sparwenfeldt antecknade vilka skepp de seglat på, hur kapningen gått till och vad deras muslimska ägare hette. "Matsson hade tagits 1690 och ägdes av en andalus, Evensson hade trälats i tretton år under en turk och Muus hade i fjorton år varit slav hos bejen i Tunis".

Exemplet och citatet kommer från en av 2014 års intressantaste svenska fackböcker i ämnet historia, Joachim Östlunds *Saltets pris – Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770*. Rubriken syftar på den svenska sjöfarten på Medelhavet som ökade kraftigt under andra hälften av 1600-talet, med målet att importera salt direkt från saltkällorna och inte via mellanhänder. Därmed blev de svenska skeppen, i egenskap av oprövade nykomlingar på den mediterrana arenan, begärliga byten för Nordafrikas kapare. Det faktum att många svenska sjömän även tjänade på andra länders handelsfartyg – som i fallet med de män Sparwenfeldt mötte – gjorde inte saken bättre.

BAKGRUNDEN TILL ELÄNDET är välkänd. Mellan 1500-talet och början av 1800-talet höll sjörövare från nuvarande Libyen, Tunisien, Algeriet och Marocko – "barbareskstaterna" – Medelhavet och delar av Atlanten i ett järngrepp. De tog sig rätten att angripa sjömän, fiskare och bondebefolkning i alla länder som de kunde nå med sina skepp – till och med Island drabbades. Ursprungligen hade kaperiet varit ett led i korsarernas krigföring mot det habsburgska väldet i Spanien och Italien, men i takt med den maritima utvecklingen och i beaktande av det påfallande svaga motståndet, utvecklades den sjöbaserade kriminaliteten till att bli regionens främsta inkomstkälla. Nordafrikas härskare sanktionerade verksamheten och fick en beaktansvärd andel av vinsten. Sjöroveriet upphörde först när fransmännen invaderade Algeriet på 1830-talet och krossade piratbaserna militärt.

Joachim Östlund beräknar att mellan 500 och 1000 svenskar tillfångatogs och hölls som fångar och/eller slavar (gränsen mellan de båda kategorierna var minst sagt flytande) från mitten av 1600-talet till mitten av 1700-talet. Mörkertalet är stort, eftersom åtskilliga sjömän som tjänade och tillfångatogs på utländska fartyg, till exempel från Nederländerna och Hamburg, inte har hamnat i statistiken. Man bör även ta med i beräkningen att flertalet attacker mot handelssjöfarten var oblodiga och att besättningarna – det rörde sig i regel om små grupper à tio-femton man – föredrog att ta till flykten i småbåtar i stället för att våga sig in i strid mot överlägsna motståndare och riskera död eller trældom.

Ett typiskt exempel är det algeriska anfallet mot skeppet Grothe Christopher den 18 maj 1699, då besättningen flydde och dess majoritet undkom (kapten Anders Vittusson fick dock sätta livet till), allt enligt uppgifter från rådstugurätten i Karlskrona. Även det motsatta kunde inträffa. I juni 1758 överfölls fartyget L'Aventure i närheten av Gibraltar av ett kaparskepp från marockanska Salé. Redan i samband med den inledande eldgivningen stupade kapten Isak Wallstedt och fem besättningsmän. Resterande tio man dödades när kaparna bordade skeppet. Trots sådana händelser, som kraftigt reducerade antalet lösenfångar, hamnade alltså hundratals och åter hundratals svenskar i Nordafrika och såldes till högstbjudande på slavmarknaderna. Om vi till dessa slavar adderar de konsulter, köpmän och övriga landsmän som vistades i städer som Alger, Tripoli och Tunis är det ingen överdrift att konstatera att det fanns fler svenskar här än någon annanstans utanför kristenhetens domäner. Detta i sig är ett kraftfullt argument för att ämnet är värt att utforska, vilket gör det desto märkligare att Östlunds bok måste betecknas som ett pionjärverk. Historien om de svenska slavarerna i Nordafrika tillhör de mest bortglömda kapitlen i vårt förflutna.

Källorna till de svenska sjömännens öden i Nordafrika är många och av skiftande slag. Här finns listor likt Sparwenfeldts, material från de diplomater som kung och riksdag så småningom började skicka söderut samt brev och annat narrativt material från slavarerna själva. Marcus Berg, en stockholmare som frigavs ur marockanskt slaveri på 1750-talet, skrev rentav en självbiografi om livet i ofrihet. Ett annat exempel är Johan Wiggman, som skrev ett antal brev till modern Juditha Nilsson i Kalmar. Johan var slav under en judisk köpman i Alger på 1720-talet och ville inget högre än att bli friköpt och ta sig hem. I sitt första brev bönfäller han

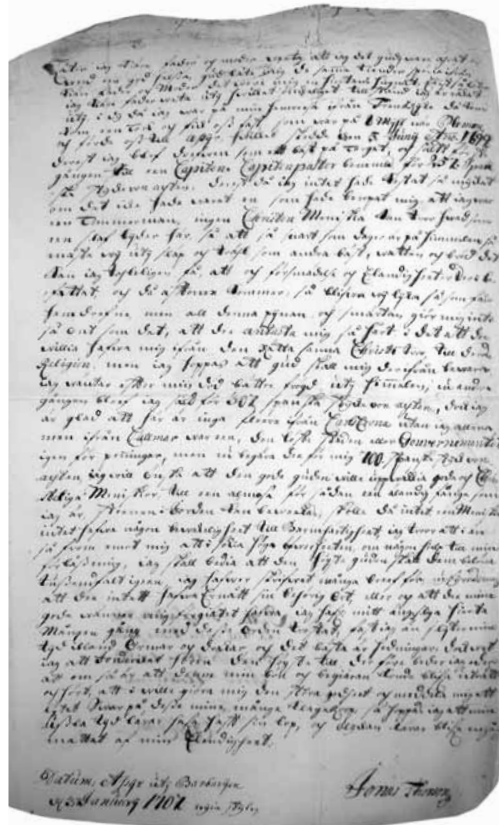
modern att samla ihop kollekt och använda pengarna till att befria honom ur trældomen. När inget hände skickade han ett nytt, mer desperat brev, i vilket han noterar att "vi får hugg och slag var dag och bliva kallade för hundar utan tro, och hundar utan själar". Det krävs 400 riksdaler för att han skall få friheten, vilket folket därhemma helt enkelt måste få fram. För säkerhets skull skickade han ytterligare två brev med kamraten Anders Sandberg från Karlskrona, som återvände hem efter att hans lösen betalats. I Wiggmans fall slutade det lyckligt. Av ett dokument från 1729 framgår att han friköptes via agenten Pierre Balgueri i Amsterdam, som specialiserat sig på dylika transaktioner.

INOM INTERNATIONELL forskning är meningarna delade om hur vanligt det var att det gick som i fallet Wiggman. Vissa forskarresultat ger vid handen att endast omkring 2 procent av alla tillfångatagna friköptes under 1600-talet, men att andelen friköpta ökade på 1700-talet, bland annat eftersom nordafrikanerna då var mer intresserade av fångarna i egenskap av handelsvaror än i egenskap av slavarbetskraft. Andra resultat tyder dock på att i synnerhet holländarna lyckades friköpa betydligt fler sjömän på 1600-talet. Det är omöjligt att dra generella slutsatser eftersom variationerna var stora. Av de 237 irländare som tillfångatogs 1631 återvände endast två eller tre till den gröna ön. Ingen av de färöingar som fängslades 1629 kom hem. Joachim Östlund gör så gott han kan för att utröna svenskarnas öden och tvingas konstatera att myndigheternas ansträngningar att hjälpa dem länge var förgäves. Det blev successivt lättare under 1700-talet, eftersom kontakterna med de nordafrikanska härskarna institutionaliserades genom upprättandet av konsulat. Friköpanandet blev nu mer effektivt och tack vare diplomatiska avtal – som medförde att Sverige åtog sig att sända förödmjukande tributer söderut – reducerades risken för kapningar och förslavandet av besättningar.

Väl att märka är denna aspekt av historien av relevans inte bara för Östlunds konkreta problemställning utan för vår uppfattning av den tidigmoderna svenska statens utveckling över huvud taget. En politisk och kommersiell situation som grundades på personliga relationer och

rudimentära myndigheters amatörmässiga agerande ersattes av en modernare, mer rationell arena, med myndigheter som kunde kosta på sig att ta ansvar för undersåtarnas väl och ve. Spelet om ansvar – frågan om huruvida staten, lokalsamhället eller familjen skulle åta sig att köpa slavar fria – löper som en röd tråd genom *Saltets pris*.

JOACHIM ÖSTLUNDS BOK är värd beröm. Den är lättläst, lättöverskådlig och försedd med en informativ notapparat samt käll-

► Jonas Thorson såldes som slav i Alger. I detta brev hem från 1707 berättar han om sin ofrihet i hopp om att bli friköpt. Riksarkivet, Stockholm.

och litteraturförteckning och register. Här finns utförliga redogörelser för salthandeln, kaperierna, slaveriet, konsulernas verksamhet och till och med en djupdykning i litteratur och tidningsmaterial som avslöjar svenskarnas schablonmättade uppfattning av länderna på andra sidan Medelhavet. Det senare förtjänar att lyftas fram: Östlund ger oss inblickar i en färgstark litterär produktion som nästan helt har fallit i glömska. Från att på 1600-talet ha beskrivit Nordafrika som helvetet på jorden övergick man på 1700-talet till att teckna en bild av samhället som mildt och tolerant.

Till de intressantaste nya rönen i Östlunds bok hör uppgifterna om att svenska

skepp aktivt deltog i den transmediterrana slavhandeln med svarta afrikaner. Denna kommers, som huvudsakligen ägde rum inom ramen för Osmanska riket, är inte lika utforskad som den mer beryktade kommersen med ofria i Öst- och Västafrika, men den hade anor från antiken och baserades på en omfattande import av slavar till nordafrikanska hamnstäder via karavanrutterna genom Sahara. När svenskarna på 1700-talet institutionaliserade sina relationer med de nordafrikanska staterna och accepterade dem som politiska och merkantila partners, började de även åta sig transporter som tidigare varit omöjliga att föreställa sig, exempelvis frakter av muslimska pilgrimer, turkiska soldater och olika typer av slavar, inte minst afrikanska. Joachim Östlund har vaskat fram detaljerad källinformation om denna svenska slavhandel, som var baserad i Tripoli. Mellan 1742 och 1759 lastades minst sju svenska skepp med afrikanska slavar, och i ett av dessa fall är det belagt att kaptenen själv ägde lasten, som inhandlats i Alger. Flertalet av de ofria hamnade slutligen i förmögna osmanska hushåll, bland annat i harem.

DET ÄR SVÅRT att kritisera den här typen av gedigen grundforskning. Slarvfel finns, men de är få. Joachim Östlund har kraftigt utökat våra kunskaper om den svenska 1600- och 1700-talshistorien. Men arbetet är bara gjort till hälften. Östlunds skildring slutar på 1760-talet, när Sverige hade slutit diplomatiska fördrag med samtliga barbareskstaterna. Fortsättningen på historien är minst lika dramatisk. Under 1700-talets sista decennier

och i början av 1800-talet förmörkades relationerna mellan Sverige och Nordafrika av upprepade kriser, vilka ofta resulterade i krig. Den svenska närvaron i städer som Alger, där vi i början av 1800-talet aktivt bidrog till försvarsindustrin för att slippa drabbas av kaperier, är omvittnad i ögonvittnesskildringar, men har aldrig blivit utsatt för samma grundläggande granskning som Östlund ägnar perioden dessförinnan. När kommer även denna beslöjade del av vårt förflutna att finna sin historiker?

► Dick Harrison är professor i historia vid Lunds universitet.

Adrian Goldsworthy

Augustus – En biografi

(Augustus – The first Emperor of Rome)

ÖVERS. CHARLOTTE HJUKSTRÖM

HISTORISKA MEDIA

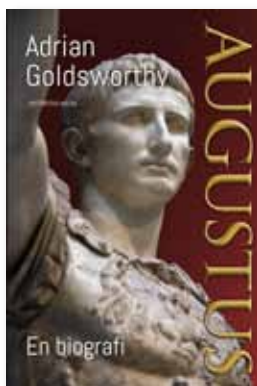
571 S. | ISBN 978917541558

TUR, TEMPERAMENT OCH LEDAR- EGENSKAPER

Recensent *Eva-Carin Gerö*

FÖR DEN SOM vill förstå romarriket finns mycket att hämta i Adrian Goldsworthys biografi över kejsar Augustus, som är relativt okänd i dag. Här skildras i detalj romarnas seder, ideal och krigsföring. Det märks att författaren till denna mycket läsvärda bok är militärhistoriker.

HISTORIA

VAD ÄR EGENTLIGEN historia och varför intresserar den oss? Självklara saker, kan man tycka, men vid närmare eftertanke, och inte minst ur just ett historiskt perspektiv, kanske ändå inte så självklart. Som vanligt var det de gamla grekerna som ”uppfann” detta med historia, både när det gäller själva ordet och verksamheten. Det grekiska ordet *historia*, eller med en annan dialektform, *historie*, betyder helt enkel ”under-

sökning” eller ”forskning”, och i ett sammanhang där man ger sig i kast med att på ett (typiskt grekiskt) nyfiket och nytänkande sätt utforska olika aspekter av tillvaron är det inte ologiskt att just det förflutna, dess krig, betydande människor, maktrelationer, materiella förhållanden etcetera kom att betraktas som forskningen par excellence. Mycket av det som då introducerades som betydelsefullt för kartläggandet och över huvud taget reflekterandet kring händelser och människooöden i det förflutna gäller än i dag. Här kan nämnas några aspekter: dels är det i sig viktigt att dokumentera vad som tilldragit sig i det förflutna, dels bör vi kunna dra slutsatser om det tidigare skedda som är allmängiltiga, till exempel för att undvika nya krig och för förståelse av mänskliga tillkortakommanden som kan få förödande konsekvenser. Slutligen vill vi ha en koppling mellan ”då” och ”nu”, så att de dåtida, historiska skeendena tjänar att belysa vår egen tid och hjälper oss att relativisera normer, beteenden och skeenden.

I tidig västerländsk historieskrivning, som i mångt och mycket blivit vägledande för vår uppfattning om vad historia är och bör vara, tar man framför allt fasta på följande aspekter: historieskrivningen bör vara sanningsenlig, den ska vara ”generisk”, säga något allmängiltigt relevant och – åtminstone enligt vissa historiker – vara underhållande, en njutning att läsa. Här finns tidiga historiker som representerar olika ”läger”. Historieskrivningens fader, Herodotos, fuskar en del med sanningsenligheten, men ”fabulerar” på ett sätt som under senare tider – och troligtvis även under hans samtid – uppfattats som lustfyllt. Thukydidens däremot, ”historikernas historiker”, fokuserar uttalat på ”sanning” och allmängiltighet och häcklar sin föregångare Herodotos för att vara för fantasifullt anekdotisk.

När vi nu i anslutning till tvåtusenårsjubileet 2014 av Augustus dödsår får en ny bok om en av romarrikets centrala gestalter, kan man i ljuset av det föregående fråga sig vad denna tillför vårt vetande, vårt nöje etcetera. Det är ju nämligen inte så att det saknas publikationer om Augustus och hans tid och med tanke på den långa tid som förflutit sedan hans liv och död kan man också fråga sig vilken nutidsrelevansen är av ytterligare en bok om honom och hans krets.

OM AUGUSTUS (63 f.Kr.–14 e.Kr.), eller Gaius Octavius Thurinus som han först kallades, ska sägas att han för många nutidsmänniskor är något av en ”doldis”, vilket Goldsworthy själv i inledningen till sin bok nämner. För många är han bara en referens i julevangeliet, där det berättas att

kejsar Augustus gått ut med ett påbud att hela världen skulle skattskrivas. Goldsworthy ger som en förklaring till denna tillvaro i ett historiskt relativt skymundan att Shakespeare aldrig skrev något drama om Augustus. Men troligen har han också för eftervärlden, med sitt långa, av framgångar krönta liv, och som hängiven ivrare för romerska dygder, inte minst inom familjelivet, framstått som mindre spännande än till exempel Caligula och Nero.

När nu Goldsworthy tar sig an Augustus blir det dock allt annat än tråkigt, dels på grund av det den historiska framställningen faktiskt handlar om (fast här får läsaren bitvis uppbåda en del föreställningsförmåga i ljuset av en hel del torra fakta – kalenderbitaren kommer dock att få sitt lystmäte!), dels på grund av kopplingen mellan då och nu. Och här är såväl Augustus själv som personer i hans familj och samtid av intresse.

För den som inte vet så mycket om Augustus tidiga liv och väg till framgång är det spännande att under Goldsworthys ledning ta del av detaljer i inbördeskriget samt i dessa sammanhang de oerhört bloddrypande utrensningar i Rom som kallades proskriptioner. Här får vi en bild av den tidige Augustus, redan här av Goldsworthy kallad Caesar – efter adoptivfadern Julius Caesar – som en inte bara iskall pragmatiker och opportunist, utan som en rentav blodtörstig *wild thing*. Framställningen av vad det här handlar om, bakom Goldsworthys bitvis torra formuleringar, är skrämmande och välbehövlig att begrunda, inte minst i vår egen tid, men som alltid måste man ha det historiska perspektivet med sig.

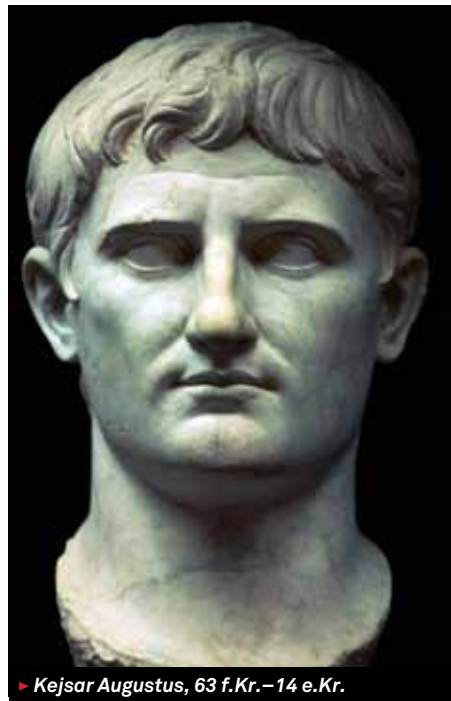
BÅDE FÖR DEN som läser en historisk biografi för att förstå mer av den mänskliga tillvaron som sådan, och för den som vill få mer detaljerad kunskap om romarriket, dess seder, ideal, krigsföring med mera, finns mycket att hämta hos Goldsworthy. Här ett axplock ur hans veritabla ymnighetshorn. Om Augustus nämns exempelvis att hans liv och framgångar var präglade av ett par särskilda fenomen: han hade ofta en oerhörd tur och han hade anlag för vrede. Dessutom tycks han ha haft en naturlig fallenhet för ledarskap.

Som Goldsworthy lyfter fram, hade Augustus ofta en rent oförskämd tur. Det är till exempel anmärkningsvärt att han i början av sin militära karriär, trots starkt bristande strategisk erfarenhet, stundtals sviktande hälsa och möjligen också feighet, hade så stora framgångar. Vrede var därutöver något i den egna karaktären som Augustus hade att tampas med, men kanske lärde sig att hantera. Här finns anekdoter som att en av hans lärare gav honom rådet

att vid uppflammande vrede gå igenom alfabetet före ett yttrande, vilket Augustus lär ha tillämpat, samt att han vid ett tillfälle, då han under ett senatsmöte stått i begrepp att i vredesmod fälla en sträng dom, fick sig en griffeltavla tillkastad av en rådgivare med en påminnelse om att inte fatta ett förhastat beslut, ett råd som han följde.

Något som alltid känns lika aktuellt i nutida analyser av äldre tiders härskare är frågan om ledarskap. Vad utgör en god ledare och vad utmärker en dålig? Av historieskrivningen att döma, inte minst Goldsworthys, tycks Augustus ha haft mycket goda ledarskapstalanger, även i modern bemärkelse. Men det fanns som bekant också andra i hans omgivning som med olika metoder kunde bestämma agendan. Så inte minst hans hustru Livia.

HELA BERÄTTELSEN OM Augustus och Livia är värd en redogörelse i sig, och i Goldsworthys bok får den det utrymme den förtjänar. I relationen till Livia, eller Drusilla som hon också kallades, säger Goldsworthy att vi undantagsvis möter människan Augustus (så att säga människan bakom "Augustus"). Livia var ung, av mycket fin familj, gift, gravid, oerhört vacker och intelligent. Augustus, själv redan gift, ville absolut ha henne till maka och det fick han, trots att det hela var nä-

► Kejsar Augustus, 63 f.Kr. – 14 e.Kr.

got av en skandal. Och trots alla skilsmässor, och de stora möjligheter som fanns till sådana vid denna tid i Rom, inte minst för Augustus om han hade velat, förblev Augustus och Livia gifta till hans död vid hög ålder. Augustus ska ha varit notoriskt otro-

► Augustus framför Alexander den stores grav, som framställt i målning från tidigt 1700-tal.

gen och Livia sägs ha hjälpt till med att skaffa fram unga älskarinnor till maken.

Trots detta, vilket Goldsworthy framhåller, tyder deras långa äktenskap på att de faktiskt var lyckliga tillsammans. Augustus verkar rentav, trots sina amorösa eskapader, ha varit vad engelsmännen kallar "uxorious" (på svenska ungefär: "hustrukär") och i kraft av sin ställning inom familjen och sitt sinnelag hade Livia säkert mycket makt, alltför mycket, har somliga menat. (Den som har läst Robert Graves romaner eller sett tv-serien "Jag, Claudius" som baseras på dem, vet precis vad som här åsyftas.)

Utöver Livia finns flera intressanta medlemmar i Augustus familj, vilka beskrivs väl av Goldsworthy i den mån källorna tillåter. Här känner man dock att man skulle vilja veta mer om Augustus enda biologiska dotter Julia, utöver förtal. Om henne har bland annat sagts att "Augustus sade till sina vänner att han hade två bortskämda döttrar som han var tvungen att stå ut med: staten och Julia" (Macrobius, början av 400-talet e.Kr.). Julia skickades i exil och fick aldrig återvända till Rom, troligen på grund av Augustus värnande om romersk moral, som hon hade kränkt genom att ha många älskare. En annan intressant person är Augustus styvson Tiberius, som senare blev kejsare, men som på höjdpunkten av sin brant uppåtstående karriär "kastade in handduken" och flyttade till Rhodos för att studera.

GOLDSWORTHYS MONOGRAFI ÄR bitvis litet

långrandig och utan glöd, vilket är synd, när det egentligen handlar om så oerhört spännande historiska skeenden och personer. Men emellanåt, till exempel när det handlar om de romerska inbördeskrigen och de redan nämnda bloddrypande proskriptionerna, blir skildringen riktigt fascinerande. Och för den som är ute efter fakta finns här allt i mängd. Här finns rikligt med fotnoter, utförlig bibliografi samt – helt nödvändiga i sammanhanget – utförliga familjetråd för Augustus släkt och ättlingar, inklusive alla omgiften, barn från olika äktenskap etcetera.

Det märks att Goldsworthy är militärhistoriker. Boken innehåller mycket av intresse när det gäller romersk krigsföring. Exempelvis får vi veta att romarna i sina inbördeskrig hade en något improduktiv tradition att återkommande ställa upp sina härar mot varandra utan att sedan gå till strid. Man hade också för vana att inrista obscena budskap om motståndarna och deras kvinnliga anförvanter på stenar som kastades med slungor mot fienden.

Sammanfattningsvis är Goldsworthys bok om Augustus mycket läsvärd, men i termer av tydlig "genericitet" och till och med "underhållning" är den inte i paritet med till exempel Edward Champlins *Nero* (2003) och Paul Cartledges *Alexander den store* (2004, svensk översättning 2014).

► Eva-Carin Gerö är professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

FRIEDRICH NIETZSCHE VAR, också med en äldre tids mått, en flitig brevskrivare. Den tyska, definitiva Nietzsche-utgåvan, den så kallade *Kritische Gesamtausgabe*, innehåller nästan 2850 brev av filosofens hand (inklusive en del brevtkast) i 16 volymer. Utgåvan rymmer därtill en bedövande rik kommentardel i åtta volymer, vilka också innehåller värdefullt bakgrundsmaterial, såsom samtida recensioner, system Elisabeths brevför-falskningar, tredje parts brev om Nietzsche etcetera. Av detta har blott Nietzsches korta brevväxling med Strindberg från vintern 1888–1889 varit tillgänglig på svenska. Det är därför synnerligen glädjande att Symposium i sin dödsföraktande, sedan 2000 pågående utgivning av Nietzsches samlades skrifter nu ger ut ett generöst urval, totalt 671 brev från Nietzsche, men också, i fotnoter, ett mindre antal brev till honom, allt i två eleganta volymer i danskt band.

Det första brevet är skrivet av den femårige parveln "Fritz Nietzsche" till farmor Erdmuthe sommaren 1850, det sista är daterat Turin den 6 januari 1889 och ställt till den store historieforskaren Jacob Burckhardt i Basel. Mellan dessa tidpunkter ligger ett stycke fascinerande själs- och kulturhistoria, som vi kan ta del av i en närmast ofantlig sekundärlitteratur om mannen och verket. Men det är i breven, där Nietzsche ofta är mer ogarderad än i sitt förvisso frispråkiga verk, som vi får den så att säga ofiltrerade versionen, direkt från källan.

I nämnda brev till Burckhardt, det berömda, mångciterade "vansinnesbrevet", skriver Nietzsche: "Något som är obehagligt och som ansätter min beskedlighet är att varje namn i historien i grund och botten är jag." Under några veckor har Nietzsche då, i ett utdraget, maniskt skaparrus, skickat ut närmare hundratalet brev, många mer eller mindre storhetsvansinniga; några är ställda till tidens stora maktspelare som Bismarck, kejsar Wilhelm II och den italienske kungen Umberto I. De allra sista breven är under-

tecknade Dionysos alternativt Den korsfäste, och Nietzsche säger sig ha haft en rad inkarnationer, i brev till Cosima Wagner bland andra Buddha, Alexander den store, Caesar, Napoleon, "kanske också Richard Wagner". I åter andra brev ser han sig reinkarnerad i kända förbrytare som figurerar i tidens boulevardpress.

Det är lockande att läsa breven under

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Friedrich Nietzsche

Samlade skrifter. Band 10.1 & 10.2. Brev i urval

SYMPOSION | 1048 S. | ISBN 9789187483127

BREVEN GER DJUPARE FÖRSTÅELSE AV VERKET – OCH OSMINKAD BILD AV MÄNNISKAN NIETZSCHE

Recensent *Fredrik Agell*

FRIEDRICH NIETZSCHE VAR en mycket flitigt brevskrivare och nu finns ett gediget urval av hans brev för första gången i svensk översättning.

Det är en utgåva som trots vissa brister måste anses vara en mycket värdefull gåva till alla Nietzsche-intresserade i Sverige.

Särskilt de tidiga breven, som ger mer handfasta uppgifter om hans tänkande, är en riktigt guldgruva för Nietzscheforskarna.

Breven ger också en osminkad, inte alldeles smickrande bild av människan Nietzsche, men med tiden ger han ett alltmer sympatiskt intryck.

Och hans överspända brev före sammanbrottet kan faktiskt ses som en marknadsföringskampanj som alltmer går över styr.

Nietzsches sista vakna tid som en djuppsykologiskt funtad berättelse om primära, under lång tid bortträngda allmaktsfantasier, som nu med ens löper amok då Nietzsche och värld blir ett. Men, det vet man i dag, Nietzsches sammanbrott var inte följden av överansträngning, av ensamhet, motgångar eller annan psykisk och fysisk påfrestning utan fysiologiskt förorsakad av en syfilisinfektion som han

ådragit sig decennier tidigare, förmodligen redan vid ett bordellbesök som student i Leipzig 1866, en infektion som slutligen ledde till ett irreparabelt funktionsbortfall av viktiga hjärnfunktioner (*paralysis progressiva* löd diagnosen på nervkliniken i Basel dagarna efter hans insjuknande).

TOKBREVEN ALLTSÅ SOM en närmast mekanisk produkt av en hjärna i sönderfall? Det finns en annan läsart. Att Nietzsches väg till det ofrånkomliga sammanbrottet tog sig detta och inte andra uttryck är förstås givet av hans livshistoria. I ljuset av denna är det möjligt att se utspelen som ett medvetet rollspel, där Nietzsche, halvvägs in i ett själsligt mörker, i brevformen ikläder sig skilda masker för att väcka uppseende och intresse för sin person och för sin radikalt nya, irlärliga eller "heterodoxa" filosofi. Strategin låg nära till hands för den gamle filologen Nietzsche. Som yngling drillad i de klassiska språken vid det humanistiska elitgymnasiet Schulpforta – senare i Basel dessutom ensam ansvarig för undervisningen i klassisk grekiska på stadens gymnasium – måste han ha varit förtrogen med en av många klassiska språk- och stilövningar, nämligen det fingerade brevskrivandet i kända historiska personers namn (en tradition som går tillbaka på den oerhört inflytelserika antika läroboken *Progymnasmata* av Afthonios, använd över hela Europa ända in på 1800-talet i undervisningen i grekiska).

Det som talar för en sådan läsning är bland annat att andra brev från tiden före den slutliga kollapsen överraskande nog är hållna i en nykter ton, så till de närmaste, inför vilka Nietzsche inte har minsta behov av att dikta ihop en världshistorisk persona. Det omtänksamma brevet till modern Franziska kort före julafton 1888 utgörs exempelvis till största delen av en lång och saklig redogörelse för den senaste tidens tilldragelser i Turin. Först i slutet av brevet berättar han med illa dold stolthet och kanske någon överdrift om den uppskattning som nu vederfars honom utan-

för Tyskland, av "idel högt uppsatta och framstående personer".

Och visst hade han anledning att vara förhoppningsfull. Georg Brandes, den berömda danske kritikern, skickar Nietzsche ett erkännansamt brev den 26 november 1887 (varav delar är förtjänstfullt återgivna i den svenska utgåvan). Därmed inleds en vänskap per korrespondens, som på ett sagolikt sätt kommer att befördra Nietzsches allmänhumör vid en tidpunkt då den svårt sjuklige Nietzsche, närmast bortglömd för världen, med en svårförståelig disciplin i det tysta skrev vidare på ett verk som nästan ingen brydde sig om. Snart har Brandes tillsänts alla Nietzsches verk, och i april och maj 1888 håller han fem offentliga föreläsningar i Köpenhamn om Nietzsche. I ett översvallande brev från den 10 april det året sänder Nietzsche Brandes sitt curriculum vitae. Det börjar: "Jag föddes den 15 okt. 1844, på slagfältet vid Lützen. Det första *namn* jag hörde var Gustav Adolf." Levnadsloppet fortsätter i samma högstämnda stil och är pepprat med storvulna skrytsamheter, uppenbart nedskrivna för att tilltala en allmänintresserad offentlighet uppe i Norden, det vill säga den som kan tänkas bevista Brandes föreläsningar. Snart avlägger Brandes rapport: sedan en stor tidning skrivit om den första föreläsningen var salen nästa gång fylld till bristningsgränsen, 300 personer.

En stor del av Nietzsches brev från denna tid och fram till sammanbrottet är visserligen överspända men ändå målmedvetna försök att värva översättare och andra kulturpersonligheter som kan sprida hans skrifter över Europa – så exempelvis Strindberg, som tipsats om Nietzsche av Brandes. Det är i dessa värningsbrev till ditintills för Nietzsche obekanta personer vi finner de drastiskt tillspetsade liknelserna, den överdrivna självapoteosen, de självpåtagarna poserna och rollerna. Inte så litet ger brevväxlingarna, i de fall då vi också har tillgång till svarsbrev, intrycket av en lätt unken manlig socialiseringsprocess, där man hetsar varandra till nya höjder, speciellt när det gäller kvinnofrågan, där Strindberg och Nietzsche genast finner sig vara på jämställd fot, med ömsesidiga hyllningssånger till den andre som föga överraskande följdfenomen.

Men det är en marknadsföringskampanj som alltmer går över styr. Vissa begrepp och metaforer, som för första gången dy-

ker upp i ett sakligt sammanhang, börjar föra ett egenliv där Nietzsche förlorar kontrollen över dem. Det myckna talet om hans verk som dynamit, exempelvis, och de därur sprungna maktfantasierna (i verket mest effektfullt iscensatt i *Ecce homo*, avsnittet "Varför jag är ett öde"), går tillbaka på ett uttryck som Nietzsche återfinner i en recension av *Bortom gott och ont*, vilket han med belåtenhet meddelar sin väninna och välgörare Malwida von Meysenbug redan 24 september 1886.

DET ÄR INGEN överdrift att säga att breven blir Nietzsches öde. I ett brev nås han av det glada budskapet att han snart ska

det att han på grund av sjukdom anhåller om och beviljas avsked från sin professorstjänst i Basel 1879, bara 34 år gammal, är Nietzsche i perioder en mycket ensam person. Han är bannlyst från Wagners av tidens berömdheter livligt frekventerade Bayreuth, och många gamla beundrare avskyr honom som en renegat som avfallit från den rätta läran, från Schopenhauers metafysiska musikestetik och Wagners allkonstverk (båda förstas konstitutiva element i Nietzsches förstlingsverk *Tragedins födelse*). Också gamla vänner, som Erwin Rohde, känner sig främmande inför Nietzsches nya, naturalistiska och hårdsmälta tänkande, som inleds med *Mänskligt, alltförmänskligt* 1878. Han blir en icke-person som i stor utsträckning, åtminstone om man jämför med andra betydande europeiska intellektuella, saknar samtalspartner i nivå med honom själv, framstående tänkare, författare, vetenskapsmän som han brevlades kan utbyta idéer och tankar med.

Fler än den kloke Karl Jaspers har velat se Nietzsches tänkande som en experimentalfilosofi som prövar olika förhållningssätt till existensen. Men trots att breven är synnerligen lämpad för en intellektuell bytshandel av vågade och nya tankar ser vi förvånansvärt litet av detta i Nietzsches sena brev, däremot mer av ensidiga utläggningar av böcker som Nietzsche är i färd med att skriva eller redan har avslutat, till exempel i breven till sin förtrogne allt-i-allo Heinrich Köse- litz. Denne är tilldelad den beundrande adeptens roll, vilket, det måste i rättvisans namn vara sagt, inte hindrar att han tip- sar Nietzsche om en underskön vändning ur *Rigveda*, som ger

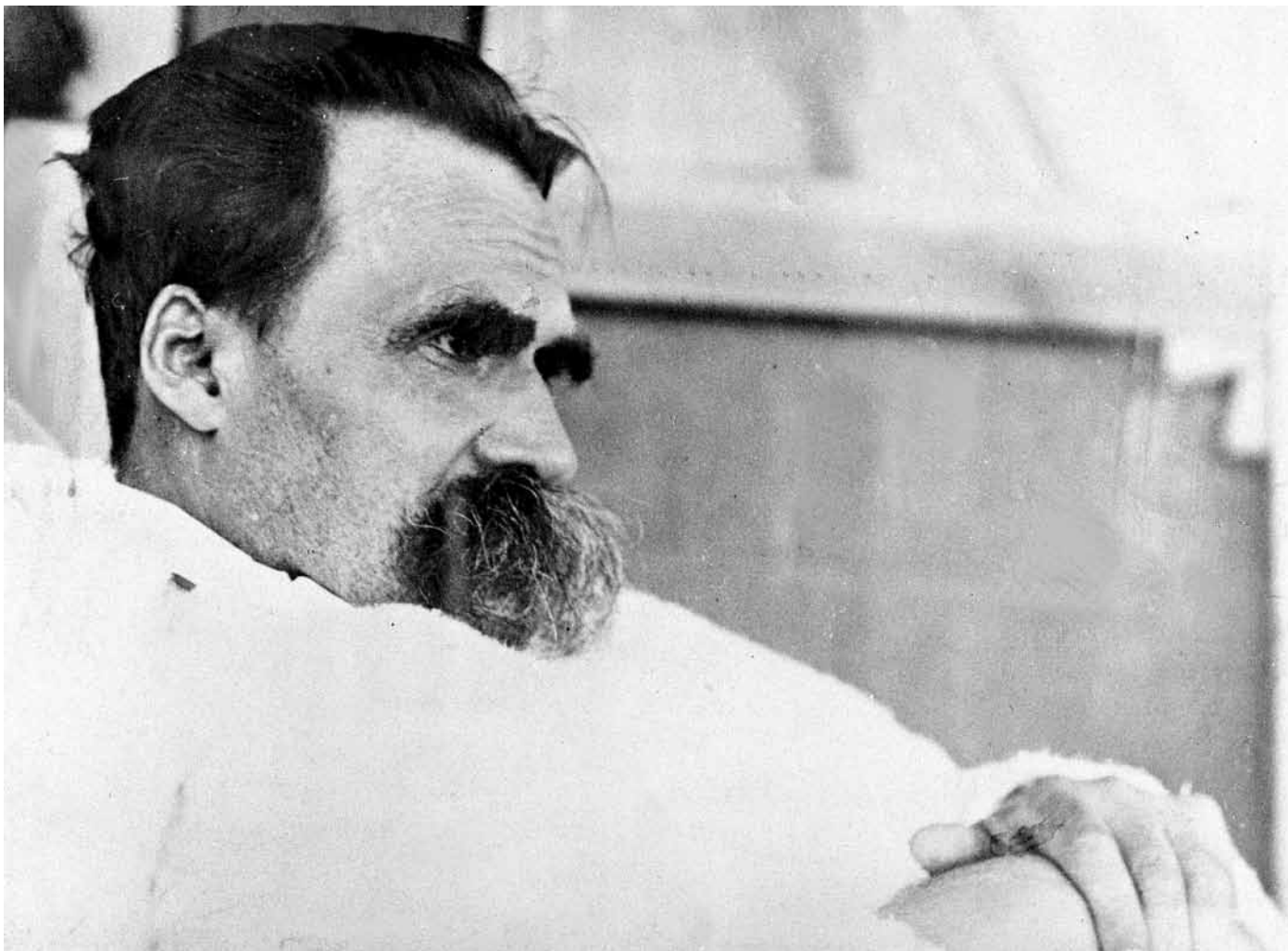
Morgonrodnad dess titel men också motto: "Det finns så många morgonrodnader som ännu inte setts lysa" (se Nietzsches brev till Köse- litz från den 22 februari 1881). I slutändan är den omfattande kvarlä- tenskapen (*Nachlaß*) – bestående av arbetsnotiser, utkast, excerpter ur viktiga verk etcetera – en viktigare källa än breven för vår förståelse av framväxten av Nietzsches mogna verk, som snarare är monologiskt framvuxet, i ett Nietzsches samtal med sig själv och de många vetenskapliga och filosofiska arbeten som hans självstudier leder in honom på.

Å ANDRA SIDAN avlägger breven under "vandringsåren" 1879–1889 ett tungt bio- grafiskt vittnesmål om hans person. Och

upptäckas och vinna anhängare, i brev stiliserar han sig själv till dynamit, till öde, världshistoria, i brev går han in i ett själsligt mörker, och i brev, de sista vansinniga, lämnar han åt eftervärlden ett gemnåle som tillåter vilda spekulationer om genialitetens närhet till sinnessjukdomen. Allt detta är viktiga förutsättningar för en livskraftig mytbildning om filosofen som skådade så djupt ner i tillvarons och varats avgrunder att han beslogs med vansinne, en mytbildning som har värvat Nietzsche fler läsare och anhängare än kanske någon annan filosof, varför man i slutändan måste säga att den självinsenering som började och slutade i breven marknadsmässigt var mer än lyckad.

Efter brytningen med Wagner och efter

► Friedrich Nietzsche (1844–1900).

liv och tänkande är intimt förknippade i fallet Nietzsche. Det rörande och berömda triangeldramat mellan Nietzsche, vännen Paul Rée och den 21-åriga, högintelligenta och precis som Nietzsche svårt sjuka Lou Salomé utgör det mest slående exemplet på det.

”Våren är förbi här: vi har sommarvärme och ljusa dagar. Det är min förtvivlans tid. [...] Återigen har jag haft ett antal svåra anfall!” heter det till Franz Overbeck den 17 mars 1882. Men så med ens, i flödet av otaliga lamentationer till de närmaste: en helt annan ton, uppsluppen, livsbejakande. Det är som om Lou likt en plötslig uppenbarelse väcker honom ur en lång dvala våren 1882. Brevet från denna tid vittnar om en sinnesstämning som erinrar om det sista årets eufori men helt utan dess monomana besatthet av den egna personen. Efter syster Elisabeths rapporter om Lous påstådda bakdanteri av honom under en vistelse hos Wagners i Bayreuth under sommaren – där Nietzsche själv inte stod högt i kurs – genomgår han emellertid en djup kris, där han på en och samma gång tillber och förbannar den älskade. ”Vad

skall jag göra? Varje morgon känner jag en förtvivlan inför hur jag skall klara av dagen. Jag sover inte längre; vad hjälper det att marschera i åtta timmar! [...] Ikväll ska jag ta så mycket opium att jag tappar förståndet”, skriver han i ett brevutkast den 20 december 1882 till Lou och Rée, som kamperar ihop. Några dagar senare heter det i brev till vännen Franz Overbeck: ”Om jag inte upptäcker alkemistkonststycket att förvandla också denna – dynga till guld så är jag förlorad.”

Orden ger oss en handfast ingång till många av Nietzsches sena skrifter, som i överförd betydelse är ett slags alkemistiska konststycken, produktiva bearbetningar av levtt liv. Det stormiga triangeldramats själsliga toppar och dalar, återspeglings av de många långa promenaderna med Lou ger honom nytt stoff: ”under tio helt klara och friska januaridagar blev min Zarathustra till, det mest lössläppta av alla mina verk” (brev till Köselitz den 19 februari 1883). Utan Lou, ingen Zarathustra, profeten som stiger ned från berget för att vinna lärjungar. I själva verket kan man i brevväxlingen mellan Nietzsche och

Lou, det har Rüdiger Safranski visat i sin Nietzschebok, utvinna mycket som har direkt bäring på Zarathustra-dikten.

På liknande sätt får Nietzsches tyngsta tanke, den eviga återkomsten av det samma – ”den högsta formen av bejakande” – sin fulla innebörd först då vi sätter den i förbindelse med Nietzsches akuta sjukdomsanfall som ibland kunde plåga honom flera dagar och nätter i sträck. Brevet vittnar om ett ständigt pågående växelspel mellan smärta och lindring, mellan kaos och ordning, olust och lust, raserande och skapande, en dialektik som vi så väl känner igen i det sena verket, som vi i viss mening måste se som Nietzsches privata bejakande av den egna lidandehistorien.

Annars är det i de tidigare breven vi hittar mer handfasta uppgifter om Nietzsches tänkande. För Nietzscheforskaren är de en riktig guldgruva, med rikliga uppgifter om hans lektyr och litterära planer. Oerhört centralt, utan motsvarighet i verket eller i *Nachlaß*, är ett brev till Carl von Gersdorff från slutet av augusti 1866, ett litet filosofiskt manifest som förebådar det som komma skall, både den av Scho-

penhauer färgade konstnärsmetafysiken i *Tragedins födelse*, men också den naturalistiska vändningen i *Mänskligt, allförmänskligt* några år senare. I brevet hyllar Nietzsche Friedrich Albert Lange, en nykanti som precis kommit ut med en kunnig och elegant filosofihistoria, *Materialismens historia och kritik av dess betydelse för samtiden*. Lange, som i Kants efterföljd kritiskt avfärdade alla transcendentia hinsidesföreställningar som ett otillåtet bruk av det spekulativa förnuftet, gav ändå de metafysiska tankebyggnaderna ett relativt berättigande, eftersom de precis som kristendomen var trösterika och erbjöd etiska ideal. Nietzsche refererar pregnant Langes position i några punkter och avslutar: "Följaktligen, menar Lange, släpper man filosoferna fria, under förutsättning att de är uppbyggliga. Konsten är fri, även på begreppens område. Vem vill vederlägga en sats av Beethoven, och vem vill beskylla Raphaels Madonna för en villfarelse? – Du ser, till och med inför de mest kritiska ståndpunkter har vi kvar vår Schopenhauer."

MEN BREVEN GER inte bara en fördjupad förståelse av verket, utan också en osminskad bild av människan Nietzsche. Bilden är inte alldeles smickrande, speciellt inte för den unge Nietzsche, som gillar att utmärka sig och ställer mycket höga krav inte bara på sig själv utan också på omgivningen. Sitt eget för en nutidsmänniska ofattbart ambitiösa bildningsprogram vill han överföra på andra. I brev från slutet av oktober 1861 ger han faderligt, inte utan en bismak av ordergivning, sin femtonåriga lillasys-

► Nietzsche och hans mor Franziska, 1892.

ter Elisabeth förslag på julklappar som hon bör önska sig: noterna till Schumanns *Frauenliebe und Leben* (tonsatta visor med text av Adelbert von Chamisso) samt två teologiska verk av Karl August Hase, professor i Jena. Speciellt illa till hamnar den sympatiska vännen Paul Deussen (sedermera mycket framstående indolog), som till en början endast motsträvt och med kritiska förbehåll ägnar sig åt att läsa den av Nietzsche anbefallda Schopenhauer, vilket genast väcker Nietzsches misshag. När Nietzsche kallas till professor i Basel 1869 skickar Deussen sina lyckönskningar men beklagar sig samtidigt kort över sin egen, hårda tillvaro i arbetet på en ännu oavslutad Platon-dissertation. Nietzsche väljer att missuppfatta brevet kapitalt och säger i en kort biljett upp bekantskapen. Efter ett oförstående, men försonligt brev från Deussen kommer ett utförligt svar, fyllt av förolämpningar, vilka kröns av följande krigsförklaring: "För att tala klarspråk så förefaller hela ditt resonemang i alla dina brev som oändligt obetydligt och trivialt: och hur ett sådant ytligt tänkande och en sådan ofilosofisk brist på livsallvar dessutom kan vilja para sig med stolthet, den löjligen bonddrygheten att inte vilja erkänna någon som står högre – det kan jag blott förstå med stor möda och med en djup suck över den mänskliga dårskapen." (Brevet skickades men finns bara bevarat i utkast, daterat till andra hälften av februari 1869.)

Nietzsche ger med tiden i breven ett alltmer sympatiskt intryck, och läsaren som påbörjar den andra brevvolymen är glad att slippa det omständliga och närmast parodiskt högtravande missionerandet för Wagner och Schopenhauer. I de sena bre-

ven är det dessutom svårt att inte drabbas av medkänsla med den i förtid hastigt åldrande, skelögde och halvblinde sjukpensionären som svårt märkt av sjukdomar måste få hjälp av de få vännerna för att kunna bekosta utgivningen av sina skrifter, som sålde i något hundratal exemplar. Mest av allt måste man beundra hans intellektuella nyfikenhet och enorma arbetsförmåga, hans oavlätliga strävan att tänka sina hårt förvärvade insikter till deras yttersta konsekvenser, oavsett vad man kan ha för uppfattning om verket i övrigt.

ÖVERSÄTTNINGEN OCH URVALET, med ett utförligt efterord och sparsamma kommentarer är gjorda av Peter Handberg, en av fyra huvudredaktörer för Nietzsches samlade skrifter. Det är egentligen en omöjlig uppgift för en person. Tyvärr, tycker den petige recensenten efter stickprovskontroller, haltar det rejält på många ställen. Det saknas konsekvens i formalian, citat- och hänvisningstekniken är bristfällig, de alltför sparsamma kommentarerna tycks ibland nyckfulla, för att inte säga rent missvisande. Översättningen är förvisso överlag av god kvalitet, men ändå är alltför många ställen slarvigt direktöversatta, utan hänsyn till idiomatiskt korrekt svenska (så exempelvis i brevet till Gersdorff från den 25 maj 1865, där Nietzsches inledande kritik av studentnationlivet i översättningen är så vanställd att den blir obegriplig). Den allvarligaste invändningen är ändå att läsaren inte ges en rimlig chans till vidare studier på egen hand. I ett långt brev till Paul Deussen, daterat den 2 juni 1868, är 24 namn nämnda, de flesta av dem framstående filologer, många av stor betydelse för Nietzsches ungdomsarbeten. Alla utom åtta saknas i det knapphändiga registret, exempelvis Valentine Rose, vars pseudoepigrafiska arbete utgjorde en viktig inspiration för Nietzsches studier av Diogenes Laertios och Demokritos; i översättningen ges han dessutom det missvisande namnet von Rose.

Jag misstänker att manusarbetet har dragit ut på tiden och att det gått fort på slutet, vilket förstås är en fråga också för förläggaren och inte bara kan lastas utgivaren, tillika översättaren. Någon månads redaktionellt heltidsarbete, under konsulterande av de tyska originalbanden, hade kunnat undanröja de flesta av bristerna i en edition, som ändå måste anses vara en mycket värdefull gåva till alla som intresserar sig för Nietzsche här i landet.

► Fredrik Agell är fil. dr på en avhandling om Nietzsche.

► Nietzsches skrivmaskin, den så kallade "skrivkulan", uppfunnen av dansken Rasmus Malling-Hansen år 1865, och den första maskin med vilken man kunde skriva snabbare än för hand.

Maurizio Ferraris *Manifest för en ny realism*

(*Manifesto del nuovo realismo*)

ÖVERS. IDA ANDERSEN

DAIDALOS | 146 S. | ISBN 9789171734365

EN ALLTFÖR SVEPANDE KRITIK AV POST- MODERNISMEN

Recensent *Henrik Lundberg*

FERRARIS TAR STÄLLNING för upplysningen mot postmodernismen. Hans bok kan tjäna som ett nyttigt korrektiv till slentrianmässiga uppfattningar om att vetande och makt alltid går hand i hand, men det är svårt att se att hans bok för filosofin eller samhällsvetenskapen framåt.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DEN TEORETISKA MOTSÄTTNINGEN mellan upplysning och upplysningskritik har i hög grad präglat det moderna västerländska kulturmedvetandet. Som kulturrepok brukar upplysningen förläggas till mitten och senare delen av 1700-talet. Det är emellertid också möjligt att karaktärisera upplysningen i termer av de specifika idéer som kännetecknade denna kulturrepok. I denna senare mening blir upplysningstänkandet något som filosofer och intellektuella an-

sluter sig till även i dag. Exempel på typiska upplysningsidéer är tolerans, tron på ett universellt mänskligt förnuft, kritiken av religiös dogmatism och auktoritetstro. Även motupplysningen och upplysningskritiken kan beskrivas både som en kulturrepok och som en uppsättning mer eller mindre samtida idéer. Motupplysningen, till vilken romantiken och konservatismen räknas, uppstod som en reaktion på upplysningens förnuftstro under framför allt 1800-talets första hälft.

Kritikerna menade att upplysningstänkarna hade dragit idén om ett abstrakt och universellt förnuft för långt. Upplysningens universella förnuftsnormer utmanades nu av en syn på förnuftet som socialt och historiskt föränderligt. Medan upplysningstänkarna försökte deducera allmängiltiga moralprinciper ur ett hypotetiskt samhällskontrakt framhöll de konservativa tänkarna att förnuftet inte var mäktigt sådana bedrifter. Rättsteoretikern Justus Möser är ett tidigt exempel på en tänkare som vände sig mot upplysningens förnuftssyn. I skriften *Der jetzige Hang zu allgemeinen Gesetzen und Verordnungen ist der gemeinen Freiheit gefährlich* från 1772 hävdar Möser att det generaliserande tänkesättet, som han kallar ett "nymodigt tänkesätt", ger uttryck för en despotism när det försöker inordna allt och alla under samma rättsregler. På så vis överges, säger Möser, "naturens sanna plan som visar sin rikeedom i mångfalden".

Postmoderna tänkare som till exempel Jean-François Lyotard och Michel Foucault kan betraktas som arvingar till flera av motupplysningens idéer. Liksom motupplysningen tar postmodernismen avstamp i en kritik av upplysningens mest omhuldade uppfattning: tanken att vetande innebär frigörelse. För postmodernister är vetande och förnuft i stället ett instrument för herravälde. (Foucault skulle dock så måningom byta åsikt i denna fråga.) Den postmoderna analysens uppgift består i att avslöja, eller dekonstruera, de maktanspråk som döljer sig bakom det skenbart neutrala förnuftet. Postmodernismens förnuftsuppfattning blir på så sätt ett slags mot-förnuft. På egen hand förmår detta förnuft ingenting. Det duger bara till att avslöja maktanspråk och att förse begrepp med ironiska citattecken.

VILKA ÄR DE samtida arvtagarna till upplysningens ideal? Flera tänkare anmäler sig. En är italienaren Maurizio Ferraris. I sin nu till svenska översatta *Manifest för en ny realism* angriper Ferraris flera postmoderna tankegångar och tar ställning för en upplysningsfilosofi. Han vänder sig i synnerhet mot tanken att epistemologin äger företräde framför ontologin. Ferra-

► Maurizio Ferraris.

ris kallar denna tankegång för felslutet vara-vetande. Felslutet består i att tro att begreppsscheman eller tanke kategorier skapar verkligheten utifrån något slags amorf massa. Han karaktäriserar postmodernismen som "en lära som tilldelar medvetandet ett obestridligt herravälde över världens gång". En smla halsbrytande skriver han även att postmodernismen lär att "hela verkligheten är socialt konstruerad och obegränsat manipulerbar".

Mot detta ställer han en typ av upplysningsfilosofi som han kallar "ny realism". Den nya realismen tar sin utgångspunkt i ontologin snarare än i epistemologin. Naturen har, menar han, sina egna inneböende lagar och strukturer som är helt och hållet oberoende av våra begreppsscheman. Det märker vi inte minst när vi på grund av observationer plötsligt tvingas revidera våra trosföreställningar. Ferraris understryker att den nya realismen inte är en teori eller ens en filosofisk inriktning, utan framför allt en passande beskrivning av samtidens filosofiska kultur. Det finns helt enkelt ett förnyat intresse för realism i den samtida filosofin. Intresset beror på att de flesta filosofer och intellektuella nu har insett att postmodernismen nått vägs ände och därför ser sig om efter alternativ. Ferraris nämner utvecklingen hos Hilary Putnam och Umberto Eco samt uppkomsten av den så kallade spekulativa realismen som exempel på en omorientering mot realism inom filosofin.

Det är förvånande att Ferraris inte tar upp den så kallade kritiska realismen, som har haft ett visst inflytande inom sociologin. Upphovsmannen till den kritiska realismen är den nyligen bortgångne brittiske filosofen Roy Bhaskar. I sin *A Realist Theory of Science* från 1975 beskriver han till och med det vara-vetande felslut som utgör Ferraris huvudnummer i *Manifest för en ny realism*. Bhaskar kallar felslutet för "the epistemic fallacy". Han menar, precis som Ferraris, att det innebär ett misstag att tro att ontologin uttöms av epistemologin. Ett sådant synsätt leder oundvikligen till en

upplösning av föreställningen om att det finns en av oss oberoende värld som vetenskapen studerar. För Bhaskar var felslutet emellertid riktat mot positivismen och inte postmodernismen.

HUR SER DEN postmodernism ut som Ferraris vänder sig mot? Han sammanfattar postmodernismens etos i tre punkter: ironisering, avsublimering och avobjektivering. Med ironisering avses att forskare och intellektuella intar en spefull hållning till påståenden och teorier. Det typografiska uttrycket för denna ironiska distans finns i det myckna bruket av citattecken. Verklighet blir ”verklighet”. Sanningen blir ”sanning” etcetera. Det ironiska förhållningssättet har sitt upphov i att verkligheten förmedlas via begreppsscheman. I och med att det inte finns någon enkel väg från verkligheten till kunskap om verkligheten, kan erfarenheten begreppsliggöras på flera olika sätt. Citattecknen tjänar till att markera att det kan finnas flera olika begreppsscheman som i sig är lika legitima. Inget av dem förtjänar vårt helhjärtade förtroende. Avsublimering innebär att begäret inom postmodernismen har företräde framför förnuft och vetande. Eftersom förnuftet innebär en form av maktutövning, kan vi inte förvänta oss någonting gott från detta. Hoppet ställs i stället till begäret, som betraktas som en kreativ och revolutionär resurs. Med avobjektivering, den mest grundläggande av de tre punkterna, avses att begrepp som sanning, objektivitet och verklighet i princip representerar något dåligt. Det mest utbredda elementet inom avobjektiveringen, och också själva kardinalfelet inom postmodernismen, är emellertid ståndpunkten att verkligheten är socialt konstruerad. Postmodernisterna begär, med andra ord, felslutet vara-vetande.

Den filosofiska och metodologiska diskussionen om felslut rymmer, som Margaret Crouch har påpekat, två moment. För det första kan man fråga sig om ett sätt att argumentera utgör ett felslut, för det andra om en viss tänkare eller grupp av tänkare begär felslutet i fråga. Jag vill mena att Ferraris inte i något av dessa avseenden lyckas leda sina påståenden i bevis. Är vår erfarenhet alltid beroende av begreppsscheman? Nej, säger Ferraris. Människor från olika kulturer och samhällen kan snabbt enas om vissa fakta, till exempel att det ligger en toffel på mattan. För att konstatera detta räcker det att observera toffeln. Det finns, säger han, en sfär av fakta som inte är hopplöst hoptrasslad med en sfär av tolkningar.

En konstruktivist skulle invända att detta är ett trivialt exempel, som missar problemets kärna. Han/hon skulle förmod-

ligen svara något i stil med: ”Observationer har ett övervägande empiriskt innehåll. Skillnader mellan grupperns sätt att tänka återfinns på ett högre abstraktionsplan än vad observationer gör. Relativiserande faktorer ger sig till känna framför allt när det gäller tänkande och argumentation. Ett påstående som ’Alla hittillsvarande samhällens historia är klasskampens historia’ är till exempel på ett helt annat sätt än observationer beroende av begreppsscheman. Det är också sådana här typer av påståenden som vi intresserar oss för i vetenskapliga sammanhang”.

Ferraris har förutsett denna invändning. Han kallar invändningen för ”Det handlar om något helt annat”-argumentet. För att vara giltig, menar han, förutsätter den att det går att lokalisera brytpunkten där det självklara och triviala, till exempel observationer av tofflor, övergår i det tolkningsbara och problematiska, till exempel påståendet att all historia är klasskamp.

”Man får helt enkelt ta hans ord för att postmodernister och konstruktivister menar att världen är en skapelse av våra begreppsscheman.”

Enligt Ferraris går det en obruten linje från tofflor till värld till klasskampens. Det är inte fråga om två olika sfärer; i båda fallen handlar det om att vissa objektiva fakta antingen föreligger eller inte. Ferraris argument är svårförståeligt. Varför kan brottet på linjen inte utgöras av det som vi kan avgöra med hjälp av observationer i vår vardagsverklighet respektive det som vi framför allt avgör med hjälp av argumentation? Varför kommer vi överens om tofflor på mattor, men inte om att historien är klasskampens historia? Borde inte kontinuiteten mellan dessa båda typer av påståenden i så fall också leda till att de avgörs på samma sätt? Ferraris borde här ha stannat upp och fördjupat resonemanget.

MAN FRÅGAR SIG också vem det är som egentligen hävdar att ”allt är socialt konstruerat”? Vem är det, med andra ord, som begär felslutet vara-vetande? Som så ofta i sådana här sammanhang ges få exempel. I Ferraris framställning finner man aldrig några närkamper med centrala texter eller redovisningar av möjliga alternativa läsningar. Man får helt enkelt ta hans ord för

att postmodernister och konstruktivister menar att världen är en skapelse av våra begreppsscheman. Men som jag läser flera konstruktivister invänder de inte mot existensen av en stabil yttervärld som är oberoende av våra begreppsscheman. Poängen är i stället att vår kunskap om denna yttervärld är förmedlad av begreppsscheman. Kunskapen om naturen och samhället är socialt konstruerad. Naturen är det inte. Ferraris tycks vackla mellan dessa två ståndpunkter; ibland hävdar att han att postmodernister menar att verkligheten är konstruerad och ibland är det kunskapen om verkligheten som är det. Det är bara i det förstnämnda fallet som man kan tala om ett vara-vetande felslut.

Ferraris uttrycker sig inte sällan svepande och slarvigt. Saker och ting avhandlas i ett rasande tempo. Det är ibland svårt att förstå hur vissa saker egentligen ska uppfattas. Enligt Ferraris har till exempel postmodernismen i högre grad än marxismen förverkligats socialt och politiskt. Hur ska en sådan utsaga förstås? Till stöd för påståendet anförs bland annat att en massmedial populism har brett ut sig i offentligheten. Tv-nyheter och talkshower har lett till att vi numera kan få att tro vad som helst. I massmedier har vi kunnat se, säger han, hur Nietzsches sentens ”Det finns inga fakta, bara tolkningar” har realiserats fullt ut.

Men är detta verkligen sant? Ferraris säger visserligen att postmodernisternas bidrag till populismen har varit högst ofrivilligt. Som läsare undrar man ändå hur det ideologiska understödet egentligen sett ut. Har Berlusconi feltolkat Nietzsche och Derrida? Det förblir också oklart hur Jean Baudrillards påstående att Gulfkriget inte har ägt rum har spelat Bush-administrationen i händerna. Har det använts i propagandasyfte? Ferraris förefaller tro att alla människor, mediemoguler såväl som politiska rådgivare, är lika upptagna med postmodernismen som han själv är. Sanningen är väl dock att varken krigföring eller byggandet av mediemperium har haft så mycket med postmodernismen att göra.

Ett försvar för förnuft och vetenskap är naturligtvis välkommet i dessa yttersta dagar. Ferraris bok kan också tjäna som ett nyttigt korrektiv till vissa slentrianmässiga uppfattningar som man ofta möter i akademiska miljöer, till exempel att vetande och makt alltid går hand i hand. Jag kan dock inte se att *Manifest för en ny realism* utgör ett steg framåt för vare sig filosofin eller samhällsvetenskapen.

► Henrik Lundberg är universitetslektor i sociologi vid institutionen för sociologi och arbetsvetenskap vid Göteborgs universitet.

GABRIEL BYSTRÖM SKILDRAR i *Tystnadens triumf* hur den ungerske högerkonservative och populistiske Fidesz-ledaren Viktor Orbán tagit makten och i dag styr Ungern genom att tysta ner den politiska oppositionen. Ungern ligger nu på 56:e plats i världen när det gäller mediefrihet, långt bakom övriga medlemsstater i EU. Efter valet 2010 utnyttjade Fidesz sin kvalificerade majoritet i parlamentet och genomförde reformer med syfte att stärka makten, bland annat genom att manipulera valsystemet så att det 45-procentiga röststödet omvandlats till en kvalificerad majoritet. Valdeltagande var lågt; trots att enbart cirka var fjärde röstberättigad la sin röst på Fidesz fick partiet 67 procent av parlamentsplatserna. Detta gör det möjligt för Fidesz att ändra konstitutionen utan att behöva kompromissa och söka stöd från andra partier. Byström menar att nu väntar "fyra år av mörk europeisk konservatism där nationen, familjen och kyrkan sätts i fokus samtidigt som staten och det styrande partiet bildar en allt tätare väv".

Framställningen bygger på intervjuer och rapporter om de viktigaste händelserna sedan Orbáns tillträde år 2010. Författaren har talat med politiker både i ledande ställning och opposition, inklusive den tidigare socialdemokratiske premiärministern Ferenc Gyurcsány som styrde mellan 2004 och 2009 samt träffat journalister och andra politiska bedömare. Byström behärskar inte det ungerska språket utan har använt engelska eller tolk. Hans utifrånperspektiv är fruktbart och han är duktig på att lyfta fram intressanta händelser och sammanhang. Nackdelen är hans beroende av andras läsning och att han själv inte kan följa den ungerska debatten direkt från källorna.

Byströms kritik riktar sig framför allt mot Fidesz, men inkluderar även det högerextrema och fascistiska Jobbik. Kritiken har en ideologisk sida; det är uppenbart att han inte delar de konservativa värderingar som Fidesz representerar. Han lyfter fram hur Fidesz bejakande av natio-

nalkonservativa värderingar i konstitutionen har försämrat religiösa och sexuella minoriteters situation och förstärkt antisemitism och homofobi. Byström menar att Jobbik och Fidesz på en rad områden delar samma värderingar och att Fidesz genomfört många av Jobbiks förslag. De båda partierna, som officiellt är i opposition med varandra, delar samma ideologiska

piskt populistisk och kritiken från EU och IMF har Orbán avfärdat med att "Ungern inte ska bli någon koloni".

De ekonomiska skillnaderna har ökat och Orbán och hans närmaste krets har blivit förmögna genom att mjölka staten. Regeringens lösning på de etniska och sociala problemen har varit att lansera ett statligt jobbprogram. Det marknadsförs som en framgångssaga för romsk inkludering, men innebär att romerna tvingas ta enklare jobb till löner under den statligt reglerade minimilönen. Stödprogrammet innehåller heller inga utvecklingsmöjligheter, vilket gör att romernas marginaliserade ställning institutionaliseras.

Romernas marginaliserade ställning har bidragit till etniska och sociala spänningar i det ungerska samhället. Spänningarna nådde sin kulmen under 2008–2009 då sex romer mördades och trots att Fidesz inte satt vid makten då menar Byström att Fidesz och Jobbik bidrog till att hetsen mot romer trappades upp. De högerpopulistiska krafterna har utnyttjat begreppet "zigenarbrottslighet" för att kollektivt skuldbelägga romer.

BYSTRÖM PEKAR OCKSÅ på hur Orbán rehabiliterar historiska personligheter för att nå sina politiska mål. Ett tydligt exempel är att minnesmärken och statyer rests över den antisemitiska ungerske regeringschefen Miklós Horthy som styrde Ungern 1920–1944. I Budapest har ett omtvistat monument över den tyska ockupationen under andra världskriget rests, där regimtrogna historiker lagt ansvaret för deportationerna av judarna på tyskarna, trots att den seriösa forskningen om Förintelsen i Ungern klarlagt att företrädare för den ungerska regeringen, de lokala myndigheterna och gendarmerna inte bara villigt deltog, utan även drev på deportationen av judarna i Ungern 1944. Nazistledarna visste att det ungerska stödet var starkt och avdelade enbart 600 tyskar för att deportera 450 000 judar.

Monumentet i Budapest över "den tyska invasionens offer" har utlöst hård kritik

POLITIK & SAMHÄLLE

Gabriel Byström

Tystnadens triumf

ORDFRONT | 254 S. | ISBN 9789170377860

SAMHÄLLS- KRITIKEN SKYMS AV IDEOLOGISKA STÅNDPUNKTER

Recensent *Anders Blomqvist*

STYRKAN I BYSTRÖMS bok ligger i dokumentationen av aktuella problem i Ungern, som författaren paketerat på bästa journalistiska vis. Bokens akilleshäl är att författaren inte problematiserar sina egna ideologiska ståndpunkter eller tydliggör hur de påverkar analysen.

grund, som bygger på en exkluderande nationalism. Byström anser att denna nationalism är farlig både för Ungern och Europa, eftersom steget till fascism är kort.

BYSTRÖM LYFTER FÖRTJÄNSTFULLT upp hur Orbán tagit sig fram till makten genom att instrumentalisera nationalismen och utnyttja syndabockstänkandet för att misstänkliggöra alla som inte är etniska ungrare, det vill säga romer, judar och utlänningar i allmänhet. Retoriken är ty-

► Det är tveksamt om Tystnadens triumf är en rättvisande titel – för visst protesterar många mot Orbáns politik: här en bild från Budapest 2015.

och människor protesterar dagligen genom att placera blommor och minnesmärken över släktingar som mördades. Den ledande forskaren på den ungerska Förintelsen, Randolph Braham, har riktat skarp kritik mot den ungerska regeringens historiesyn och har valt att lämna tillbaka de utmärkelser han fått av den.

Byström behandlar även hur internationella bedömare och organisationer riktat hård kritik mot hur mediefriheten inskränkts och demokratin och de mänskliga rättigheterna har undergrävs i takt med att konstitutionen ändrats. Den statliga medierapporteringen är i stora drag regimvänlig och har blivit självcensurerande. Oppositionella krafter och journalister upplever en rädsla att kritisera regeringen eftersom de riskerar att förlora sina jobb. Institutioner och föreningar inom kultursektorn känner av den politiska pressen och tvingas att rätta in sig i leden för att undvika indragna stöd eller nedläggning.

Även EU har riktat kritik mot Ungerns konstitutionella förändringar. Dock menar Byström att svenska EU-politiker har brutit i sitt ansvar eftersom de gratulerat Orbán till hans framgångar i stället för att framföra kritik. Moderaterna och Fidesz ingår i samma parlamentsgrupp i EU, European People's Party. De svenska moderata EU-ledarna har förvisso riktat viss kritik mot Ungern; Gunnar Hökmark har till exempel kritiserat pensioneringen av domare. Dock har de svenska medlemmarna i gruppen samtidigt röstat mot en resolution om Ungern. Hökmark försvarade sig

med att EU-parlamentet inte ska fungera som en sorts "överdomstol" som "politiserar rättstillämpningen". Hans motivering i fallet med domarna var att de som pensionerats hade blivit tillsatta under kommunisttiden.

BOKEN SAKNAR EN djupare analys av hur EU misslyckats med att uppfylla de förväntningar som många ungrare hade på EU-medlemskapet. Uppenbart är att förväntningarna var (för) högt ställda, men lika uppenbart är att de stora ekonomiska skillnaderna mellan de rikaste och fattigaste inom EU inte har utjämnats. I stället har Ungern och andra länder från det forna Östblocket dels förlorat många högutbildade till Västeuropa, dels hamnat i en ekonomisk beroendeställning. Denna socioekonomiska verklighet utnyttjas av högerpopulisterna, som med hänvisning till nationellt oberoende vill skärma av landet från utländskt inflytande.

Byströms tes om nedtystningen bygger på idén om att det är avsaknanden av en fri debatt och medierapportering som avgjort valet till Orbáns fördel. Även om jag instämmer i att Orbáns regering har konsoliderat sin makt genom att tysta kritiken så anser jag att titeln "tystnadens triumf" är något missvisande. Byström har rätt i att regimvänliga statsmedier inte vågar kritisera regeringen. Dock förs debatten och kritiken mot regeringen via en mängd andra kanaler, speciellt på internet och via folkliga protester. Nyligen har också medlemmogen Lajos Simicska, som tidigare

varit allierad med Orbán, gått i öppen opposition mot Fidesz. Byström lyfter själv fram ett antal övertramp, bland annat om hur Orbán berikat sig själv och hur minoriteterna diskrimineras, som kommit fram i medierna. I det här avseendet har inte tystnaden triumferat utan snarare bör man fråga sig hur Orbán trots sina övertramp kunde bli omvald.

Orbán's triumf handlar enligt min mening mera om en ideologisk seger än strypt mediefrihet. Bakgrunden är att många ungrare inte upplevt demokratins fördelar och föredrar plånboksfrågor. Generellt är stödet för demokratiska grundvärderingar lägre i Ungern än exempelvis i Sverige. Attitydundersökningar visar att ungrare i allmänhet sluter upp kring de värden som Orbán spelar på: familjen, nationen och kyrkan. Den relativa majoritetens stöd för Fidesz socialkonservativa värderingar kan alltså i det här avseendet vara ett uttryck för ett genuint stöd och behöver inte nödvändigtvis eller ens i huvudsak vara en effekt av att oppositionen tystats ner. I själva verket har den socialdemokratiska oppositionen grävt sin egen grav, eftersom man misslyckades så kapitalt under sina regeringsår mellan 2002 och 2010, något som Byström själv lyfter fram. Orbán har skickligt lyckats polarisera det politiska landskapet så att socialdemokratin förknippas med den kommunistiska epoken och Fidesz och Orbán framstår som det enda riktigt starka alternativet.

Byströms argumentation innefattar både en kritik mot konservatismen i sig

och mot Orbáns politik, vilket gör det svårt att veta var gränsen går. Författaren problematiserar heller inte sina egna ideologiska utgångspunkter eller tydliggör hur de påverkar analysen. När Agnes Heller och Ferenc Gyurcsány, båda vänstersympatisörer, fungerar som kritiska språngbräddor uppfattar skeptiska läsare, speciellt ungrare, denna kritik enbart som ett politiskt spel från vänsterhåll, ungefär som om Stefan Löfven skulle tillfrågas om Sverige under Reinfeldts regeringsperiod. Den ideologiska nivån blir därmed bokens akilleshäl, eftersom samhällskritiken skymms av ideologiska förtecken. Det blir extra tydligt i fallet med Heller där Byström kallar henne för "filosofen och debattören" i stället för att tydligt ange hennes politiska tillhörighet.

Analysen om den exkluderande nationalismen som boken avslutas med anser jag vara den avgörande förklaringen till hur Orbáns maktkonsolidering fungerar. Den analysen pekar också tydligt ut den ideologiska kampen och hur nationalism och konservatism segrat. I den inhemska retoriken är det inte Horthy som antisemit som lyfts fram, utan snarare hans meriter som nationens försvarare. Övertampen mot minoriteternas mänskliga rättigheter görs också med hänvisning till att nationen och kärnfamiljen måste stärkas. EU:s kritik och krav uppfattas enligt nationalismens logik som ett hot mot Ungerns självständighet.

STYRKAN I BYSTRÖMS bok blir därmed dokumentationen och belysningen av de aktuella problemen i Ungern som paketerats på bästa journalistiska vis. Svagheterna är att boken brister något det när det gäller den analytiska sammanhållningen, den ideologiska positioneringen och förhållandet till tidigare internationell litteratur. Paul Lendvai gav ut en liknande bok på tyska 2010 (en engelsk översättning kom 2012, *Hungary Between Democracy and Authoritarianism*) som har samma utgångspunkter och för liknande resonemang som Byström. Tyvärr ser jag hur ytterligare ett försök till att lyfta relevanta samhällsproblem i Ungern gör sin egna ideologiska ståndpunkt en björntjänst genom att den sakliga kritiken mot Ungerns demokratiska underskott sammanblandas med ideologisk kritik. Som debattbok och samtidsdokument är dock *Tystnadens triumf* mitt i prick, speciellt eftersom den behandlar brinnande samhällsproblem som berör Ungern, EU och Sverige.

► Anders Blomqvist är fil. dr i historia vid Södertörns högskola.

Andreas Norman

9,3 på Richterskalan

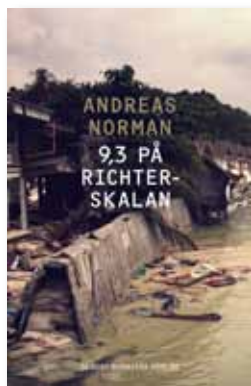
BONNIERS | 274 S. | ISBN 9789100141806

NÄR DEN LILLA MÄNNISKAN FÅR TA DET STORA ANSVARET

Recensent Kjell-Olof Feldt

TSUNAMIN I THAILAND blottade den svenska krishanteringens svagheter. Andreas Normans bok är en bitter uppgörelse med den svenska regeringens okänslighet och bristande organisation. Svensk förvaltning tycks fungera bra så länge inget främmande dyker upp.

POLITIK & SAMHÄLLE

MÄNSKLIGHETENS HISTORIA FINNS många exempel på tragedier av enorma dimensioner. Världskrig, folkmord och naturkatastrofer har gång på gång analyserats och återgetts både litterärt och på scen, och det finns gott om skildringar av varför människor dog och de efterlämnades sorg och vrede. Däremot är det sällan berättelserna handlar om vad som hände med de döda och med dem som måste ta hand om alla liken. Förintelsen utgör det mest tydliga undantaget.

Andreas Norman har skrivit en bok som handlar om just det inslaget i den massdöd

som tsunamin åstadkom den 26 december 2004 då ungefär trehundra tusen omkom i Sydostasien. Som nybliven tjänsteman i det svenska utrikesdepartementet sändes han på nyårsafton till Thailand för att ersätta en kollega. Om tsunamin visste han inte mer än vad svenska medier kunnat meddela. "Bemanningspersonen" som gett honom uppdraget hade inte sagt mer än att Norman måste ta sig från Bangkok till Phuket på Thailands västkust. Där skulle han få besked om sina arbetsuppgifter.

En del av nyårsdagen tillbringar Norman på Sveriges ambassad i Bangkok. Den är fylld med personal, de flesta influgna från andra beskickningar i Asien, alla upptagna med att fylla i listor med namn på svenska medborgare i tre kategorier: avlidna, skadade, oskadda. Syftet är att administrera en stor olyckshändelse och skapa ordning med hjälp av dokument, såsom attester och intyg, samt att samordna de svenska insatserna. Sedan skickas han vidare till Phuket med den enda informationen att slutdestinationen är en ort som heter Krabi, antagligen belägen nära havet. Norman har aldrig varit i Thailand, kan varken språket eller geografien. Men en sak upptäcker han och förvånas över. Det finns ingen jourtelefon dit drabbade människor kan ringa. De är hänvisade till UD:s växel i Stockholm.

I Phuket har ambassaden rekviderat ett helt hotell. I lobbyn och angränsande lokaler har man försökt organisera arbetsutrymmen. På kringsspridda bord bearbetas listor och blanketter, telefoner ringer samtidigt som människor trängs överallt eller bara ligger på golvet. Vid ankomsten fick Andreas Norman en gul tröja med blå text där det stod "Made in Sweden" och ett tryck med en flinande viking med hjälm. Tröjan kommer från ett lager som en enskild UD-tjänsteman köpt i Stockholm därför att han – i motsats till UD – insett att hitsända hjälparbetare måste kunna urskiljas från de landsmän som söker upplysningar om försvunna anhöriga eller vänner.

En kvinna och hennes 15-årige son har varit där varenda dag, får han veta. De vill ha besked om vad som hänt pappan i familjen. Pojken gråter medan kvinnan skriker: "Vad gör ni här egentligen? Ni är ju ett skämt. Hur fan kan ni leva med er själva." En kvinna från UD som heter Gunnel försöker lugna ner henne med försäkringar om att alla försöker få fram besked, men bemöts av ett ilsket: "Vad är det för jävla tröjor?" Gunnel fräser tillbaka sitt svar där hon upplyser om vad tröjorna är till för, men kvinnan blir ännu argare och rycker tag i Gunnels tröja och säger: "Vilket jävla skämt". Norman avbryter handgemänget och skiljer de stridande åt. Han upprepar

frasen om att vi förstår – fast han redan inser att de aldrig kan förstå – och att de ska försöka hjälpa. Efteråt säger Gunnel bara ”Herregud, vilka människor.” I fortsättningen bär Norman sin egen tröja, men har nålat fast en papperslapp som visar vem han är.

DEN 3 JANUARI når Norman sin arbetsplats i utkanten av Krabi. Den är en stor stenlagd gård som tillhör ett stängt buddisttempel. Det börjar gå upp för honom vad han ska göra. På marken ligger över 300 döda som ska numreras, fotograferas, undersökas efter kännemärken, sedan överlämnas till ett lag rättsläkare som tar DNA och slutligen läggas i plastsäckar. Målet är att kunna fästa ett namn till numret, som ger liket en identitet och ett ursprung. Först då kan en kista tas i bruk.

Gården är omgiven av en mur på vilken hundratals bilder satts upp. Längs den vandrar människor som letar efter sina saknade. ”Det är en bisarr fotoutställning, polaroidbilder av döda människors svullna, sönderslagna ansikten. Halvöppna ögon. Stelnade käkar. Leriga hårtestar. Fläckar. Förvridna munnar. Varje bild är prydligt numrerad, men saknar namn.” Fler bilder tillkommer hela tiden.

Nästa dag står han bland de döda, försedd med munskydd och latexhandskar, men inte ens det kan stänga ute stanken. Kropparna befinner sig i olika stadier av förruttnelse efter en vecka eller mer i tretiofemgradig, fuktig värme. Många är sönderslagna, antingen av själva vågen, av hus som rasat eller av föremål som flugit omkring. Jäsande vävnader har sprängt huden och väljer ut. Att beskriva kropparnas egenskaper, som utseende och hudfärg, är ofta omöjligt. Endast fyra av det tjugotal kylcontainrar som utlovats från Sverige och som kunde ha stoppat upp nedbrytningsprocessen finns på plats. Identifieringen går alltså trögt. Utsända från många länder trängs bland liken och ett stort antal thailändska hjälparbetare. Språkförbistringen gör det inte lättare. Snabbast arbetar thailändarna med identifieringen av sina landsmän som utgör merparten av de döda. Det tycks bero på att de inte kräver DNA-matchning utan litar på andra kännetecken. Men de har stort tålamod med utlänningarnas krav på hur processen ska skötas och hjälper till med allt de kan.

Den svenska delegationen är inte bara sysselsatt på uppsamlingsplatsen för de döda. De landsmän som väntar på besked uppsöker ofta hotellet där tjänstemännen inkvarterats för att uttrycka sin förtvivlan

och frustration. Till sitt förfogande har de en präst, två psykologer från Rädda Barnen och UD-anställda, däribland operationens chef. Den senare får anses representera den obehagliga sortens karriärer. Han visar sig aldrig bland de döda och håller sig undan de levande. Han anförtror Norman att det nog inte är så dumt att ha detta uppdrag i Thailand i sitt CV och ägnar därför det mesta av sin tid till att skriva rapporter hem till UD om hur bra han sköter sitt jobb. Omsättningen på folk är stor, både därför att UD börjar begripa hur påfrestande uppdraget är och tar hem folk redan efter en vecka eller två på platsen, och för att en del personer bryter ihop. På Normans initiativ placeras den oduglige chefen på högkvarteret i Phuket.

► Efter tsunamin 2004 – i kaoset bland listor och fotografier.

NÅGOT HÄNDER OCKSÅ med Andreas Norman. Han börjar anse att han trots allt gör nytta och på ett värdigt (och myndigt) sätt representerar sitt land. Han får också uppleva att han lyckas med två snabba identifieringar genom en personlig insats och möts av de anhörigas tacksamhet. När han efter sju dygn kallas hem till Stockholm vill han först stanna eftersom han anser sig ha mycket kvar att ge. Men han åker hem ändå. Som Norman beskriver det hamnar han efter hemkomsten i ett tillstånd av posttraumatisk stress. Det anser i varje fall hans omgivning när han vandrar omkring som en zombie. UD:s personalchef sätter in resurser i form av samtalsterapi, men när psykologen ber honom berätta vad han varit med om förmår han inte svara.

Så småningom hämtar sig Norman och fortsätter sin diplomatkarriär tills han 2013 lämnar UD och blir författare på heltid. Fast liklukten stannar kvar i hans hjärna. Den sötaktiga lukten från vita lil-

jor och övermogen frukt står han inte ut med. Det tar honom nästan tio år att foga samman sina upplevelser i en bok. Han gör det med ett språk som ger läsaren en känslomässig närhet till människorna och miljön i ett drama där de döda har huvudrollen.

Bokens avslutning är en ganska bitter uppgörelse med den svenska regeringen och dess kansli. I långa stycken är det en upprepning av sedan länge framförd kritik mot okänsligheten hos de politiskt ansvariga och frånvaron av en fungerande organisation för krishantering vilket försenade och försvagade de svenska insatserna. Men Norman tillför egna insikter om varför det blev så. En viktig sådan är att det fåtal personer på UD som var i tjänst under jul-

helgen 2004 och som började förstå katastrofens omfattning, befann sig så långt ner i hierarkin att deras rop på hjälp inte togs på allvar av beslutsfattarna. En annan är att de som UD först skickade till Thailand inte valdes ut på grund av sina erfarenheter av kriser och katastrofer. De råkade helt enkelt stå på listan över personal som fanns tillgänglig under jul- och nyårshelgerna. Norman återger också ett personalmöte (oklart när det skedde) som utrikesministern själv kallat till. Laila Freivalds håller ett långt anförande som utmynnar i ett UD och regeringen skött allting bra och att medierna gett en förvrängd bild av hur Sverige tagit hand om dem som drabbats av tsunamin. Andreas Norman får ett utbrott som han inte kan hejda, vilket först väcker en irriterad förvåning, men efter en stund börjar frågorna hagla över utrikesministern. Vad hon svarade framgår inte.

I boken sammanfattar Norman med dessa ord sin syn på varför det inte gick bra: ”En kylig kärlek till regler och rutiner håller samman svensk förvaltning. Det är en fungerande apparat, så länge inget främmande hamnar i dess system. Men inför det främmande blir formalismen en form av barbari.”

Min sammanfattning blir att den trygga välfärdsstaten inte har något att vara stolt över i sin hantering av tsunamin. Men de människor som utan erfarenhet och med klena resurser måste göra grovjobbet i ett kaos av död och förtvivlan är ändå värda att bli ihågkomna med en läsvärd bok.

► Kjell-Olof Feldt är fil. lic. i national-ekonomi.

ALLA MÄNNISKOR PÅ jorden tillhör arten Homo sapiens av släktet Homo. Inga andra sorters människor finns. Så har det varit länge. Men sett i ljuset av människans utveckling över hundratusentals år är detta undantaget från regeln. Merparten av Homo sapiens historia har delats med andra människoarter.

Människans utveckling är så komplex att vi egentligen inte har tillräckligt med ord för att skapa en allmän förståelse av den. Kunskapsglappet är för stort mellan å ena sidan vad de flesta av oss en gång lärde oss i grundskolan och å andra sidan de nya resultat som ständigt kommer från forskningen. En enkel översättning låter sig inte göras. Därför är populärvetenskapliga böcker som begripligt presenterar aktuella forskningsresultat viktiga.

Förra året publicerades två sådana böcker: *Neandertalmänniskan – På spaning efter försvunna gener* och *Thinking Big – How the Evolution of Social Life Shaped the Human Mind*. Båda har fått stor uppmärksamhet. Den förstnämnda är skriven av Svante Pääbo, chef för Max Planck-institutets avdelning för evolutionär antropologi i Leipzig. Den andra är skriven av Clive Gamble och John Gowlett, båda professorer i arkeologi vid universiteten i Southampton respektive Liverpool, samt Robin Dunbar, chef för Social and Evolutionary Neuroscience Research Group vid Oxford-universitetet. Pääbos bok har gammalt dna i fokus. Gamble och hans medförfattare lyfter fram aspekter av sociala relationers betydelse för människans evolution. Dessa olika ingångar till temat "vad är det som gjort att vi blivit som vi är i dag" gör böckerna till utmärkta komplement till varandra.

PÄÄBOS BOK ÄR mångbottnad. Fantastiska forskningsresultat står i fokus. Neandertalgenom har kartlagts och för första gången någonsin har en ny typ av människoart, den så kallade Denisovamänniskan, beskrivits, inte utifrån fynd av fossil (skelettfynd) utan med bas i dna-sekvensdata. Detta är

banbrytande resultat. Det visar att paleoantropologins arbete kan kombineras med detaljerade naturvetenskapliga analyser för att påvisa nu utdöda människoarter. Framtida kombinationsanalyser av skelettfyndens yttre och inre morfologi har med detta stor potential att verkligen utveckla vår förståelse av den komplexa evolution som resulterat i den människa vi alla är i

på dna från neandertalare publicerades, baserades den på decennier av forskningserfarenheter som kulminerade i fyra års intensivt arbete med ett 50-tal forskare listade som författare. Pääbo beskriver det som resultatet av ett forskningskonsortiums arbete. Som verksam inom svensk humanvetenskap, där projekt ofta är solo-åtkningar och samarbeten vanligen rör sig om några forskare som på några tiotals procent av heltid jobbar tillsammans under några år, är det lätt att avundas kapaciteten i den internationella naturvetenskapliga forskning som här beskrivs.

En annan berättelse handlar om vetenskapligt ledarskap. Det är tydligt att Pääbo är en hängiven forskningsledare. Han drivs av nyfikenhet och idén han fick som doktorand att det borde vara möjligt att analysera gammalt dna. Trettio år senare har han gjort det. Utan hans målmedvetenhet hade inte den forskning som beskrivs genomförts. Det är i och för sig han själv som berättar om sitt ledarskap och därmed är boken en partsinlaga. Men resultaten som presenterats i otaliga artiklar i världens högst rankade vetenskapstidskrifter visar tydligt på hans framgångar som forskningsledare.

I boken finns också berättelser om forskningens personliga dimensioner. Återkommande i texten får man ta del av Pääbos privatliv och känslor, från uppväxt till vuxenliv. Drömmar och tillfälligheter vävs samman med vänskap och kärleksliv. Det ger en mänsklig dimension till den vetenskapliga effektivitet som annars präglar framställningen. I flera avsnitt visar Pääbo hur annat än rationalitet styr forskningen. Kärlek, av-

undsjuka, triangeldrama och konkurrens är några exempel. Det gör boken ovanlig. Hur ofta får man till exempel i en populärvetenskaplig framställning läsa om att författaren badar naken med sin hustru på Hawaiiis stränder? Här knyter boken an till novellsamlingen *Filologens dröm. Berättelser om upptäckarglädje* av Björn Larsson, professor i franska, språk och litteratur vid Lunds universitet (Norstedts 2008), en

NATURVETENSKAP

Svante Pääbo

Neandertalmänniskan

– På spaning efter försvunna gener

FRI TANKE | 316 S. | ISBN 9789186061234

Clive Gamble, John Gowlett & Robin Dunbar

Thinking Big – How the Evolution of Social Life Shaped the Human Mind

THAMES & HUDSON | 224 S. | ISBN 9780500051801

HÖGKLASSIG POPULÄRVETENSKAP OM MÄNNISKANS UTVECKLING

Recensent *Anders Högberg*

FÖRSÖK FÖRESTÄLLA DIG ett liv där du delar jordens yta med andra människoarter. Människor som liknar dig – som lever i grupper och småsamhällen och har en familjevardag med hem, ägodelar och relationer – men som ändå inte är helt lika dig till utseende eller i sina tankar. De är människor av en annan art. Räcker fantasin till för en sådan tanke?

dag. Boken är också en berättelse om det gedigna forskningsarbete som ligger bakom upptäckten att arkaiska och moderna människor fick barn tillsammans. Banbrytande resultat som för alltid ritat om människans evolutionsträd.

Men boken är mer än så. Berättelserna är många. En av dem handlar om vetenskapligt teamwork. När artikeln som presenterar resultaten att Homo sapiens bär

samling texter som kretsar kring drömmen om att göra banbrytande upptäckter och som visar hur människans i allmänhet orationella liv genom vetenskapens rationella ligger till grund för ny kunskap.

Thinking Big är annorlunda. Det är en klassisk, populärvetenskaplig framställning av forskningsresultat. På så sätt är det en fantastisk handbok för läsning om människans evolution, från tidiga primater till den moderna människan av i dag. *Thinking Big* fokuserar hur och när under människans evolution Homo sapiens unika kognitiva förmåga uppstod. Gamble, Gowlett och Dunbar presenterar resultaten av sju års forskningssamarbete kring detta tema.

Det är intressant läsning. Sociala relationer är i fokus. Med pedagogisk tydlighet presenterar de ingående studier av hur människoslag kom att leva i större och större grupper och på så sätt mer och mer kom att bli beroende av hållbara sociala relationer. Dessa relationer krävdes för att hålla ihop den närmaste gemenskapen i det närområde man levde i, men också för möten med andra grupper som levde i andra områden. Ju djupare och mer komplexa och över avstånd mer och mer utbredda sociala relationer som växte fram, menar författarna, desto större förmåga fick människorna att "tänka stort" (*thinking big* i bokens titel). Denna utvecklade förmåga att skapa och att mellan generationer upprätthålla omfattande och sammansatta relationer har bidragit till att människan utvecklat den kognitiva förmåga vi har i dag. Detta har inom forskningen kommit att kallas "the social brain hypothesis".

Men det är en berättelse i böckerna som fascinerar mer än de andra – den om att människan delat jordens yta med andra människoslag.

FÖR TIOUSENTALS ÅR sedan levde flera arter av släktet Homo på jorden. Utöver Homo sapiens känner vi till fyra andra från de senaste hundra tusen åren: Homo erectus, Neandertalare, Homo floresiensis och Denisovamänniskan. Det är människotyper som levt under lång tid, flera av dem har en historia som är betydligt längre än Homo sapiens. Och de har haft stor betydelse för vår biologiska och sociala evolution, större än vad de flesta känner till i dag.

Homo erectus levde från cirka två miljoner år sedan fram till för ungefär 50 000 år sedan. Det är en enorm tidsrymd och den

absolut längsta tidsperiod som en homoart funnits på jorden. Som jämförelse har Homo sapiens funnits i cirka 200 000 år. Arkeologiska lämningar och fossil visar att Homo erectus utvecklades i Afrika och därifrån spred sig till Eurasien.

Homo erectus betyder den upprättgående människan. Artens skelett liknar vårt, men det finns skillnader. Homo erectus panna var mer platt och bakhuvudet något mer markerat. Homo erectus hade ungefär samma kroppsstorlek som vi i dag, men skillnaderna mellan könen var större. Kvinnorna var mindre än männen. Hjärnvolymen var stor men något mindre än vår.

Under de miljoner år som Homo erectus fanns, utvecklades och förändrades arten i olika delar av världen. Vi vet inte så mycket om livet för de äldsta Homo erectus, men mer om dem som levde senare. Gamble och hans medförfattare visar hur Homo erectus utvecklade komplexa sociala relationer. Dessa människor levde i lokala smågrupper. Grupperna hade kontakt med andra och på så sätt knöts mindrekalsamhällen till större gemenskaper. De kontrollerade eld och lagade varm mat. De hade en utvecklad och väl fungerande teknologi. Så gott som överallt där Homo erectus levt hittar arkeologerna deras redskap. Den mest kända typen är de så kallade handkilarna som finns i överflöd och som var ett slags multiredskap som Homo

erectus använde för att skära, skrapa och hugga med. Det är oklart om dessa människor hade fullt utvecklat talspråk. Klart är att de kunde förmedla kunskaper och erfarenheter till varandra och mellan generationer. Detta tyder på att de hade någon form av språk. Sannolikt bestod detta av en kombination av enkelt tal, gester och minspel. Under de miljoner år som Homo erectus fanns utvecklades flera delar av det som ligger till grund för den moderna människans kognition.

NEANDERTALARE LEVDE I dagens Europa och västra Asien för ungefär 400 000 år sedan fram till för cirka 30 000 år sedan. Det är också en ansevärd tidsrymd. Precis som Homo erectus levde de i mindre grupper som knöts samman av stora kontaktnät. Neandertalare var kortare än vad vi är i dag och betydligt grövre och tyngre i sin kroppsbyggnad. De hade en något större skalle än vi och därmed förmodligen större hjärnvolym. Deras huvudform utmärktes av en sluttande panna och kraftiga ögonbrynsbågar.

Neandertalare hade en utvecklad redskapslåda med många verktyg för olika arbetsuppgifter. De levde i istidens Europa och var väl rustade för ett påfrestande klimat. Det finns arkeologiska fynd som tyder på att de begravde sina döda. Några studier visar också att dessa människor använde dekorationer och smycken, vilket tyder på att de hade en utvecklad symbolik i sin föremålsanvändning. De flesta forskare är överens om att Neandertalare hade ett talat språk. Om detta var lika avancerat som det språk vi använder råder det delade meningar om.

Den första fossilen av Homo floresiensis påträffades så sent som år 2003. Det är en upptäckt som är vetenskapligt omdiskuterad. Vad som är känt i nuläget är att Homo floresiensis levde på ön Flores i Indonesien för 95 000 år sedan och så pass långt fram i tiden som för 12 000 år sedan. Homo floresiensis var småväxt och har därför i populärpress kommit att kallas Hobbitor efter karaktärer i J.R.R. Tolkiens Sagan om ringen-böcker.

Denisovamänniskan är den senast påträffade människoslag, presenterad för första gången av Pääbo och hans forskarteam år 2010. Den är speciell då den endast presenteras av dna-analyser av ett fingerben och en kindtand från två olika individer. Under utgrävningar i Denisogrottan i Ryssland påträffades lämningar

som daterats till att vara cirka 40 000 år gamla. I arkeologiska lager påträffades fossil. Dessa har analyserats för gammalt dna. Resultaten visar att Denisovamänniskan har en egen utvecklingslinje som skiljer den från Neandertalare och Homo sapiens.

Det kan konstateras att under merparten av den tid som Homo sapiens funnits på jorden, det vill säga under de senaste 200 000 åren, har den människoart som vi alla är i dag delat jordens yta med andra människoarter. Den i tid avlägsna förhistoriens Homo sapiens mötte alltså andra arter av släktet Homo. Det inträffade inte hela tiden, inte heller samtidigt eller på samma platser. Snarare ska vi nog se möten mellan några av dessa människoarter som något som hänt under specifika tidsperioder på specifika platser i olika delar av världen. Pääbo och Gamble, Gowlett och Dunbar lyfter fram några sådana platser och tider som mest sannolika: Nordöstra och södra Afrika för mellan 200 000 och 100 000 år sedan, Levanten för mellan 100 000 och 70 000 år sedan, Europa och västra Asien för runt 40 000 år sedan och sydöstra Asien för 50 000 till 12 000 år sedan.

Den för oss i det närmaste otänkbara tanken att dela utrymme med en annan art, som är olik men ändå lik oss själva, har alltså varit en realitet vid flera tillfällen och på många platser genom människans evolutionära historia. Hur dessa möten mellan arter gått till, utvecklats och uppfattats vet vi inget om. Vi vet inte heller i vilka variationer av fredligt eller fientligt möte de tog sig uttryck. Tittar vi på hur människor generellt uppfört sig ge-

nom den nära historien och fram till i dag, är det rimligt att anta att dessa möten mellan arter bestått av allt från djupt hat till innerlig kärlek.

Men även om vi inte vet hur dessa mö-

spektiv som präglar Gamble, Gowlett och Dunbars framställning. Böckerna är utmärkta att läsa parallellt. Båda är skrivna av världsledande forskare med gedigna kompetenser och kunnande. Författarna

är hängivna uppgiften att förstå människans evolution. De vet att detta inte är en lätt uppgift och tar inga genvägar. I båda böckerna förklaras sammansatta forskningsprocesser och resultat på ett tydligt sätt utan att förenkla. Författarna tar sin publiks intelligens på allvar. De litar helt enkelt på människors förmåga att ta till sig komplexa resonemang. Det är befriande.

Forskningen om människans evolution har genomgått en betydande utveckling de senaste decennierna. Resultaten har i grunden skrivit om berättelserna om människans ursprung. Och det händer fortfarande. Så gott som varje månad publiceras nya resultat. Det sker i snabb takt och i så många olika forum att det nästan är ett heltidsjobb att hålla sig uppdaterad. Resultaten är på så sätt nästintill oöverskådliga.

Neandertalmänniskan och *Thinking Big* råder bot på detta. De är båda böcker som detaljerat sammanfattar intressanta resultat. De visar på kunskapsmassor som långsiktigt kan förändra hur vi i samhället i dag uppfattar oss själva i relation till vår omgivning och vår egen biologiska och kognitiva utveckling. Spännande!

► Denna man möter besökarna på Neandertalmuseet i Mettman i Tyskland. Museet ligger vid Neandertaldalen, en plats som givit namnet till det första fossilet av en Neandertalare som hittades där 1856.

ten gick till, vilka former de tog och vad de som var inblandade gjorde och kände, så vet vi en sak. Vi vet vad de ledde till. Människoarterna parade sig över artgränserna. Det resulterade i fertil avkomma, vilket innebär att barnen i sin tur kunde få barn, vilket de fick. Detta visar resultaten från Pääbos forskning om gammalt dna. Detta är banbrytande ny kunskap som skrivit om människans evolutionära historia från grunden. Utdöda människoarter lever kvar i oss, Homo sapiens, i dag.

DET NATURVETENSKAPLIGA FOKUS som utmärker Pääbos bok är perfekt att kombinera med det sociala och kulturella per-

► Anders Högborg är docent i arkeologi och verksam vid Linnéuniversitetet. Han arbetar för tillfället tillsammans med Peter Gärdenfors i det VR-finansierade forskningsprojektet Det sociala lärandets betydelse för den moderna människans evolution.

”Men även om vi inte vet hur dessa möten gick till, vilka former de tog och vad de som var inblandade gjorde och kände, så vet vi en sak. Vi vet vad de ledde till. **Människoarterna parade sig över artgränserna.** Det resulterade i fertil avkomma, vilket innebär att barnen i sin tur kunde få barn, vilket de fick. Detta visar resultaten från Pääbos forskning om gammalt dna. **Detta är banbrytande ny kunskap som skrivit om människans evolutionära historia från grunden.** Utdöda människoarter lever kvar i oss, Homo sapiens, i dag.”

Kort.

BLANDADE KORTRECESSIONER

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Max Tegmark

Vårt matematiska universum

– Mitt sökande efter den yttersta verkligheten

(*Our Mathematical Universe*)

– *My Quest for the Ultimate Nature of Reality*)

ÖVERS. PÅR SVENSSON | VOLANTE

498 S. | ISBN 9789187419270

Kosmologiskt perspektiv på livets stora frågor

Vem får ställa de stora frågorna? De om vår existens, vårt ursprung, vår framtid? De flesta skulle väl svara att vem som helst förstås får, att vi alla har rätt att fråga. Men vem får göra det på betald arbetstid? Filosofen? Prästen?

Historikern? Max Tegmark visar att kosmologen (inte kosmetologen som han ibland misstas för) använder sin arbetstid till att fundera över det allra största. Det är egentligen inte så förvånande och det måste vara därför som kosmologin har en särställning inom fysiken, parallellt med experimentalpartikelfysiken och eventuellt ytterligare ett par – det är en disciplin som ägnar sig åt de stora frågorna. I boken *Vårt matematiska universum* lyckas Tegmark mycket bra med att levandegöra sådana frågor genom kosmologin som teoretisk och praktisk vetenskap.

Det främsta skälet till att Tegmark i denna omfångsrika bok lyckas väcka mitt intresse är att han gör kosmologin till en "jag"-historia. Det är en tydlig berättelse där han framhåller sig själv och sina kolleger som aktörer av kött och blod.

Det finns något sympatiskt med denna framgångsrika fysikers berättelse. Ty även om det är en jag-berättelse är den inte självcentrerad. Det är en svår balansgång, inte minst i dag när jaget i fakta och fiktion är så på tapeten. Tegmarks framgångar är otvetydiga och läsaren förstår det genom en berättelse som också visar på vetenskapens slumpmässighet, på hur Tegmarks mest citerade artiklar inte är de han själv skattar högst. I stället är det bekräftande beräkningar av sådant som av många var

förväntat sedan länge, som citerats mest flitigt och som även givit honom hans nuvarande befordran till professor på MIT.

Fem av bokens tolv kapitel kallar Tegmark okontroversiella, fyra beskrivs vara kontroversiella och de tre resterande, som är märkta med rött i läsanvisningen, menar Tegmark är ytterst kontroversiella. I inledningen finns också en tanke om en förväntad läsekrets. Den vetenskapsintresserade ska läsa allt, den avancerade läsaren av populärvetenskap kan hoppa över det okontroversiella medan fysikern kan nöja sig med att läsa det som är kontroversiellt och ytterst kontroversiellt. Tyvärr innehåller boken varken index eller personregister. Märkligt nog finns heller inte någon innehållsförteckning.

I KORTHET INNEHÅLLER boken en beskrivning av framväxten av dagens kosmologi, en diskussion av förutsägelsen om parallella universum och hur det hänger ihop med eller *inte* hänger ihop med åtminstone delvis verifierade teorier samt en plädering för att vårt universum inte bara kan beskrivas matematiskt utan faktiskt *är* matematik. Ett avslutande kapitel är bredare till anslaget.

Och trots att han främst fokuserar på den period då han själv varit delaktig gör han hela tiden referenser till föregångare i historien. Giganter på vilkas axlar han och hans kolleger balanserar lyfts fram tillsammans med redogörelser för vad de bidragit med. På så vis gör han en sorts vetenskapshistorisk exposé. Nästan allt som finns att säga om den moderna kosmologin tas upp i ett projekt som närmast framstår som ett livsprojekt.

Disciplinens framgångar till trots är be-

skrivningen av den tämligen fri från den positivism som ibland kan smyga sig in i disciplinära och inomvetenskapliga framställningar. På samma sätt är den ödmjuk och inte temporärt imperialistisk i sina värderingar av tidigare resultat, teorier och metoder. Det är uppfriskande och inresseväckande.

SITT LÄTTA ANSLAG till trots är boken mycket tung. Delvis beror det på språket. En del av resonemangen hade kanske varit enklare att följa om Tegmark själv formulerat dem på sitt modersmål för den svenska publiken. Det finns nämligen knepigheter i översättningen som bland annat har att göra med hur väl terminologin passar in i språket och hur förklaringar kommer fram i syntaxen.

Boken blir förmodligen inte någon kioskvältare, främst på grund av att stoffet är mycket svårt. Tegmark väjer inte för att ge sig på att förklara forskningsfronten i ett ämne som bjuder omedelbart intuitivt motstånd. Att tänka kring parallella universum, oändlighet, ljushastighet och inflation, plats och tid, kräver sin läsare. Tegmark använder sig av liknelser på ett kreativt sätt, men jag uppfattar ändå att han försöker vara stringent i sina beskrivningar, vilket med nödvändighet innebär att han måste ge många definitioner för att det ska bli rätt. De resonemang som följer därpå är mycket täta. Detta är ingen bok man hoppar runt i om man vill följa tesdrivningen. Det får helt enkelt inte bli fel eftersom Tegmark i större delen av boken faktiskt inte är på etablerad mark utan på ett fält där det utkämpas vetenskapliga strider, även om de enligt Tegmarks egen uppgift numera går civiliserat till.

► Hästhuvudnebulosan, strax nedanför Alnitak, stjärnan längst till vänster i Orions bälte.

Kanske gör det inte så mycket om man inte förstår allt, för det är en oupphörligt intressant läsning, men det blir samtidigt svårare och svårare ju längre in i boken man kommer. Det får mig att återigen fundera på läsaren och vilken typ av bok detta egentligen är. Beslutet att skriva detta på engelska framstår som mer begripligt. På den ursprungliga amerikanska marknaden finns många fler i den bildade specialintresserade allmänheten som orkar igenom 500 sidor om kosmologi. Samtidigt gäller vissa av mina reflektioner för båda kontexterna. En yngre eller oinsatt läsekrets skulle förmodligen föredra något mer kondenserat. Med sin lätta stil och medryckande berättelse, sitt personliga anslag och sina populärkulturella referenser skulle Tegmark kunna entusiasmera inte bara den vetenskapsintresserade allmänheten utan även en bredare grupp. Om han uppdaterade sina referenser och la till fler spelmetaforer och samtidigt lämnade kvar *Matrix* och Douglas Adams skulle han kunna nå längre. Det skulle motverka det mycket exotiska och intuitivt motsägelsefulla i Tegmarks och andras kosmologi och stimulera till diskussion med ett annat språk än det matematiska, om det nu är möjligt.

VEM SOM HELST får naturligtvis ställa de stora frågorna och det är både intressant och utmanande att läsa Tegmarks argumentation, diskussioner och provande frågor inom kosmologin. Men det är inte säkert att det blir bra när alla frågor ställs samtidigt. Även om jag förstår ambitionen, önskan och drivkraften att vilja förklara allt tror jag att Tegmark skulle nått längre om han varit litet mer selektiv i sin framställning.

Jag har svårt att förstå varför han i det sista kapitlet inte längre bara behandlar kosmologi utan dessutom berör områden som skolpolitik, public understanding of science, individuellt ansvar och, inte att förglömma, meningen med livet. Från att fokusera på djupa beskrivningar inom sitt eget gebit, blir det plötsligt för mycket och alldeles för tunt. Att hoppa så mellan ämnen inom samma bokpärmar är sällan till gagn för att få igenom ett centralt budskap. Framför allt är det synd att han blandar sina vetenskapliga diskussioner med ämnen han är mindre insatt i och sådant som vi bara kan tro om (som just meningen med livet), och det förtar något av hans vetenskapliga diskussioner.

► Nina Wormbs är docent i teknik- och vetenskapshistoria, verksam vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö vid KTH.

KONSTARTERNA & MEDIER

Stig A. Nohrstedt & Rune Ottosen
New Wars, New Media and New War Journalism – Professional and Legal Challenges in Conflict Reporting

NORDICOM | 223 S. | ISBN 9789186523961

Sammanhållen analys saknas

Stig A. Nohrstedts och Rune Ottosens *New Wars, New Media and New War Journalism* berör viktiga ämnen: mediernas påverkan på den politiska diskursen, synen på krig och konflikter, samt relationen mellan demokrati och journalistik. Men trots bokens pliktrogna och detaljerande empiriska genomgång av norska och svenska medier i relation till de senaste decenniernas krigföring, från det första Gulfkriget 1990–91 till interventionen i Libyen 2011 och det nu pågående inbördeskriget i Syrien, saknas en sammanhållen djupare analys.

Snarare än att formulera en central problematik och sedan utveckla den i kapiteln som följer upplevs de olika kapitlen som fristående. En rad intressanta ämnen tas upp – från svensk-norskt försvarssamarbete till Wikileaks och drönarkrigföring – och tidigare forskning redovisas detaljerat. Författarna tillkännager korrekt i förordet att samtliga kapitel är publicerade tidigare i någon form – något som förvånar i ett vetenskapligt verk, där det vanligtvis ställs krav på att andelen tidigare publicerat material inte överstiger en viss procent. Svagheter i form och framförande, såsom upprepningar och sammanblandning av olika nivåer på underrubriker ger intryck av att redaktör saknats. Stilistiskt hade boken behövt en riktig introduktion som lade fast fokus, men det omfattande introducerande kapitlet (med sina 34 sidor bokens längsta) lämnar läsaren utan en tydlig bild av vad boken avser att åstadkomma.

DET RÅDER INGEN tvekan om att författarna har arbetat med detta ämnesområde länge och besitter en hel del kunskap, såväl empirisk som teoretisk. Det som saknas är ett grundligt arbete med att omsätta detta till ett självständigt verk snarare än en samling av tidigare utgivet disparat material. Detta hade också tvingat författarna att förhålla sig mer självständigt och att utveckla de viktiga teoretiska frågeställningar som boken tangerar – kring relationen mellan maktpolitik och juridik på det

globala planet, relationen mellan demokrati och debatt, och om sättet på vilket vi försöker förstå krig och konflikter. De konceptuella frågorna ges aldrig något riktigt utrymme i boken utan komplexa begrepp (Foucault om diskurs, Ulrich Beck om risk) åberopas i stället som stöd för författarnas egna argument. Detta märks särskilt i en del av de teser som presenteras som givna sanningar: att svenska och norska journalister i allmänhet stödjer vad Nohrstedt och Ottosen kallar *neorealistic super-ideology* (något som skulle krävt mer utförlig förklaring); att journalister i allmänhet okritiskt stödjer sittande regerings politik; att svenska och norska journalister skulle ha en ohämmad tro på att säkerhet endast kan byggas genom att starkt partnerskap med USA (och därmed inte kunna se kritiskt på dessa insatser). Bokens senare kapitel, särskilt fallstudien i kapitel sex av kriget i Libyen med fokus på rapportering kring FN-resolutionen samt dödandet av Muammar Gaddafi, är mer stringenta, om än något programmatiska i sin genomgång av artiklar publicerade i ett urval av svenska och norska tidningar.

Naturligtvis har boken sina förtjänster. Den kastar ljus över en hel del viktiga frågor, framför allt när det gäller det fysiska hot som riktas mot journalister som verkar i konfliktområden. Den publicerar viktiga data kring antalet journalister som dödats i krigszoner de senaste 10–20 åren och påminner om de internationella skrivelser som understryker journalisters obestridda rätt att verka utan hot. Författarna påtalar också viktiga problem i en del av dagens medielandskap, såsom bristerna med så kallad *embedded journalism* där journalister reser med militära styrkor, något som varit vanligt förekommande bland amerikanska medier i rapporteringen från Afghanistan och Irak. Ottosen och Nohrstedt finner mainstream medier bristfälliga när det gäller att undersöka komplexa juridiska frågor på det globala planet, och det finns en viktig poäng här. Men är problemet mainstream eller medier/journalisterna i fråga, undrar man.

FÖRFATTARNA VÄNDER SIG uttryckligen till journalistkåren och har som målsättning

► Krigskorrespondenten i första linjen ...

att bidra till en förbättring av rapporteringen om och från krig och konflikter. Deras centrala uppmaning att journalistutbildningar borde innehålla mer studier av internationell rätt, internationella relationer och statskunskap känns okontroversiell. I bokens slutsatser blir tilltalet direkt i form av en "Checklist for professional conflict and war media reporting". I tolv punkter sammanfattar Ottosen och Nohrstedt sina råd till journalister, från uppmaningen att ställa frågan om huruvida det finns juridisk grund för användandet av militärt våld (en fråga som ter sig självklar och direkt men som ofta besvaras olika av olika jurister), till "Have you and your colleagues analyzed the reporting from previous similar or related conflicts and benchmarked the high points and shortcomings? How will you make sure that you can do the best in the future and be satisfied professionally?"

Problemet med att göra en checklista av en komplex uppgift sammanfattar bokens dilemma: för att uppnå en djupare förståelse för relationen mellan globala medier, krig och politisk makt krävs att vi söker svaren bortom den individuella journalistiska gärningen – där det också finns stort mod som borde applåderas.

► Caroline Holmqvist är fil.dr och lektor i Krigsvetenskap vid Försvarshögskolan, forskare vid Utrikespolitiska institutet (UI), och associerad vid Université Libre de Bruxelles, Belgien.

POLITIK & SAMHÄLLE

Per Svensson

*Därför hatar alla liberaler
– Och därför har alla fel*

LIBERAL DEBATT | 180 S. | ISBN 9789198166002

Den motsägelsefulla liberalismen

Vid förbundsdagsvalet 2013 fick Tysklands liberala parti, FDP, 4,8 procent av väljarstödet. Därmed missades femprocentspärren och Angla Merkels liberala koalitionspartner åkte ur förbundsdagen. Kring

denna händelse svävar Per Svenssons debattbok om liberalismens tillstånd i dag. Bilden som målas upp är paradoxalt klargörande.

Svensson citerar Ralf Dahrendorf som citerar Isaiah Berlin: "frihet är frihet". Inom det liberala tankegodset står frihetstanken i centrum. Men vad är frihet? "Principen är

klar. Tillämpningen är desto svårare. Det är precis som det ska vara", hävdar Svensson och understryker att ingenting är värre än kollektivets förtryck av individen: "»Vi« är ett av världens farligaste ord", slår han fast. "Vi" kan betyda "folket" och "nationen", liksom "klassen" och "partiet". Vi individer måste hela tiden aktivt skydda oss mot både socialkonservativa traditionalisters och radikala utopisters olika "vi". Skyddet består i tillämpandet av liberalernas svårtillämpliga tankegodset, förutan vilket den eviga kampen för människans frigörelse vore oåterkalleligen förlorad. Men, påpekar Svensson, vi liberaler får aldrig kämpa aktivt, för då riskerar vi bli det våra motståndare är: utopister. Svensson refererar Jonatans dilemma i Astrid Lindgrens *Bröderna Lejonhjärta*: "Det finns alltid en risk att man kommer ur striden med sin fiendes märke i pannan. Men samtidigt finns det saker man måste göra, annars är man bara en liten lort."

Det betecknande för Svenssons resonemang är dess själv motsägelser. I kapitel tre understryker han: "Liberalismen har också en idealistisk dimension". I kapitel fyra slår han fast: "Liberalismen är inte, och har aldrig varit utopisk. Det finns inget liberalt slutmål att »förverkliga«, det finns inget liberalt nirvana." I de följande kapitlen slår han lika tydligt fast motsatsen: friheten är liberalernas nirvana. På en sida kan man till exempel läsa: "På staten ankommer endast att värna friheten, det vill säga inskrida om och när någon utsätts för våld, hot och tvång." På sidan innan kan man läsa: "Av samma skäl som samhället/staten kan ingripa för att skydda barnet mot dess egna handlingar kan staten/samhället därför tvinga både slaven och heroinisten till frihet". I den bästa av liberalernas anti-utopiska vardagsvärld ska staten tvinga individerna till frihet från yttre tvång.

Samma logik gäller geopolitiskt. Stater som förtrycker sina medborgare och förhindrar deras frihet måste – med tvång om så fordras – fås att ändra sin maktutövning. Genom kravet på tvångsmedel riskerar dock det internationella samfundet att frammana det Svensson kallar "bombliberaler" – liberaler som i handling försöker bomba fram friheten. Svensson tar avstånd från dem och menar att det är bättre att inte ingripa, även om friheten är hotad, trots att man då naturligtvis bör ingripa. Som vanligt avslutar han sina funderingar i ämnet med att lämna frågan öppen: "Så återigen, vad göra när en gangsterregim förvägrar sina medborgare rätten att i frihet söka lyckan, när den istället terroriserar, fängslar och mördar dem? Är det verkligen fred vi vill ha? Alltid och till varje tänkbart pris?" Här visar Svensson i handling – på tvärs mot det han säger i

ord – att liberalismen är och alltid har varit utopisk. En liberalism som i slutändan inte aktivt eftersträvar människans frigörelse från förtryck är inte liberal utan endast en liten lort, som Jonatan skulle ha uttryckt saken.

Lika ivrigt som Svensson talar om det liberala tankegodset, lika litet talar han om politiska partier i Sverige. Det lilla han har att säga om FP och dess partiledare Jan Björklund demonstrerar ett aktivt avståndstagande. "Folkpartiet liberalerna har, trots partinamnet, inte ensamrätt på svensk liberalism." Hans granskning av de åtta riksdagspartierna hösten 2013 visar att sex av dem företräder liberalt idégodset, "till och med kristdemokraterna kan i ett historiskt perspektiv framstå som en smula liberalt anfäktade". Enligt Svensson är endast SD och V icke-liberala partier. Av dessa sex liberala riksdagspartier framstår just FP som det mest diskutabla, rent ideologiskt sett. I anslutning till sin kritik av "bombliberalen" släpper han ett par retoriska bomber: "Expressens ledarredaktion ett publicistiskt Pentagon? Folkpartiets partiexpedition en stridsledningscentral?"

SÅ VARFÖR ÅKTE tyska FDP ur förbundsdagen? Jo, för att partiet övergett det liberala idéarbetet för den värsta formen av opportunism, nämligen den misslyckade opportunismen. Det liberala partiet hade blivit "Tartuffe-liberalt", alltså ett parti som hycklar liberalism. Här sätter Svensson fingret på den europeiska – även svenska – liberalismens ömma punkt. I en globaliserad och alltmer jämlik värld hotas den europeiska medelklassen av kollektiv deklassering. Att vara europeisk medelklass innebär inte längre att man tillhör världens överklass. Den värld vi vant oss vid hotar att falla sönder och vi riskerar att krossas under rasmassorna. Epoken vi fötts in i går mot sitt slut: "Det liberala demokratiska överflödssamhället representerar ett undantagstillstånd i människans historia." Ur detta spirar kollektiv ångest. Det är inte bara yttre, anti-liberala krafter som hotar oss. "Hotet mot det liberala samhället växer också inifrån, ur rädslan." Rädslan urholkar individens liberala själ och får människor att sluta sig samman i främlingsfientliga kluster av "vi". Mot bakgrund av denna hotande utveckling avslutar Svensson sin bok stilrent genom att inta en pose värdig en själv motsägande anti-utopist. Han blundar och drömmer sig bort: "Längtan efter frihet och ljus. Det är liberalism. Mer behöver inte sägas. I rest my case."

I SVENSSONS ARGUMENTATION tydliggörs det själv motsägande, självförnekande och i slutändan självförintande tillstånd som

den samtida europeiska liberalismen befinner sig i, ett tillstånd som blivit än tydligare under året som gått sedan boken kom ut. Svenssons essäer kan ses en konkretion av samtidens problem, men de bidrar knappast med någon problemlösning.

► Erik Tängerstad är lärare, historiker och skriftställare.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Eva Illouz

Därför gör kärlek ont

– En sociologisk förklaring

(*Why Love Hurts – A Sociological Explanation*)

ÖVERS. SVENJA HUMS | DAIDALOS

335 S. | ISBN 9789171734358

Analys känns redan gammaldags

Att kärlek kan göra ont är allom bekant. Man tänker kanske framför allt på sådant lidande som uppstår när någon blir lämnad av sin älskade. Otaliga romaner, dikter och sånger har givit uttryck åt sådana känslor och oräkneliga samtal har förts för att ge tröst åt den som lider. Många är också de böcker som tillhandahåller goda råd om hur lidandet kan lindras och hur man bör göra för att undvika att alls bli utsatt för det. Inte sällan ackompanjeras de goda råden av allehanda psykologiska teorier om hur tidiga erfarenheter och personliga drag inverkar på förmågan att knyta an till andra människor senare i livet.

Att det emellertid inte enbart handlar om personlighet utan att det också finns en samhällelig dimension av kärlekens lidanden är huvudbudskapet i sociologen Eva Illouz *Därför gör kärlek ont – En sociologisk förklaring*. Det är vanligt, menar Illouz, att företeelser vi ger psykologiska förklaringar har samhälleliga orsaker och det gäller även något så till synes personligt som känslor av övergivenhet och svek.

Att det emellertid inte enbart handlar om personlighet utan att det också finns en samhällelig dimension av kärlekens lidanden är huvudbudskapet i sociologen Eva Illouz *Därför gör kärlek ont – En sociologisk förklaring*. Det är vanligt, menar Illouz, att företeelser vi ger psykologiska förklaringar har samhälleliga orsaker och det gäller även något så till synes personligt som känslor av övergivenhet och svek.

VISST HAR DET alltid funnits lidande i samband med kärlek, men arten av lidande har varierat. I våra dagar är känslor efter att ha blivit lämnad särskilt starka och genomgripande, anser Illouz, eftersom det i det moderna samhället finns ett så stort behov av bekräftelse. När vi blir avvistade i kärleksrelationer tycks det blotta en svår defekt i våra jag och framstår därför som ett underkännande av hela personligheten. Vi ser det som tecken på, menar Illouz, att vi inte har lyckats hävda oss på den fria marknad där kärleken numera utspelar

sig, och där vi konkurrerar med personliga egenskaper. Det är en situation som ger frihet, samtidigt som den skapar känslor av osäkerhet och otrygghet - och ett närmast omätligt behov av bekräftelse. Lidandet i kärlek vittnar sålunda i vidare mening om människans utsatthet i moderniteten.

Som jämförelseobjekt för det moderna sättet att lida använder sig Illouz av kärleksuppfattningar i kända 1800-talsromaner. I framställningar av Jane Austen eller systrarna Brontë beskrivs detta att bli lämnad som något visserligen smärtsamt, men på ett annat sätt än i dag. Under 1800-talet omgavs kärleksrelationerna av ett tydligare, om än outtalat, regelverk, som innebar att det i många fall var den som lämnade som hamnade i ett underläge genom att dennes moraliska karaktär sattes i fråga. Det gjorde naturligtvis ont att bli lämnad, men det innebar inte att självkänslan rubades på samma vis som i dag.

I det moderna samhället är kärleken inte reglerad på samma sätt som tidigare, utan här råder alltså enligt Illouz en fri konkurrens. Antalet möjliga kärlekspartner är betydligt fler än förr, inte minst genom internet. Här saluför man sin personlighet och även sexuella företräden. Ordet "sexig", som för övrigt är ett relativt nytt ord, har blivit vanligt förekommande i värderingar av möjliga partner. Den sexuella frigörelsen har bidragit till detta och det har, hävdar Illouz, givit män ett emotionellt övertag över kvinnor. Männerna har över huvud taget en fördel av de fria valen, menar hon, eftersom de inte är lika beroende som kvinnor av bekräftelse just på kärlekens område. Män har andra kanaler att bli bekräftade genom och det gör dem mindre sårbara. Kvinnornas sårbarhet förstärks enligt Illouz av att den biologiska klockan ticker snabbare för dem. Den här sårbarheten står dock i skarp kontrast till det moderna samhällets krav på autonomi och oberoende och skapar ett svårslösligt dilemma, särskilt för kvinnor.

Det mest intressanta i Illouz bok är resonemangen om vad själva väljandet av kärlekspartner gör med våra känslor. Med inspiration från Max Webers terminologi talar hon om att det nya marknadsstänkandet har bidragit till en kärlekens rationalisering. Genom väljandet uppstår en jämförande mentalitet där man väger människor och personliga egenskaper mot varandra i en ständig jakt på bättre alternativ. Här uppstår en strävan efter resultatmaximering som skapar en rädsla för att binda sig vid en viss person.

Det ständiga väljandet inverkar även på känslorna för den man faktiskt väljer, så att den passionerade sidan av kärleken riskerar att hamna på undantag. Om man ständigt har i bakhuvudet att man kan få

något bättre än det man redan har, blir det svårt att riktigt ge sig hän. Och en kärlek som inte är passionerad innebär ett skydd, menar Illouz, mot det lidande som är en naturlig del av passionen. Här talar hon alltså om en annan typ av lidande, som hör samman med ett djupt och genomgripande engagemang i en annan människa och som enligt Illouz borde vara en naturlig del av kärleken. Det handlar om ett lidande som det finns för litet av i det moderna samhället, menar hon, och i det avseendet borde kärleken göra mera ont än den faktiskt gör.

ILLOUZ SER ALLTSÅ passionen som en central del av den ideala kärleken. Hennes synsätt framstår som tämligen romantiskt och ligger i linje med ett drag i hennes framställning som ter sig nästan litet gammaldags. Trots ambitionen att fånga in något väsentligt i moderniteten får man en känsla av att en hel del av det hon säger hör hemma i en tid som, om inte ännu så tämligen snart, kan beskrivas som svunnen. Så verkar det exempelvis troligt att såväl kvinnors framgångar i utbildningssystemet som den snabba utvecklingen av reproduktionsteknologier kan komma att på ett radikalt sätt förändra förutsättningarna för förhållandet mellan män och kvinnor på detta område. Det emotionella övertag som Illouz tillskriver männen känns tämligen bräckligt, åtminstone i vissa delar av världen.

Man kan också invända mot att Illouz framställning i så hög grad utgår från studier av en utbildad, huvudsakligen heterosexuell medelklass i västerländska storstäder, där de flesta dessutom tillhör den yngre medelåldern. Hos många i de grupperna kan säkerligen ingäendet i en kärleksrelation upplevas som ett val på en fri marknad, där personliga egenskaper styr tillgång och efterfrågan. Frågan är dock om inte andra faktorer, som exempelvis klass och social tillhörighet, spelar mycket större roll än vi vanligtvis tror. Man kan verkligen fråga sig hur fri denna marknad i själva verket är och om det inte finns vissa självklara ramar som styr valen och som inte enbart har med personlighet att göra. Det finns hos Illouz en naivitet i tron på att exempelvis klasskillnader har spelat ut sin roll, vilket är märkligt med tanke på att hennes övergripande tes är att sociala förhållanden har en mycket större betydelse än vi oftast föreställer oss.

NÅGOT MAN OCKSÅ kan fundera över är den motsättning Illouz reser mellan psykologi och sociologi. Visst är det lätt att instämma i att kärlekens lidanden har en tydlig samhällelig sida. Hon går dock längre än så och menar att det finns en mot-

sättning mellan psykologi och sociologi som går ut på att psykologin – enligt Illouz felaktigt – utgår från tron att människor kan bli oberoende av andra medan sociologin inser att så inte är fallet. Ett sådant uttalande reser onekliga frågor kring hennes kunskaper om psykologisk teori-bildning. Snarare bör man beskriva förhållandet mellan de två disciplinerna så att de ger svar på olika frågor. Självklart kan inte det sociologiska perspektivet ge särskilt mycket hjälp för den människa som lider av kärleksbesvär. Förmodligen kan en viss psykologisk kompetens vara till betydligt större nytta i ett sådant läge än sociologiska förklaringar.

Klart är dock att de analyser som Illouz tillhandahåller är ett utmärkt sätt att fånga in väsentliga aspekter av det moderna samhället. Det är också befriande med en sociolog som har sådana stora anspråk och vågar uttala sig i så generella ordalag som hon gör. Kanske är det något för svenska sociologer att inspireras av?

► Inga Sanner är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

KONSTARTERNA & MEDIER

Maria Sjöberg (red.)

Personligt talat

– *Biografiska perspektiv i humaniora*

MAKADAM | 371 S. | ISBN 9789170611520

Mest för internt akademiskt bruk

Skillnaden mellan biografi och självbiografi, har det sagts, är densamma som mellan mord och självmord. Ändå samlas de bägge inte sällan under termen "biografi". Så sker

i antologin *Personligt talat*, där ett antal genusinriktade forskare skriver om "livsberättelser" ur en rad olika perspektiv. Bakgrunden finns i en fakultetssatsning på *life-writing* vid Humanistiska fakulteten i Göteborg, vars resultat här redovisas. Totalt rymmer volymen ett par dussin uppsatser, löst kronologiskt ordnade från nutiden och tillbaka till antiken. Tyvärr saknar den vackra och innehållsrika volymen register, vilket är ungefär lika illa som att inviga ett stort bibliotek utan att ha tänkt på att låntagarna kan behöva en katalog över vad samlingarna rymmer.

BIDRAGSGIVARNA KOMMER FRÅN en rad discipliner: antikens kultur och samhällsliv, arkeologi, etnologi, historia, idéhistoria,

konstvetenskap, litteraturvetenskap, religionsvetenskap, olika språkämnen. Det leder till bredd och brokighet. Här finns inga övergripande gemensamma perspektiv som håller samman de biografiska ansatserna. Bidragsgivarna låter i stället nyfikenheten och materialet styra dem i olika riktningar. Definitionen av *life-writing* blir också i praktiken så bred att det mesta tycks kunna rymmas inom den. Ett bidrag handlar om sjömärket Saltskärs båk, ett annat om det arkeologiska materialet cramp (förglasad förbränningsaska efter kremeringar). Om Captain Kirk luftland-sattes i antologin skulle han nog utbrista: "Detta är biografi, men inte som vi känner den."

Samtidigt finns en del bidrag som liknar korta synopsis till läsvärda biografier i meningen av mer omfattande levnads-teckningar. Däribland finns Pia Lundqvists fängslande bidrag om missionären Wilhelm Svansson (död i Kongo 1890) och Maria Sjöbergs källkritiska granskning av myterna kring den akademiska pionjären Ellen Fries. En fascinerande kulturhistorisk bredd finns (i det lilla formatet) i Elisabeth Arwill-Nordbladhs kapitel om de socialpolitiska insatserna från arkeologen Hanna Rydh, en praktisk feminist som under 1930- och 1940-talet deltog i olika reformprojekt. Ett gav mindre bemedlade lantbrukarfamiljer lån för att köpa en ko, ett annat arbetade för att ge hemmen tillgång till tvättstugor med moderna maskiner. I sådana bidrag finns en halt och nerv som går utöver det litet ängsliga redovisande av material och teoretiska förebilder som finns i andra bidrag (sommiga av dem tyvärr inte utan kraliknande inslag).

TILL FYNDEN i volymen hör också Eva Borgströms korsläsning av Lyda Wahlströms memoarer och hennes självbiografiska romaner – fiktionsverk där Wahlström smugglade in så mycket av sin personliga problematik att romanernas inre logik går förlorad. Den heteronormativitet som drabbade Wahlström själv hade egentligen föga att göra med problematiken hos hennes romangestalt, men härjar in i minsta stilistiska detalj. Den biografiska gnistan i detta bidrag skapas genom att två material ställs emot varandra. En annan gång när det händer är i Ann-Sofie Anderssons uppsats om hur en enskild kvinna navigerade den krängliga och paradoxala myndighetslagstiftningen vid 1800-talets mitt. Trots lakuner i källorna ger Andersson en plausibel bild av privatpersoners sega ansträngningar för självbestämmande och manöverutrymme, avläsbar i olika typer av inlagor.

Personligt talat är främst ett akademiskt specimen: här finns sällan ansatser till den

sorts biografikonst som gör levnadsskildringen så svärbemästrad, spännande och obenägen att underordna sig fasta teoretiska perspektiv. I de bästa bidragen skymtar ändå biografins humanistiska löfte: att locka fram benägenheten att ta risker.

► Johan Svedjedal är professor i litteraturvetenskap med inriktning på litteratursociologi vid Uppsala universitet och bland annat författare till en biografi över Carl Jonas Love Almqvist i tre delar.

HISTORIA

Henrik O. Lunde

Finlands val 1941–1944

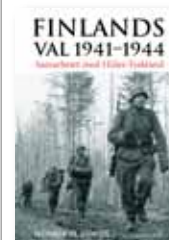
– *Samarbetet med Hitler-Tyskland*

(*Finland's War of Choice*)

– *The Troubled German-Finnish Coalition*

ÖVERS. JOHN-HENRI HOLMBERG. | FISCHER & CO
441 S. | ISBN 9789186597726

Mannerheim och finska krigsmål

När Sovjetunionen den 30 november 1939 anföll Finland stöddes landet av en ganska enig omvärld, inte minst av Sverige. När man den 25 juni 1941 på nytt, nu som Tysklands de facto-allierade, råkade i krig med Ryssland blev det internationella samfundets uppslutning betydligt svalare, även i Sverige. Hade det inte varit möjligt för Finland att bevara sin neutralitet? Som det nu blev följde tre års krig med ytterligare många tiotusentals stupade – inalles cirka 90 000 i de båda krigen, varav cirka 25 000 i vinterkriget – och sårade. I september 1944 ingicks vapenstillestånd som i princip återställde gränserna från Moskva-freden 1940; därutöver skulle Finland betala ett drygt krigsskadestånd, 300 miljoner dollar, och avstå från Petsamoområdet vid Ishavet.

Det förvånar inte att detta krig, där Finland inte såg sig som allierad utan som "medkrigförande", föranlett debatt. Den-

► Mannerheim och Hitler på skogspromenad.

na har i huvudsak handlat om ifall kriget hade kunnat undvikas och om framför allt överbefälhavaren C.G. Mannerheims förhållande till de tyska krigsmålen. Historikern Arvo Korhonen lanserade för ett halvsekel sedan i *Barbarossaplanen och Finland* (svensk övers. 1963) den så kallade drivvedsteorin, enligt vilken Finland inte hade något annat val än att med Hitlers hjälp försöka bryta de sovjetiska fotbojorna. Korhonen tes har under åren mött många motståndare, till vilka den norskfödde amerikanske militären och krigshistorikern Henrik O. Lunde ansluter sig i sin nya bok, *Finlands val 1941–1944 – Samarbetet med Hitler-Tyskland*. Redan från sensommaren 1940 transiterades tyska förband genom Finland på väg till Norge. Det skedde ju också, dock av oöverbunden trupp, genom Sverige. Men skillnaden blev att Tyskland tilläts upprätta depåer i Finland och att tyska enheter kom att stanna.

Hur ställde sig den finska regeringen och Mannerheim till de ökande militära kontakterna med Tyskland? Som Mannerheim framställer saken i sina minnen var de militära kontakterna med Berlin rent informativa. Utrikesministern Rolf Witting, som tillsammans med presidenten Risto Ryti och överbefälhavaren skötte säkerhetspolitiken, försäkrade i maj 1941 den svenske utrikesministern Christian Günther att Finland inte hade några avsikter att ingripa på tysk sida i ett kommande krig, medan andra menar att förberedelserna kommit långt.

DE FINSKA KRIGSMÅLEN var främst att återställa 1939 års gränser. Men i en storvulen dagorder i juli 1941 utvidgade fältmarskalken dessa mål till att också inkludera en erövring av Östkarelen, där finsktalande folk bodde. Det var ett av de få tillfällen då marskalkens strategiska omdöme slog slint. I realiteten blev krigsmålet att skaffa

sig territoriellt djup bortom den gamla gränsen. När detta hade uppnåtts i slutet av 1941, avmattades striderna.

Tyskarna hade 200 000 man (!) i norra Finland ovanför en ungefärlig linje mellan Uleåborg och Belomorsk (finska Sorokka) vid Vita Havet. Dessa trupper utträttade ganska litet. Hitlers tanke var att söka erövra Murmansk, som var Rysslands enda isfria hamn i den europeiska delen av unionen. Men att föra offensivkrig i denna del av världen visade sig för främst tyskarna vara svårt. Den stora tyska militära närvaron blev dock kvar, vilket speglade Hitlers fixering vid risken för allierade företag mot Skandinavien.

Målet att skära av Murmanskjärnvägen kvarstod. Mannerheim förklarade sig, vilket han dock förbigår i sina minnen, beredd att delta i en operation mot Belomorsk på villkor att tyskarna först erövrade Leningrad, så att han kunde dra bort de finska trupper som fanns längs floden Svir mellan Ladoga och Onega. Detta skedde ju aldrig och därför kunde Mannerheim observera varningar från amerikansk sida om att inte stoppa järnvägstransporterna.

Marskalken misstänkte, sannolikt tidigare än regeringen, att Tyskland inte skulle vinna kriget. Intresset för en finsk-rysk separatfred sonderades redan i november 1943 i Stockholm. I mars 1944 reste en finsk delegation till Moskva under ledning av sedermera statsministern och presidenten J.K. Paasikivi, men regeringen fann villkoren, särskilt det enorma krigsskadeståndet på 600 miljoner dollar, oacceptabla.

Efter det massiva och för finnarna överraskande anfallet den 9 juni 1944 blev situationen hotande. Då tillgrepp Finland ett strategiskt grepp att, som Lunde skriver, med tyskarnas hjälp stabilisera fronten så att man skulle kunna sluta en separatfred med Moskva. Tysklands bistånd

blev omfattande. Efter hårda strider och den finska så kallade avvärjningssegern utanför Viborg stabiliserades läget. Mannerheim ersatte i augusti 1944 Risto Ryti som president. Denne hade lovat Hitler att inte ingå någon separatfred, vilket Mannerheim inte ansåg sig bunden av, ett slående exempel på så kallad småstatsrealism.

VAPENSTILLESTÅNDET I SEPTEMBER 1944 (och fredsfördraget 1947) återställde i grova drag 1940 års gränser; krigsskadeståndet halverades till 300 miljoner. Marskalken/presidenten förklarade i brev till Hitler att han med tanke på Finlands överlevnad var tvungen att ta detta steg. De tyska trupperna i Finland hämnades under reträtten in i norra Norge på sin svekfulla "medkrigförande" och förstörde åtskillig infrastruktur och drev mängder av finländare att fly till Sverige.

Henrik Lundes bok behandlar ett frontavsnitt där finska politiska och strategiska bedömningar var särskilt viktiga. Boken har därför ett vidare intresse än det militärhistoriska. Även om Lunde tillbakavisar drivvedsteorin lyser hans respekt för den finska hanteringen av kriget igenom. Den är nog inte oberättigad.

Boken innehåller en del felaktigheter, som kan vara Lundes eller översättarens. Ett stort frågetecken bör sättas efter påståendet (s. 83) att ett motoriserat SS-förband, Kampfgruppe Nord, med 8 000 man, i mitten av juni 1941 skulle ha transiterats från södra Norge via Sverige till Narvik. Något annat fall än den berömda Division Engelbrechts transport från Charlottenberg till Haparanda är inte känt för denne anmälare.

► Mats Bergquist är docent i statskunskap och före detta ambassadör.

—Anmons—

Stefan Björklund
**Det redbara
samtalet**

Klassisk upplysningsfilosofi kopplas till dagens samhälle och politiska samtal. Locke, Popper, Erasmus och Heidegger diskuteras.

Börje Eriksson
Bakom leendet

Mobbning i arbetslivet är ett stort problem. Här intervjuas drabbade, beslutsfattare, forskare. En framåtblickande bok mot ett värdigare arbetsliv.

Anita Limare
**Kommissarie
Maigrets Paris**

Följ med till Maigrets Paris med dimmiga kajer, förfallna industrikvarter, barer och vindofstade hak.

